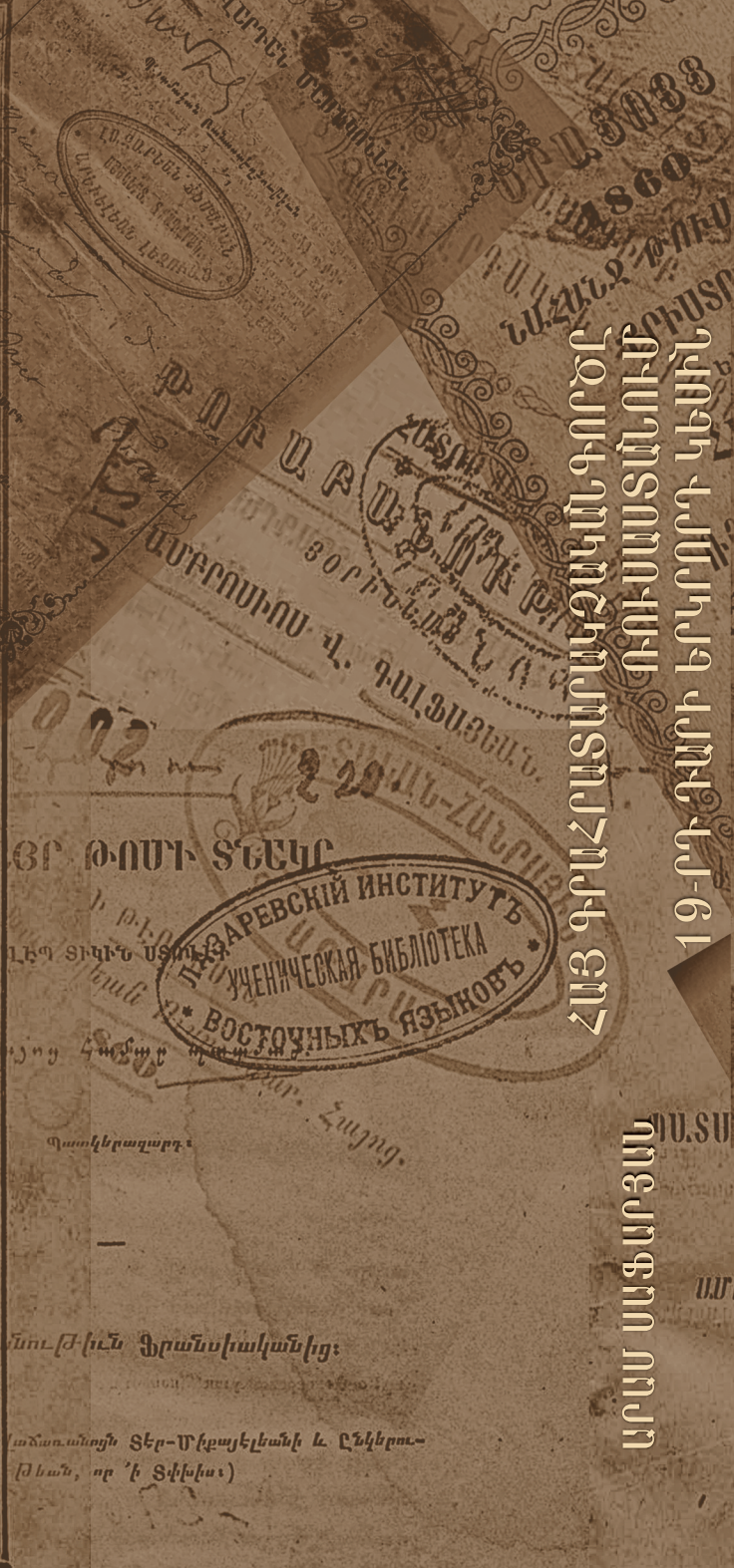

ՅԱՆՈՒՆ ԿԱՆԿԱՆՈՒՄ
19-Դ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԻ ԿԵՄԻՆ

ՍԱՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ

ՍԱՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ

ՀԱՅ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸ ՌՈՒՄԱՍՏԱՆՈՒՄ
19-Դ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԻ ԿԵՄԻՆ

Ս.ԷԶՍԻԱՏԻՆ-ՍՈՍԿԱՆ
2017

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ
ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՏԷՐ ԵԶՐԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆԻ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ

Նվիրվում է
ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ
ԵՒ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՀԻՄՆԱԴՐԱՆ
300-ԱՄՅԱԿԻՆ
(1717-2017)

ԱՐԱՄ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

 ՀԱՅ
ԳՐԱՅՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ 19–ՐԴ ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ–ՄՈՍԿՎԱ

Հեղինակային հրատարակություն • 2017

ՀՏԴ 002.2:94(479.25)

ԳՄԴ 76.10+63.3(5Հ)

Ս 300

Խմբագիր՝

Արարատ քահանա Պողոսյան

ՍԱՖԱՐՅԱՆ Ա.

Ս 300 Հայ գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին / **Ա. Սաֆարյան**, խմբ.՝ **Արարատ քահանա Պողոսյան**.–Ս. Էջմիածին–Մոսկվա, 2017.– 312 էջ:

Հայ գրքի պատմության մեջ ուրույն տեղ ունի ռուսահայ գրահրատարակչությունը, որը բացառիկ դեր է խաղացել թե՛ համայն հայության, թե՛ նրա արևելյան հատվածի հասարակական-քաղաքական հայացքների ձևավորման ու մշակույթի զարգացման գործում: Հայ գրահրատարակչությունը Ռուսաստանում մեր մշակույթի զարգացման կարևորագույն ոլորտն է, որը չէր կարող իր վրա չկրել ռուսական իրականության ազդեցությունը ու չլինել համառուսաստանյան գրահրատարակչական գործի անբաժանելի մասը:

Մենագրությունը նախատեսված է բանասերների, պատմաբանների, մշակութաբանների, լրագրողների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 002.2:94(479.25)

ԳՄԴ 76.10+63.3(5Հ)

Ս 300

ISBN 978–9939–0–2482–0

© Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի

Մոսկվայի Հայոց թեմ, 2017

© Ս. Էջմիածնի Մատենադարան, 2017

© Սաֆարյան Արամ, 2017

Տպագրվում է
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՆՈՐ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ
«ՆՈՒՌ» ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ
մեկենասությամբ

**ԱՆՅՅԱԼԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝
ՀԱՆՈՒՆ ԱՊԱԳԱՅԻ
(խմբագրականի փոխարեն)**

Այս տարին Հայ Եկեղեցու կյանքում նշանավորվում է Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի 300-ամյակի նվիրական և խորախորհուրդ հոբելյանով: Հիշարժան այս առիթով շնորհավորում ենք յուրաքանչյուր հայորդու՝ մասնավորապես ռուսահայոց, և հորդորում ամենքիս՝ նորովի վերարժևորելու հայ ժողովրդի այն երախտավորներին, ովքեր իրենց գործունեությամբ մեծապես նպաստել են թեմի կայացման, զարգացման ու ծաղկման շնորհակալ գործին:

Հիրավի, թեմի 300-ամյակը հայ ժողովրդի՝ Ռուսաց հողում ստեղծած պանծալի մշակույթն ու հայ գրքի նշանակությունը վերարժևորելու հանդիսավոր մի առիթ է:

Հայ տպագրությունը սկիզբ առնելով տասնվեցերորդ հարյուրամյակի սկզբին՝ 1512 թ., հասավ բարձունքների և համահունչ էր եվրոպական առաջատար երկրների ու ժողովուրդների տպագրական գործի չափորոշիչներին:

Տպագրությամբ զբաղվող հայ մտավորականների գլխավոր նպատակն էր օգտագործել այս միջոցն ի նպաստ ժողովրդի մեջ սեփական գիր ու գրականության պահպանման: Բնականաբար, սկզբնական շրջանում գերիշխում էին կրոնական բովանդակությամբ տպագրությունները: Սրանք ամենագործածվող գրքերն էին և համայնքային պահանջարկ ունեին: Նոր ձեռագիր կազմելու համար ծուխը, թեմը կամ հոգևոր համայնքը մեծ միջոցներ էր ներդնում: Հաճախ զուրկ լինելով նյութական կարողությունից՝ եկեղեցական համայնքը զրկվում էր ծիսական որևէ գիրք օգտագործելու հնարավորությունից: Այս տեսանկյունից, իհարկե, տպագիր ծիսամատյաններն ավելի մատչելի և հասանելի էին:

Հայ տպագրությունը կարևոր դեր է ունեցել ազգային մշակույթի և հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գործընթացում: Տպագրության շնորհիվ ցիրուցան եղած մեր ժողովուրդը հնարավորություն ստացավ հաղորդ լինելու իր գրավոր մշակույթին, որը պահպանվում էր խունացած և փոշոտ ձեռագրերի էջերին:

Այսօր՝ 21-րդ դարում, տեղեկատվական եղանակների բուռն զարգացման արդյունքում, փոփոխության են ենթարկվել գրքի մասին մեր ունեցած ավանդական պատկերացումները¹:

1 Առհասարակ թվային գիրքը, որպես այդպիսին, կոչված է արագ և արդյունավետ կերպով տեղեկատվություն տրամադրելու՝ աշխարհի ցանկացած վայրում ու ցանկացած ժամանակ: Անշուշտ, սա շատ մեծ «մրցակցային» առավելություն է ավանդական գրքի հանդեպ, որովհետև վերջիններից օգտվելու պարագայում

Աներկբա է, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին՝ իր բոլոր կառույցներով, եղել և մնում է հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային գանձարանը հարստացնող տպագիր գրականության պահապանը:

Միջազգային հանրությունը, հաշվի առնելով հայ ժողովրդի անհուն սերը գրքի նկատմամբ, 2012 թվականին՝ հայ գրատպության սկզբնավորման 500-ամյակի առիթով, Երևանը հռչակեց «գրքի համաշխարհային մայրաքաղաք»:

Վստահ ենք, որ Հայ ժողովուրդը ոչ միայն արդարորեն գնահատում է հայկական հզոր մշակույթը տպագրությամբ ամրապնդող մշակների վաստակը, այլև արժանին է մատուցում հայ գրքի պահպանությունն ու հարատև գոյատևումն ապահովող գրադարաններին և գրադարանային ոլորտի աշխատողներին, գրքերի մեկենասներին, հրատարակիչներին ու տպագրիչներին:

Սույն ուսումնասիրության հրատարակության առիթով մեր որդիական խոնարհումն ենք բերում Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Եզրաս արք. Ներսիսյանին՝ գրքի տպագրությանն իր օրհնությունը տալու համար:

Մեր երախտիքի խոսքն ենք ուզում ասել Տ. Մուշեքին. Ենգիբարյանին և հատկապես Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի «ՆՈՒՌ» երիտասարդաց միության անդամներին, ովքեր հանձն առան հոգալ

գոյություն ունեն տարածության և ժամանակի սահմանափակման խնդիրներ:

տիար Ա. Սաֆարյանի հեղինակած այս մենագրության տպագրական ծախսը և այդպիսով **«մի քար եւս հազցնել ազգային շինուածքի վերայ»:**

Սույն գրքի հրատարակությունը յուրահապուկ մեծարում և հիշատակի փուրք է բոլոր այն երախտավորներին, ովքեր դարեր շարունակ իրենց նպաստն են բերել Ռուսահայոց թեմի հոգևոր-մշակութային վերելքին:

Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան

Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի
և Հրատարակչական բաժնի տնօրեն

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հասարակության բնականոն զարգացումն անհնարին է պատկերացնել առանց անցյալի պատմամշակութային փորձի համակողմանի ուսումնասիրման և առավել արժեքավորի՝ ներկայիս կյանքի տարբեր ոլորտներում ստեղծագործաբար կիրառման: Այդ իմաստով կարևորվում է հայ գրքի, գրահրատարակչության պատմության համակողմանի քննությունը:

Գիրքը հասարակության հոգևոր մշակույթի, կրթության և գիտության վառ դրսևորումներից մեկն է, այս կամ այն դարաշրջանում նրա զարգացման կարևորագույն ցուցանիշը: Որպես հասարակական գիտակցության արտացոլման միջոց, այն հսկայական ազդեցություն է թողել գաղափարների և գիտելիքների զարգացման վրա: Պատահական չէ, որ հայ իրականության մեջ ևս գիրքը դարձավ հզորագույն միջոց՝ նոր գաղափարների և գիտելիքների տարածման ու պահպանման, գիտական հետազոտության ու մշակույթի զարգացման համար:

Գրահրատարակչական գործը մշակույթի և արտադրության բնագավառ է, որը զբաղվում է գրքերի, ամսագրերի, թերթերի, պատկերազարդ նյութերի և տպագիր արտադրանքի այլ տեսակների նախապատրաստմամբ, թողարկմամբ ու տարածմամբ: Գրահրատարակչությունը

մշակույթի և, ամբողջությամբ վերցրած, հասարակական կյանքի անքակտելի մասն է: Գրահրատարակչական գործն արտացոլում է ազգին ներհատուկ պատմության ու մշակույթի, սեփական հնարավորությունների իմաստավորումը:

Գրահրատարակչությունը հսկայական դեր է խաղացել հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային կյանքում՝ հանդիսանալով կարևոր գործոն կրթության, գրականության ու գիտության զարգացման համար: Հասարակական առաջադիմությունը, հիրավի, դժվար է պատկերացնել առանց ժամանակի պահանջները բավարարող գեղարվեստական, ուսումնական, գիտական, գիտահանրամատչելի, հասարակական-քաղաքական հրատարակությունների: Պատահական չէ, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսը՝ հայ գրականության, արվեստի, հայագիտության մի շարք այլ բնագավառների բուռն զարգացման ժամանակաշրջանը (*երբ արևելահայ իրականության մեջ ասպարեզ եկան Պ. Պողոսյանը, Ռ. Պապկանյանը, Րաֆֆին, Գ. Սունդուկյանը, Մուրացանը, Հ. Թումանյանը և այլք*), նշանավորվեց նաև գրահրատարակչական գործի առաջընթացով:

Գրահրատարակչական գործի ուսումնասիրությունը արժևորվում է նաև համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության, ազգերի համակեցության մեջ մեր ժողովրդի կարգավիճակի, նրա պատմական առաքելության ընկալման համար: Վերոհիշյալ խնդիրներն արդիական են ներկայումս էլ՝ Հայաստանի պետականության ամրապնդման փուլում: 19-րդ դարի երկրորդ

կեսի հայ գրահրատարակչական գործի ուսումնասիրությունը հարկ է դիտել ոչ միայն որպես զուտ ակադեմիական հետաքրքրության առարկա: Ազգային մշակույթի ակունքների ուսումնասիրությունն ունի նաև գործնական նպատակադրվածություն՝ ինչպես տվյալ ոլորտի հիմնախնդիրների տեսական հիմնավորման, այնպես էլ հասարակության մեջ աշխարհայացքային որոշակի դիրքորոշումների մշակման ու պրակտիկ խնդիրների լուծման տեսանկյուններից:

Հայ գիրքը որպես ազգային մշակույթի կարևոր բաղադրամաս, բովանդակային առումով պահպանել է իր ինքնատիպությունը, կարևոր դեր խաղացել ազգային համախմբման և մեր ժողովրդի մտավոր ներուժի զորացման գործում: Հայ մշակույթի առանձին ոլորտները, հաճախ հնարավորություն չունենալով զարգանալ Հայրենիքում, պարարտ հող են գտել այլ վայրերում՝ ինչպես հեռավոր Վենետիկում, Հռոմում, Ամստերդամում, Մադրասում, Կ.Պոլսում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում և այլուր: Հայ մշակույթը, իր առանձին կողմնորոշիչներով զարգացում ապրելով օտար երկնքի տակ և կրելով որոշակի ազդեցություններ, չի կորցրել ազգային ընդգծված դիմագիծը, պատմական ճակատագրի բերումով աշխարհասփյուռ գաղութներում խարսխված հայ ժողովուրդը, վերահյուսելով հայրենի մշակույթը, երբեմն զարգացման մի նոր աստիճանի է բարձրացրել այն: Հայոց պատմության բազմակողմանի հետազոտությունն առավել ամբողջական դարձնելու համար վաղուց կարևորվել է հայկական գաղթօջախների հասարակական-քաղաքական ու

մշակութային կյանքի ձևավորման և կայացման համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Հայ գրքի պատմության մեջ ուրույն տեղ ունի ռուսահայ գրահրատարակչությունը, որը բացառիկ դեր է խաղացել թե՛ համայն հայության, թե՛ նրա արևելյան հատվածի հասարակական–քաղաքական հայացքների ձևավորման ու մշակույթի զարգացման գործում: Հայ գրահրատարակչությունը Ռուսաստանում մեր մշակույթի զարգացման կարևորագույն ոլորտն է, որը չէր կարող իր վրա չկրել ռուսական իրականության ազդեցությունը ու չլինել համառուսաստանյան գրահրատարակչական գործի անբաժանելի մասը: Բնականաբար, Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության հիմնահարցի քննությունը կարող է իրականացվել միջավայրի հասարակական–քաղաքական ու մշակութային գործընթացների վերլուծության հենքի վրա: Բնական է, որ առավել զարգացած էին Ռուսաստանի զույգ մայրաքաղաքներում՝ Ս. Պետերբուրգում և Մոսկվայում ձևավորված հայկական գաղութները, որոնք հնարավորինս նպաստում էին Հայաստանի տնտեսական և մշակութային առաջընթացին:

Հայ գրահրատարակչությունը Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում՝ Սանկտ Պետերբուրգում և Մոսկվայում, ինչպես նաև այլ հայաշատ քաղաքներում, անշուշտ, ուներ ավելի մեծ հնարավորություններ, քան կայսրության ծայրամաս հանդիսացող Հայաստանում և նպաստելու էր հայ դպրոցի, գրականության հետագա զարգացմանը, գիտության, ուղղագրության և գրաֆիկական ձևերի միասնականացմանը:

Գրահրատարակչության հիմնահարցերը քննարկելիս չպետք է շրջանցվեն հայ հասարակական կյանքի առանցքային խնդիրները: Դրանք պետք է դիտարկվեն ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքի առնչություններում: Պահպանելով ազգայինը՝ հայ գրահրատարակչությունն որդեգրեց արևմտյան Եվրոպայի և հատկապես Ռուսաստանի լավագույն ավանդները: Ի վերջո, հայ գրահրատարակչությանը ծառայեցվեցին ոլորտի տեխնիկական հնարավորությունները և նվաճումները:

Գրահրատարակչական գործի ուսումնասիրությունը հանդիսանում է ժամանակակից գրքագիտության հիմնախնդիրներից մեկը: Շուրջ երկու տասնամյակ առաջ գրված այս մենագրությունը նպատակաուղղվել է մեր ժողովրդի համար բախտորոշ ժամանակաշրջանի՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության զարգացման, մեր դպրոցի, գիտության, ընդհանրապես՝ հասարակական-քաղաքական մտքի ու մշակույթի վրա նրա գործած բացառիկ ազդեցության վերաբերյալ ամփոփ պատկերացում տալուն:

Հայ գրքի ու տպագրության հիմնահարցերով հայ և այլազգի բանասերները, պատմաբանները, մատենագետները զբաղվում են շուրջ 200 տարի, և այժմ առկա է բավական ստվար գրականություն, որը կարելի է հետևյալ կերպ դասակարգել.

Հայ գրատպության պատմության ընդհանուր բնույթի (*տպագրական տարբեր կենտրոնների նվիրված և շատ թե քիչ ընդարձակ ժամանակային հատված*

ընդգրկող) աշխատություններ: Որպես օրինակ՝ հիշենք դրանցից լավագույնները՝ Գարեգին Զարեհանալյանի «Պատմություն հայկական տպագրության» գիրքը (Վենետիկ, 1895), Լեոյի «Հայկական տպագրություն» երկհատոր ուսումնասիրությունը (Թփղիս, Հ. 1, 1901 և 1904, հ. 2, 1902), Թեոդիկի «Տիպ ու տառ» երկը (Կ. Պոլիս, 1912), Արշակ Ալպովճյանի «Տպագրության արվեստ և Հայք» մեծ մասամբ անտիպ աշխատությունը (հրատարակված մասերը՝ «Արոր», 1913), Գարեգին Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» (երկու հրատ.՝ Երևան, 1946, 1958), Կարապետ Ամատունի, Ոսկան վարդապետ Երևանցի և իր ժամանակը. Լուսավոր էջ մը ԺԷ դարու հայ եկեղեցական պատմությունեն, Վենետիկ 1975; Հ. Սահակ Ճեմճեմեան, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմ (ԺԷ. դար), Վենետիկ, 1989; Մխիթար Աբբահոր հրատարակչական առաքելությունը, Վենետիկ, 1980; Մարսիլիո հայկական տպարանը 1685–1985 թթ., Վենետիկ 1986, 65 էջ; Իշխանյան Ռաֆայել, Հայ գրքի պատմություն, Երևան, 2012; Դերիկյան Վարդան, Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, Երևան, 2012 և այլն: Նախորդ տասնամյակների ընթացքում հայ ուսումնասիրողների կողմից զգալի քանակությամբ աղբյուրագիտական փաստաթղթեր են շրջանառության մեջ դրվել պատմաբանասիրական գրականության մեջ: Առանձնապես արժեքավոր են Ս. Արեշյանի, Ա. Արշարունու, Վ. Պարսամյանի, Ռ. Իշխանյանի, Վլ. Բարխուդարյանի, Վ. Միքայելյանի, Մ. Սաղյանի՝ Ռուսաստանի տարբեր արխիվներում կատարած պրպտումների արդյունքում

հրատարակված նյութերը: Միաժամանակ հարկ ենք համարում առանձնապես շեշտել, որ, օգտագործելով Սալումե Արեշյանի և Արշալույս Արշարունու աշխատություններում բերված աղբյուրագիտական նյութերը, փորձել ենք խուսափել դրանց վերլուծության արդյունքում տրված միակողմանի գնահատականներից: Կարծում ենք, որ այդ միակողմանի գնահատականները, ըստ որոնց՝ ուշադրության կենտրոնում էին հայտնվել հրատարակչական գործի միայն այն ոլորտներն ու գործիչները, որոնք կամ հեղափոխական էին, կամ մոտ էին հեղափոխական շրջանակներին ու անհատներին (*այն էլ հեղափոխական էին միայն մարքս-լենինյան պատմագրության տեսանկյունից*), այնքան էլ ճիշտ չեն. մասնավորապես՝ թե՛ Արեշյանի, թե՛ Արշարունու ուսումնասիրություններում այլ կերպ են լուսաբանվում Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողական կազմակերպությունների գործունեության մասին աղբյուրները:

Հայ գրքի ու տպագրության առանձին հարցերի ու դրվագների, առանձին տպագրիչների գործին կամ Հայոց այս կամ այն տպագրական կենտրոնին նվիրված աշխատություններ (*մեծ մասամբ հոդվածներ, նաև որոշ գրքեր*), որոնց ամենաարժեքավորների թվարկումն անգամ շատ տեղ կգրադեցնի: Հիշենք միայն, որ այդ կարգի աշխատություններ գրել են հայ անվանի բանասերներից շատերը, այդ թվում՝ Ղ. Ալիշյանը, Գ. Գալեմքարյանը, Գ. Գովրիկյանը, Կ. Բասմաջյանը, Վ. Զարդարյանը, Ս. Մալխասյանը, Պ. Տեր-Սահակյանը, Լեոն, Ն. Ակինյանը և ուրիշներ: 1970-ական թթ. էլ Խորհրդային Հայաստանում

և Սփյուռքում այդ բնույթի մի շարք ուշագրավ հոդվածներ ու գրքեր են հրատարակվել:

Հայ գրքի և տպագրության առանձին հիմնահարցեր շոշափող հատվածներ պարունակող տարաբնույթ աշխատություններ կան, որոնք նույնպես զգալի քանակ են կազմում: Հիշենք Մ. Չամչանի «Հայոց պատմութիւն» աշխատությունը, Ղ. Ալիշյանի մի շարք երկեր («Հայ-Վենետ», «Հուշիկք հայրենյաց հայոց» և այլն), Մ. Օրմանյանի «Ազգապատումը», Աշ. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» ուսումնասիրությունը: Հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված ակադեմիական մենագրություններում դասագրքերում, հանրագիտարաններում, անշուշտ, կան բազում անդրադարձներ հայ գրքի պատմությանը:

Հայ մամուլի պատմությանը նվիրված աշխատություններ: Հատուկ արժևորվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 18–19–րդ դդ.» (Կահիրե–Երևան) հիմնարար մենագրությունը (*հեղինակային խմբի ղեկավար և խմբագիր ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Ա. Խառապյան*): Հայ գրքի պատմության մեկնակետով հետաքրքրություն ունեն նաև մի շարք մատենագիտություններ. ինչպես՝ Մ. Միանսարյանցի «Կովկասի և Անդրկովկասի մատենագիտությունը» (Ս. Պետերբուրգ, 1876), Գ. Զարբհանալյանի «Հայկական մատենագիտություն» (Վենետիկ, 1883), Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի» երկը (Վենետիկ, 1909–1912), Հ. Անասյանի «Հայկական

մատենագիտությունը» (1959) և այլն: Հիմնահարցի քննության մեկնակետով զգալի արժեք է ներկայացնում «Հայ գրականության բիբլիոգրաֆիան» (Երևան, 1953 թ.): Աշխատությունը ընդգրկում է 19-րդ դարի սկզբից մինչև 1920 թ. ընկած ժամանակաշրջանի մեր նոր գրականությունը, ինչպես նաև 50-ից ավելի հեղինակների, երկերի և բանասիրական նյութերի բիբլիոգրաֆիան:

Հայ գրքի և տպագրության պատմությանը նվիրված տարբեր բնույթի և արժեքի ուսումնասիրությունների մեջ քննության նյութը հիմնականում հայոց տպագրության առաջին 300 տարիներն են, երբ հայ տպագրիչները հաճախ սխրագործության հասնող մաքառումների ու համառության գնով կյանքի են կոչել հայ գիրքը: Հաջորդ ժամանակաշրջանները սովորաբար ավելի թուուցիկ են քննվել:

Հայ պարբերականները, առանձնակի կարևորություն տալով հայրենի գրահրատարակչությանը, մշտապես արձագանքել են հայերեն լույս տեսնող գրականությանը, հրապարակվել են նոր լույս տեսած գրքերի մասին տեղեկություններ, համառոտ ծանոթագրություններ: Միաժամանակ առավել նշանակալից գործերի վերաբերյալ տպագրվել են գրախոսություններ և անգամ բանավիճային բնույթի նյութեր: Հայ մատենագիտության ասպարեզում խոշոր մասնագետների պրպտումներն անգամ ժամանակի գործիչների կողմից ոչ միանշանակ են ընկալվել: Այսպես՝ Մ. Միանսարյանցի «Կանոնավոր և վայելուչ գրության պատմությունը և տեսությունը» արժեքավոր աշխատությունը քննադատվեց Ստ. Պալասանյանի կողմից: 1874–1876 թթ. ընթացքում Ս. Պետերբուրգում

տպագրվեց Մ. Միանսարյանցի «Կովկասի և Անդրկովկասի մատենագիտության» առաջին հատորը: Աշխատությունը երկրագիտական բնույթի է (ռուսերենով), որը կարող է դիտվել նաև որպես ռուսական մատենագիտության նմուշ: Պատահական չէ, որ Ն. Զդոբնովը Միանսարյանցի և նրա մատենագիտության մասին խոսում է իր «Ռուս մատենագիտության պատմություն» աշխատության մեջ: Ն. Զդոբնովը գրում է. «Կովկասի վերաբերյալ ամենանշանակալից աշխատությունը (մատենագիտությունը) Մ. Մ. Միանսարովինն է»: Համանման մոտեցում է դրսևորում նաև Վ. Մեժովը:

Միանսարյանցը ընդգծում է իր աշխատության կարևորությունը՝ որպես Կովկասի առանձին ազգերի մասին տեղեկություններ քաղելու վստահելի աղբյուր: Առավել ևս, երբ դրա բացակայությունը հարկադրում է օգտագործել չափազանց կասկածելի աղբյուրներ:

Գ. Գալեմքյարյանը 1888 թ. մինչև 1897 թ. «Հանդես Ամսօրյայում» հրապարակում էր իր «Ազգային հրատարակությունք... տարվո» արձանագրական մատենագիտությունը, որի հայերեն հատվածները տարեկան հայ հրատարակությունների ամփոփագրերն էին (*հայ տպագրության մատենագրություն*), իսկ եվրոպական մասը զուտ հայագիտական բնույթ ուներ: «Եվրոպական հրատարակությունք» վերնագրով նոր համարակալմամբ տրվում էին, հեղինակի խոսքով ասած, «եվրոպական լեզվով մեր ազգին վրայոք եղած մեզի ծանոթ հրատարակություններն»: Եվրոպական լեզուներով հայագիտական գրականության (1887–ի հրատարակությունները) առաջին

ցանկը տպագրվեց «Հանդես ամսօրյայի» 1888 թ. հուլիսի համարում (էջ 127): Պ. Ֆերիայանը «Հանդես ամսօրյայում» շարունակեց Գալեմքյարյանի գործը:

Հիշատակության են արժանի Ս. Պարոնյանի «Հայկական մատենախոսություն» աշխատության 1900 թ. տպագրված հատվածները Փարիզի «Բանասերում», ուր հիշատակվում էր օտար լեզուներով հայագիտական գրականությունը:

Համապատասխան գրականության և աղբյուրների համառոտ տեսությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացություններին.

Նրանք բովանդակում են աղբյուրագիտական հարուստ նյութ, որը նախադրյալներ է ստեղծում գրահրատարակչության պատմության համակողմանի քննության համար,

վերը նշված աղբյուրները և նյութերը չեն կարող անվերապահ գնահատման և արժեքավորման հիմք հանդիսանալ, քանի որ անգամ ժամանակակիցների կողմից նրանք միանշանակ գնահատության չեն արժանացել,

Ռուսաստանում հայ գրքի և գրահրատարակչության գործի հետ առնչվող առանձին հիմնախնդիրներ այս կամ այն չափով ուսումնասիրվել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների կողմից, սակայն նրանք չեն կրել համակարգված բնույթ,

ուսումնասիրություններում, որպես կանոն, չեն վերլուծվում արխիվային, տեղեկատու և այլ բնույթի նյութերը: Հիմնականում ուշադրությունը կենտրոնացվում է գրական, քննադատական բնույթի հարցերի քննությանը,

հայ գրահրատարակչության հիմնահարցերի ուսում-

նասիրություններում հաճախ դրսևորվում է միակողմանի մոտեցում, իսկ խորհրդային ժամանակաշրջանի հեղինակների մոտ՝ նաև գաղափարախոսական կաղապարվածություն,

սույն մենագրության մեջ հայ գրահրատարակչության հիմնահարցերը քննության են առնվում ինչպես անցյալի հետազոտողների աշխատությունների արժեքավորմամբ, այնպես էլ նրանց քննադատական վերաիմաստավորմամբ, որը իրականացվում է գիտական, պատմաքննական նորովի մոտեցումներով,

աշխատության կարևոր կողմերից մեկն էլ մեր պրպտումների հիման վրա առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող փաստական հարուստ նյութի վերլուծությունն է:

Այս մենագրության մեջ նպատակ ենք ունեցել.

1. ուսումնասիրել 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի կազմակերպման նախադրյալները և որոշակի զարգացումները, բացահայտել հրատարակչության հիմնական ուղղությունները, որոշել Ռուսաստանի հայկական գրահրատարակչական գործի տեղն ու դերը համահայկական գրահրատարակչության ծիրում և ընդհանրապես մշակույթում՝ միաժամանակ ցույց տալով հայ գրահրատարակչության կազմակերպման գործում ռուսական իրականության ներգործությունը, դիտարկելով հայ ու ռուս գրահրատարակիչների առնչությունները:

2. Ուսումնասիրել նաև տվյալ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի

որոշակի պայմանները, հայ իրականությունում և ամբողջությամբ վերցրած հայ ժողովրդի հոգևոր զարգացման գործում ունեցած գրահրատարակչության ազդեցությունը:

3. Դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական և պատմա-մշակութային իրողությունների լայն համապատկերի վրա համակողմանի ու բազմաբովանդակ վերլուծել հայ գրահրատարակչությունը, որով էլ պայմանավորվում են հետագոտության հետևյալ խնդիրները.

ա. գնահատել Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի դերը Հայաստանի գրքի և կրթության, գիտության ու մշակույթի զարգացման գործում ինչպես 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, այնպես էլ հետագա տարիներին,

բ. իմաստավորել Ռուսաստանի հայ գրահրատարակչության գործունեության հիմնական արդյունքները՝ բնութագրելով հրատարակված գրականության տիպերը և թեմատիկան,

գ. հիմնավորել հայ գրահրատարակչության լուսավորչական ուղղվածությունը՝ որպես նրա գործունեության հիմնական առաքելություն,

դ. ցույց տալ, որ տվյալ ժամանակաշրջանի հայ գրահրատարակչությունում գործում էր որոշակի քաղաքական-ազգային ծրագիր,

ե. հիմնավորել այն տեսակետը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում գործում էր գեղագիտական ծրագիր՝ մասնավորապես հայ դասականների ստեղծագործությունների հետևողական հրատարակումը,

զ. բացահայտել հայ գրահրատարակչության կապը ժամանակի ռուսական և արևմտաեվրոպական գրա-

հրատարակչության ու մշակույթի խոշորագույն գործիչների հետ:

4. Հետազոտության նպատակն է նաև հայ գրահրատարակչական գործի արդյունավետության բարձրացումը՝ անցյալի ժառանգության լավագույն ավանդույթների ստեղծագործական կիրառմամբ: Սրանով պայմանավորվում են աշխատության հետևյալ խնդիրները.

ա. պարբերականացնել Ռուսաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ գրահրատարակչական գործի կազմակերպման և զարգացման հիմնական փուլերը,

բ. բացահայտել հայալեզու հրատարակությունների դերը ազգային դպրոցի, գիտության ու մշակույթի զարգացման գործում:

Փորձ է արվել նաև բացահայտել տվյալ ժամանակաշրջանում հայ գրահրատարակչական գործի ընդհանուր օրինաչափությունները, արխիվային նյութերի, հիշատակությունների և բուն գրքերի վերլուծության հիման վրա հիմնավորել հրատարակված գրքերի հասարակական հնչեղության աստիճանն ու պատմամշակութային արժեքը, ցույց տալ ռուսահայ գրահրատարակչության ներդրումը հայրենի գրականության, արվեստի, քննադատական մտքի զարգացման գործում, աջակցել ժամանակին հրատարակված ու գրեթե մոռացության մատնված արժեքավոր գրքերի վերահրատարակմանը և դրանք գիտական շրջանառության մեջ դնելուն:

Մեր աշխատության գիտական նորույթը Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի՝ մինչ այդ չուսումնասիրված հիմնահարցերի համակողմանի քննությունն

է՝ մինչ այդ գիտական շրջանառության մեջ չդրված նյութի ընդգրկմամբ (*առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել նաև բազմաթիվ արխիվային նյութեր*): Հասարակական-քաղաքական, գեղարվեստական, մշակութային հիմնահարցերը լուսաբանող և այլ գրականության վերլուծությամբ վեր են հանվել տվյալ ժամանակաշրջանում հայ գրահրատարակչության զարգացման առավել հատկանշական միտումները: Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական գործընթացների, շարժումների վերլուծության հիման վրա հայ գրահրատարակչության հիմնական փուլերի և զարգացման միտումների հստակեցումը և գիրքը որպես մշակութային ժառանգականության համակարգող գործոն դիտարկելը կարևորվում է գրքագետների, բանասերների, պատմաբանների, քաղաքագետների, լրագրողների համար: Հրատարակչական արտադրանքի վերլուծությունը իրականացվել է ըստ թեմատիկայի, ինչը գրահրատարակչական ոլորտի մասնագետների համար ունի գործնական նշանակություն: Աշխատության հիմնադրույթները կարող են օգտագործվել գրքի պատմության և հրատարակչության հիմնարար ուսումնասիրություններ կատարելիս, համապատասխան ուսումնական և ուսումնամեթոդական ձեռնարկներ, մատենագիտական բնույթի տեղեկատուներ կազմելու, գրադարաններում համապատասխան ցուցահանդեսներ կազմակերպելու գործընթացում:

1984–2002 թթ. մեր կողմից տևական աշխատանք է կատարվել Մոսկվայի պատմության պետական կենտրոնական արխիվում, ինչպես նաև Մոսկվայի պետական

հանրային գրադարանի թանգարանի արխիվում: Մի դեպքում՝ մեզ բախտ է վիճակվել առաջին անգամ վեր հանել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի գրահրատարակչական գործին առնչվող հարուստ փաստաթղթերը (*որոնք ժամանակին հրատարակել ենք*), մյուս դեպքում՝ առաջին անգամ շրջանառության մեջ ենք դրել Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի, Թեոդոսիայի և Նոր Նախիջևանի հայկական տպագրություններին առնչվող ռուսական ինչպես հանրամատչելի պարբերական, այնպես էլ հատուկ մասնագիտական նյութերը (*գրահրատարակչական գործին վերաբերող*), որոնք գիտական ասպարեզում են հայտնվել 1998–1999 թվականներին հրատարակված մեր հոդվածներում (*տե՛ս օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը*): Բնականաբար, գրահրատարակչական գործի պատմության հիմնական աղբյուրը հենց վերոհիշյալ կենտրոններում լույս տեսած գրքերը, տեղեկատու և այլ նյութերն ու մամուլն են եղել: Ժամանակին կազմել ենք այդ կես դարի ընթացքում լույս տեսած հրատարակությունների առավել ամփոփ մատենագիտական ցանկը՝ ուսումնասիրելով ու դասակարգելով ավելի քան 540 անուն հրատարակություններ: Դրանց հիմնական մասը պահվում է Հայաստանում՝ Ազգային գրադարանում, Մատենադարանում և Արվեստի թանգարանի գրադարանում: Մի մասին էլ ծանոթացել ենք Դոնի Ռոստովի Ռուս–հայկական բարեկամության թանգարանում և նախկին Լազարյան ճեմարանի շենքում խորհրդային տարիներին գործած Ռուս–հայկական բարեկամության թանգարանում (*վերակազմավորվել է Ռուսաստանի*

Դաշնությունում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանությանն առնթեր հայկական մշակութային կենտրոնի): Հատկապես կարևոր է նշել, որ Ռոստովում պահպանվող որոշ հրատարակություններ (օրացույցեր, տարեգրքեր ու փոքր տպաքանակներով լույս տեսած գրքեր) Հայաստանի գրադարաններում չկան: Այդ նյութերը սիրահոժար մեզ տրամադրելու համար երախտապարտ ենք Ռոստովի թանգարանի այն տարիների տնօրեն Սվետլանա Մելքումյանին, բնիկ նորնախիջևանցիներ՝ երջանկահիշատակ Յա. Չարդարովին և Գ. Ավագյանին:

Հիշատակման կարիք ունեն Հայաստանի Ազգային արխիվի և Ե. Չարենցի անվան գրականության և Արվեստի թանգարանի արխիվները: Հարկ է նշել, որ Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերության, այնուհետև Կովկասի հայ հրատարակչական ընկերության նյութերը հանգամանորեն ուսումնասիրվել և հրատարակվել են:

Նախորդ հետազոտողների ուշադրությունից «վրիպել են» հայ գրահրատարակչական գործի զարգացման վրա լուրջ ազդեցություն թողած այնպիսի արհեստավարժ հրատարակիչներ, ինչպիսիք են Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը Դոնի Ռոստովում, Մկրտիչ Բարխուդարյանը Մոսկվայում և Սիմեոն Գուլամիրյանը Ս. Պետերբուրգում: Հատկապես վերջին երկուսի գործունեությանն առնչվող արխիվային փաստաթղթերը, որոնք պահպանվում են Երևանում՝ գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվային ֆոնդերում, շրջանառության մեջ ենք դրել առաջին անգամ:

Դարասկզբից սկսած հայ ուսումնասիրողները զգալի ջանքեր են գործադրել հայ գրքի պատմությունն ամբողջացնելու և նրա դերն ազգային մշակույթի մեջ արժևորելու ուղղությամբ: Դեռ անցյալ դարում առանձին հետազոտողների կողմից մատենագիտական բնույթի ուսումնասիրություններից անցումը դեպի պատմական-գրքագիտական վերլուծության՝ կարևոր և նշանակալից իրողություն էր: 1946 թ. Գարեգին Լևոնյանը այսպես էր հիմնավորում իր ուսումնասիրության առանձնահատկությունը. «Մեր “աշխատությունը” նման չէ հայ տպագրությանը նվիրված ուրիշ պատմությունների: Այդ պատմությունները կամ սոսկ տպարանների ժամանակագրական թվարկումներ են (*գուցե և արժեքավոր իրենց տեղում*), և կամ ծանրաբեռնված են հարակից քաղաքական-հասարակական դեպքերի և դեմքերի այնպիսի ճոխ տեղեկություններով (Լեո), ուր բուն նյութը՝ տպագրությունը, որպես այդպիսին, դարձել է այնտեղ երկրորդական, աննշան: Դուք, օրինակի համար, չեք գտնի այդ աշխատությունների մեջ ոչ մի խոսք հայ գրքի տպագրության տեխնիկայի, նրա գեղարվեստական ձևավորման, փայտագիր և վիմագիր նկարների արվեստի, թղթի, շապիկների և կազմերի հատկության և տեսակի մասին: Չեք տեսնի այնտեղ հայկական ծուլարանների և մեր տպագրական տառերի (շրիֆտ) աստիճանական զարգացման պատկերը, և, վերջապես, պակասում է այն բոլորը, ինչ որ իսկապես վերաբերում է տպագրական արվեստին, պոլիգրաֆիային: Մենք, խոսելով այս կամ այն ժամանակում, այս կամ այն երկրում գոյություն ունեցող հայկական

տպարանների մասին, խոսում ենք և այդ տպարաններից դուրս եկած գրքերի տեխնիկական որակի մասին»:

20-րդ դարի կեսին գիտության մեջ աստիճանաբար ձևավորված գրքագիտությունը, իբրև հայ իրականության մեջ պատմաբանասիրական քննության ինքնուրույն ճյուղ, լուրջ և հետևողական շարունակություն չստացավ, ինչի համար կային թե՛ սուբյեկտիվ, թե՛ օբյեկտիվ պատճառներ: Նպատակ չունենալով ամբողջական բացատրություն տալ այս երևույթին՝ նշենք միայն այդ պատճառներից մի քանիսը: Գրքագիտական բնույթի առանձին հետազոտությունները (*Գ. Լևոնյանի, Ռ. Իշխանյանի, Հ. Մուրադյանի աշխատությունները*) ինքնուրույն դպրոցի հիմք չհանդիսացան, որովհետև, ի տարբերություն Մոսկվայի, Լենինգրադի, Մինսկի, Օդեսայի հատուկ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունների, Հայաստանում պոլիգրաֆիստներ պատրաստող ուսումնական հաստատություններ այդպես էլ չստեղծվեցին, իսկ վերոհիշյալ հաստատություններ գործուղվող երիտասարդներն առավելապես գերադասում էին պրակտիկ գործունեությունը՝ չցանկանալով դառնալ տեսաբան-գրքագետներ:

Դրա փոխարեն (*և սկզբունքորեն դա ավելի շահավետ է*) Հայաստանում գրքի պատմությունը զարգացավ իբրև հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային պատմության բաղկացուցիչ մաս: Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի պետականություն չունենալու հանգամանքը պայմանավորվել է նրա հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում տեղ գտած յուրաքանչյուր քիչ

թե շատ նշանակալից երևույթ առարկայորեն դիտարկելը՝ իբրև ազգային ինքնության պահպանմանը և ազգային արժեքների զարգացմանն ուղղված քայլ: Հենց այս պատճառով էլ հայ գրահրատարակչական գործի պատմությունը վերջին տասնամյակներում եղել է հիմնականում հայ պատմագիտության, մասամբ նաև բանասիրության հետազոտության առարկա: Այս իմաստով վերջին քառասնամյակին են վերաբերում հայ գրքի պատմության նշանակալից էջերի ուսումնասիրության և գնահատման ակնառու փորձերը: Մեր թեմայի այն ուղղվածությունը, որով ուսումնասիրության հիմնական առարկան են դարձել գրահրատարակչական գործի ազդեցությունը մեր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային զարգացման վրա 19-րդ դարի երկրորդ կեսում, պայմանավորված է եղել հենց այն ձևավորված գիտական ավանդույթով, որ անցած տարիներին հայ գրքի պատմությունը ուսումնասիրվել է մեր ժողովրդի, նրա ականավոր զավակների ճակատագրի տեսանկյունից: Այս իմաստով անվիճելի է, որ նաև գրականության պատմության, ինչպես նաև մամուլի պատմության ուսումնասիրության մեջ արված բոլոր ներդրումներն առաջին հերթին պատմագիտական արժեք են պարունակում: Կարելի է վստահորեն ավելացնել նաև, որ հայ իրականության մեջ գրահրատարակչական գործի պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները դրանցում կիրառված մեթոդների ու հնարքների իմաստով բավարար հիմք են ստեղծել հայ գիրքն իբրև մշակութաբանական ֆենոմեն գնահատելու համար:

Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում կամ Հարավային Ռուսաստանում գտնվող հայ գաղթօջախներում գրահրատարակչական գործի առանձին էջեր հիմնականում և պատշաճ մակարդակով ուսումնասիրված են եղել, արխիվների և հրատարակչական արտադրանքի ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տվել փաստական ու թվային, ինչպես նաև ժամանակագրական բազմաթիվ ճշտումներ և լրացումներ անել, որն իր հերթին ինքնուրույն հետազոտություն դարձավ: Հարկ է նշել, որ մեր պրպտումների արդյունքները, բոլորովին չնսեմացնելով մինչ այդ կատարված հսկայական աշխատանքը, ճշգրտում են ու նորովի գնահատում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ռուսահայ գաղթօջախների հայ հրատարակիչների ավանդը մեր պատմության մեջ:

Մեր կողմից ընդգրկված նյութի վերլուծության ելակետային դրույթը գիրքն ու գրահրատարակչական գործը որպես կրթության, գիտության և մշակույթի երևույթ, միաժամանակ՝ որպես գործարարության ուրույն ոլորտ դիտելն է:

Ընդգրկված ժամանակահատվածում Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործը և հետաքրքրությունների շրջանակները մեր ընթերցողների համար ավելի պատկերավոր դարձնելու ակնկալիքով, ուսումնասիրության մեջ զետեղել ենք նաև «Հավելված» բաժինը, որում ներկայացված են Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի կենտրոններում հրատարակված գրքերի տիտղոսաթերթերը: Բնականաբար, դրանք ամբողջը

չեն, բայց պատկերացում են տալիս հայ գրահրատարակիչների նախասիրությունների և ընթերցողների պահանջարկի մասին:

* * *

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տեր Եզրաս Արքեպիսկոպոս Ներսիսյանին, ինչպես նաև թեմի «ՆՈՒՌ» երիտասարդաց միության անդամներին՝ սույն գրքի հրատարակության տպագրական ծախսերը հոգալու համար:

Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում մենագրության խմբագիր՝ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի և Հրատարակչական բաժնի տնօրեն արժանապատիվ Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանին և պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սերգեյ Հայրապետյանին, ով հանդիսացել է մենագրության հիմքում ընկած մեր ատենախոսության գիտական ղեկավարը:

ՀԱՅ ԳՐԱՅՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՈՌԻՍԱՍՏԱՆՈՒՄ (1850–1860 թթ.)

ա. 19–րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության կազմակերպման նախադրյալները, նյութական բազայի ամրապնդումը:

Հայերեն գիրք ասելով՝ հասկանում ենք հայոց լեզվով հրատարակված գիրք, ամսագրեր, նաև առանձին թերթիկներ, հրովարտակներ, քարտեզներ, օրացույցներ, հաշվետվություններ և տպագիր այլ նյութեր:

Հայ գիրքը սերտորեն կապված է սեփական ժողովրդի կյանքի ու ճակատագրի հետ և նրա նման սփռվել է ամբողջ աշխարհում:

Հայերեն գրքեր են հրատարակվել ավելի քան 30 երկրներում: Հայ գիրքը լույս է տեսել Իտալիայում, Թուրքիայում (Օսմանյան կայսրությունում), ԱՄՆ–ում, Անգլիայում, Իրանում, Հունաստանում, Ֆրանսիայում և այլուր: Բացառիկ արժևորվում է 19–րդ դարի երկրորդ կեսի հայ գրահրատարակչությունը Ռուսաստանում, որին ուղեկցել են դպրոցական գործի ու հրապարակախոսության, ինչպես և մշակույթի այլ ճյուղերի վերելքը: Ռուսական մշակույթի միջնորդությամբ հայ իրականություն էին ներթափանցում նաև արևմտաեվրոպական մշակութային արժեքները: Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության

անցած ուղու վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ասանձնացնել երեք պատմական ժամանակաշրջան.

1. կազմակերպչական՝ 1850–1860–ական թվականներ,

2. լճացման ժամանակաշրջան՝ 1860–1870–ական թվականներ,

3. գրահրատարակչության զարգացման և ծաղկման ժամանակաշրջան՝ 1880–ական թթ. կեսից 1900 թ.:

Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործը 19–րդ դարի երկրորդ կեսին, լինելով մեր ազգային մշակույթի անքակտելի մասը, զարգանում էր կայսրության ընդհանուր սոցիալ–տնտեսական զարգացումների հիման վրա: Ուստի, կարծում ենք, հիմնավորված է հայ գրահրատարակչության կազմակերպման և անցած ուղու ժամանակաշրջանի պատմաքաղաքական ու մշակութային իրողությունների բազմակողմանի վերլուծությունը:

19–րդ դարի երկրորդ կեսը արդյունաբերության, գիտության և քաղաքական ուսմունքների հախտոն զարգացման ժամանակաշրջան էր: Մեր ժողովրդի սոցիալ–տնտեսական, հասարակական–քաղաքական և մշակութային կյանքի բեկման տարիներն էին: Հին ավատատիրական կարգերն ու հարաբերությունները աստիճանաբար տեղի են տալիս նոր՝ ապրանքակապիտալիստական հարաբերություններին: Այս երևույթը արտացոլվել է ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ գրականության մեջ, մասնավորապես Րաֆֆու, Պատկանյանի, իսկ հետագայում նաև Շիրվանզադեի ստեղծագործություններում:

Դարաշրջանի նշանակալից պատմաքաղաքական իրադարձությունները (1861 թ. ճորտատիրական

իրավունքի վերացումը Ռուսաստանում, 1863 թ. լեհական ապստամբությունը, բալկանյան ժողովրդների ազգային-ազատագրական շարժումները) խորը ազդեցություն ունեցան հայ հասարակական-քաղաքական մտքի վրա: Ձևավորվել էին արևելահայ կյանքի խոշոր կենտրոնները՝ Թիֆլիսը, Ելիզավետպոլը, Նոր Նախիջևանը, Թեոդոսիան, Երևանը, Շուշին, քիչ ավելի ուշ՝ Բաքուն և Գյումրին: Տարբեր միջօրեականներում սփռված հայ մտավորականները հաղորդակից էին դառնում ժամանակի պատմա-փիլիսոփայական ու սոցիոլոգիական ուսմունքներին: Եվրոպական համալսարաններում կրթություն ստացած և ժամանակի առաջավոր մտահայեցողությամբ զինված հայ երիտասարդները լծվում էին կրթական գործին:

Հակառակ այն իրողության, որ հայությունը բաժանված էր արևելահայ (Ռուսաստանում և Պարսկաստանում) և արևմտահայ (Օսմանյան կայսրությունում) հատվածների, ինչպես նաև նշանակալից չափով ցրված էր գաղթօջախներում, 19-րդ դարի կեսին ուժեղանում և ամրապնդվում են ազգային կապերը: Հնարավորություն էր ստեղծվում առնչվելու համաշխարհային առաջավոր մտքի, դասական գրականության, գիտության և արվեստի հետ: Ազգային ազատագրման պայքարը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերելք ապրեց, անմիջականորեն նպաստեց հայկական մշակույթի հասարակական-քաղաքական դերի աճին: Հաճախ մշակութային արժեքներ ստեղծելով՝ օտար բռնակալության լծի տակ գտնվող ժողովուրդը, օգտագործելով նաև այլաբանությունը, կարողանում էր

բարձրացնել ազգապահպանության և ազատախոհության գաղափարներ: Գրականության և արվեստի ստեղծագործություններում թոթափվում էին ավանդական պատկերացումները: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների և հատկապես մտավորականության շրջանում խորանում է ազգային ինքնագիտակցության գաղափարը: Մտավորականությունն ավելի մեծ չափով կապվեց հայրենի երկրի հետ՝ ձգտելով լուսավորությունը, գիտությունը և մշակույթը ծառայեցնել ազգի կրթության, ազգային ազատագրության գաղափարների քարոզչության համար:

Գրահրատարակչությունն, անշուշտ, սերտորեն առնչվում է ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական նախադրյալների, այլև որոշակի հասարակական շարժումների հետ: Մինչև 19-րդ դարի 50-ական թթ. կեսը (Ռուսաստանում գոյություն ունեցող խիստ գրաքննության պայմաններում) շատ հրատարակիչներ հարկադրված էին իրենց գործունեությունը տեղափոխել արտասահման: 1853 թ.սեփական միջոցներով Ա.Գերցենը Լոնդոնում հիմնեց տպարան, որի առաջին հրատարակությունը «Յուրիի օրը» թողոցիկն էր, որը կոչ էր անում ոչնչացնել ճորտատիրական իրավունքը և ինքնակալությունը: 1855 թվականին լույս տեսավ «Полярная Звезда» ավմանախը, որում տպագրվեցին Ռուսաստանի գրաքննության կողմից արգելված՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, դեկաբրիստ գրողների աշխատությունները: 1857 թ. Գերցենը և Ն.Օգարյովը ձեռնամուխ եղան «Կոլոկոլի» տպագրությանը, որը 2500–3000 տպաքանակով տարածվում էր Ռուսաստանում և նրանից

դուրս: 1865 թ. «Ռուսական ազատ տպարանը» Լոնդոնից տեղափոխվեց Ժնև, որտեղ «Ձեմյա և Վոյա» գաղտնի ընկերության պատվերով տպագրվում էին թռուցիկներ և կոչեր: 19-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբին Ռուսաստանում սկսեցին գործել առաջին անօրինական տպարանները, որոնց տերերն էին Պ. Ջախչնևսկին, Ե. Սուրինը, Բ. Բալլոցը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում ի հայտ եկան հրատարակչություններ, տպարաններ, գրախանութներ, որոնց տերերը հեղափոխական ընդհատակի ակտիվ գործիչներ էին և գրահրատարակչական գործը ծառայեցնում էին հասարակական շարժման նպատակներին: 1860-ական թվականների սկզբին Ս. Պետերբուրգում գործում էր «Ձեմյա և Վոյա» գաղտնի հեղափոխական կազմակերպությանը պատկանող Ն. Ուտինի տպարանը: Սակայն, հաճախ տպարանները չէին կարողանում գոյատևել, գրքի շուկայում տիրապետողը գործարար կապիտալիստն էր: Ներդրվում էր հաշվապահության և հաշվառման համակարգ, օգտագործվում էին վիճակագրության ու բիբլիոգրաֆիայի մեթոդներ: Ծառայության էին ընդունվում առավել գիտակ, փորձառու գրքի աշխատողներ, լայնորեն օգտագործվում էին բիբլիոգրաֆների ծառայությունները:

Իրականացվող ռեֆորմների հետևանքով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին գրքի արտադրության ծավալը հսկայական չափով ավելացավ: Այն ուղեկցվում էր գրահրատարակչական գործի թեմատիկ կառուցվածքի փոփոխությամբ:

Հասունացել էր ճորտատիրության վերացման անհրաժեշտությունը: Նիկոլայ Առաջինի մահից հետո

գյուղացիների բողոքի ալիք բարձրացավ, որ դրսևորվում էր հարկերից և պարտադիր աշխատանքից խուսափելու, կալվածատերերի առանձնատների հրկիզման և այլ ձևերով: Իշխանությունները հայտնվեցին երկդիմի վիճակում: Մի կողմից՝ նրանք գիտակցում էին գոյութուն ունեցող համակարգի անարդյունավետությունը, իսկ մյուս կողմից՝ արդարացիորեն երկյուղում, որ ճորտատիրական իրավունքի վերացումը կվտանգի ցարական ինքնակալությունը: Ղրիմի պատերազմում Ռուսաստանի պարտությունից հետո գերակշռեց բարեփոխումներ իրականացնելու գիտակցությունը, ճորտատիրական իրավունքի վերացման օգտին հանդես էին գալիս ոչ միայն ռադիկալ և ազատական շրջանակները, այլև պահպանողական գործիչները:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացման համար պայքարում՝ հասարակական կարծիքի ձևավորման գործընթացում հսկայական դեր խաղացին պարբերական մամուլն ու գրահրատարակչությունը: Անգամ բնակչության մեծ մասի նյութական սուղ պայմաններում պարբերական մամուլը և ազատության կոչող գրքերն արագ սպառվում էին:

1861 թ. ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը նոր զարգացում ապրեց:

Հայտնի էր, որ 19-րդ դարի 50-60-ական թթ. ժամանակի եվրոպական և ռուս առաջադեմ գաղափարների ներթափանցման արդյունքում ձևավորվում են հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացումը կանխորոշող գաղափարական հոսանքները: Հայ պատմագիտության

մեջ ընդունված է դրանք որակել որպես պահպանողական, ազատական և հեղափոխական: Հատկանշական էր, որ բոլոր հոսանքները ներկայացնող ականավոր ներկայացուցիչներ կային թե՛ արևելահայության և թե՛ արևմտահայության մեջ: Չնայած հայացքների տարբերությանը՝ նրանց բոլորին միավորում էր սեփական ազգի բարեկեցության և զարգացման խնդիրը:

Բնականաբար, նրանք որոշակի ազդեցություն ունեցան հայ գրքի և գրահրատարակչության գործում: Պահպանողականների կողմից հրատարակված գրքերում աստվածաբանական վարդապետությունների կարևորմանը զուգընթաց դրսևորվում էր ազգապահպանության միտումը: Այն նկատելի է Ռուսաստանում Գ.Այվազովսկու, Մ. Մսերյանցի, իսկ արևմտահայ իրականության մեջ՝ Հ. Չամուրճյանի (Տերոյենց) գրքերում:

Ազատամիտ հոսանքի ներկայացուցիչներ Ս. Նազարյանը, Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, լինելով լուսավորության ու գիտության ջատագովներ, իրենց հեռահար նպատակն էին համարում Հայաստանի պետական անկախության վերականգնումը:

Մ. Նալբանդյանը հանդես էր գալիս գոյություն ունեցող ազգային անարդարություններն ու շահագործական կարգերը «կացնի» միջոցով վերացնելու օգտին: Արևմտահայության շրջանում նման գաղափարներ քարոզում էր Հ. Սվաճյանը: Ի դեպ, Բրոկհաուզի և Էֆրոնի հեղինակավոր հանրագիտարանային բառարանի 20-րդ հատորում ներկայացված է Մ. Նալբանդյանը և նրա հրատարակած գրքերը:

1861 թ. փետրվարի 19-ին ցարական հատուկ հրովարտակով Ռուսաստանում վերացվեց ճորտատիրական իրավունքը: Արևելյան Հայաստանում, որպես Ռուսական կայսրության հետամնաց ագրարային ծայրագավառ, գյուղացիական բարեշրջումը կատարվեց բավականին ուշացումով՝ 1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքով (կանոնադրությամբ): Մայիսի 14-ի օրենքը չտարածվեց երկրամասի պետական գյուղացիների վրա, որոնք գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում՝ 72%: Բարեփոխումը չտարածվեց նաև վանքապատկան գյուղացիների վրա: Այնուամենայնիվ, 1870 թ. գյուղացիական բարեշրջումը, չնայած իր թերի կողմերին, որոշակիորեն նպաստեց երկրամասի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին:

Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը նոր զարգացում ապրեց: Ռուսաստանը թևակոխեց կապիտալիզմի ձևավորման դարաշրջան: Զարգացավ արդյունաբերությունը, ձևավորվեցին քաղաքային հասարակական բանկեր, աշխուժացավ առևտուրը, այդ թվում նաև՝ գրքինը: Տնտեսության առաջընթացը հանգեցրեց հասարակական շարժման աճին, գիտության և մշակույթի զարգացմանը: Ռուսաստանը թևակոխեց արմատական վերափոխությունների ժամանակաշրջան: Նոր փուլ մտավ կրթության համակարգը, ընդլայնվեց տարբեր մակարդակի ուսումնական հաստատությունների ցանցը: Վերափոխությունները ընդգրկեցին նաև մամուլի ու գրահրատարակչության ոլորտները: Կրթության բնագավառում վերափոխման համար կարևոր նշանակություն

ունեցավ 1864 թ. հրատարակված «Գիմնազիաների կանոնադրությունը» և «Ժողովրդական ուսումնարանների կարգը», որը կանոնակարգում էր տարրական և միջնակարգ կրթությունը: Վերջինս ապահովեց հասարակության բոլոր խավերի համար մատչելի կրթություն ստանալու հնարավորությունը: Հաստատվեց միջնակարգ և բարձրագույն կրթության օղակների հաջորդականությունը: Կազմակերպվեցին կանացի բարձրագույն կուրսեր: 1863 թ. Նոր կանոնադրությամբ համալսարաններին վերադարձվեց ինքնավարությունը, որը 1835 թ. վերացվել էր Նիկոլայ 1-ի կողմից: Վերականգնվում էր համալսարանների վարչական, ֆինանսական և գիտամանկավարժական հարցերի լուծման ինքնուրույնությունը:

1865 թ. գործածության մեջ դրվեց մամուլի մասին «Ժամանակավոր կանոնակարգը»: Համաձայն այդ օրենքի՝ վերացվեց նախնական գրաքննությունը մի շարք տպագիր հրատարակությունների, գրքերի նկատմամբ: Մասնավորապես, վերացվեց հասարակության ունևոր և կրթված խավերի համար նախատեսվող գրքերի գրաքննությունը, ինչպես նաև՝ կենտրոնական պարբերական հրատարակություններինը: Նոր կանոնադրության համաձայն՝ պարբերական մամուլը ազատվում էր նախնական գրաքննությունից (բացառությամբ պատկերազարդ և երգիծական հրատարակությունների): Գրաքննության չէին ենթարկվում տասը տպագիր մամուլից ավել ծավալով գրքերը և քսան մամուլից կազմված թարգմանական գրքերը: Միաժամանակ գրաքննությունից ազատվում էին ակադեմիայի, համալսարանների և գիտական

ընկերությունների հրատարակությունները: Բնականաբար, Ռուսաստանի հայ հրատարակիչները չէին կարող չօգտվել ընձեռված հնարավորություններից:

Նոր կանոնադրությունը չէր տարածվում գավառական մամուլի և ժողովրդական լայն շրջանների համար նախատեսվող գրականության վրա: Միաժամանակ արդեն 60-ական թթ. վերջից կալվածատիրական շրջանների ճնշման տակ կառավարությունը սկսեց հրապարակել հրամանագրեր, որով ի չիք դարձրեց կրթության, մամուլի և գրահրատարակչության գրաքննության մեղմացումը:

1860-1870-ական թթ. վերափոխությունները, չնայած իրենց սահմանափակությանը, հիմք դրեցին Ռուսաստանի բարեշրջական զարգացմանը:

Բարեփոխումները ցույց տվեցին, որ դրական տեղաշարժերի կարելի է հանգել ոչ հեղափոխական՝ խաղաղ ճանապարհով, վերևից թելադրված բարեփոխումների միջոցով:

Բարեփոխումները արմատական փոփոխությունների հանգեցրին նաև գրահրատարակչության ոլորտում: Ընդլայնվեց ընթերցողների շրջանակը, որն իր հերթին նպաստեց գրքերի տպաքանակի ավելացմանն ու հրատարակությունների որակական հատկանիշների բարելավմանը:

Մի կողմից՝ ինքնակալության, մյուս կողմից՝ հեղափոխական, նարոդնիկական շարժումների փոխադարձ անհանդուրժողականության պարագայում ազատական ժողովրդավարական գաղափարներն ու ավանդույթները չնայած զարգացան և նույնիսկ զգալի ազդեցություն

ձեռք բերեցին, սակայն այդպես էլ չդարձան գերիշխող: Թեև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը ռուսական կրթության, գիտության ու մշակույթի բուռն վերելքի ժամանակաշրջան էր, այսուհանդերձ Ռուսաստանը դեռևս հեռու էր գրագետ մարդկանց հասարակություն լինելուց: Այսպես՝ 19-րդ դարի 80-ական թթ. վերջին գրագետ էր երկրի բնակչության ընդամենը 1/3-ը, իսկ գրագետների ավելի քան 60%-ը բնակվում էր կայսրության եվրոպական մասում:

Եվրոպական քաղաքակրթության «պտուղները» մատչելի չէին բնակչության մի ստվար հատվածի համար: Ասպարեզ իջած գիտության, մշակույթի մի շարք գործիչներ դարձան իրենց բնագավառի գիտելիքների և արժեքների եռանդուն տարածողները ժողովրդական լայն զանգվածների համար: Նրանք հանդես էին գալիս գիտությունը և մշակույթը հասարակության կենսական պահանջներին ծառայեցնելու դիրքորոշմամբ:

1855 թ. դեկտեմբերի 6-ին Ալեքսանդր Երկրորդի հրամանով դադարեցվեց 1848 թ. ապրիլի 2-ին ստեղծված գրաքննչական կոմիտեի գործունեությունը: Աշխատանքից հեռացվեցին հասարակության շրջանում առավել ատելություն վաստակած հետադիմական գրաքննիչները: 1857 թ. ստեղծվեց 1828 թ.-ից ի վեր գործող գրաքննչական կանոնադրությունը վերամշակող կոմիտե: 1865 թվականին հրապարակված գրաքննչական նոր կանոնադրությունը (որոշ փոփոխություններով) գոյատևեց մինչև 1905 թ., այն զգալիորեն դյուրացրեց գրահրատարակչական գործը: Գրաքննչական նոր կանոնադրությունը մեր ուսումնասիրության նյութի համար

կարևոր է, քանի որ կանոնակարգել է ոլորտը, պայմանավորել այն մթնոլորտն ու բարքերը, որի շրջանակներում գործում էին ժամանակի գրահրատարակիչներն ու հեղինակները: Չէ որ հենց ռուսական և հատկապես զույգ մայրաքաղաքների՝ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի գրահրատարակչական գործի ընթացքն ու միտումներն էին պայմանավորում բուն Ռուսաստանի հայ մշակութային կենտրոնում գրահրատարակչական ավանդույթների ձևավորումն ու զարգացումը: Միաժամանակ նկատի ենք առել, որ Ռուսաստանում «օտար» լեզուներով, այդ թվում և՛ հայերեն, գրքերի և պարբերականների հրատարակման գործը ռուսերեն հրատարակությունների հետ հավասար իրավունքից չէր օգտվում: «Այլալեզու» հրատարակություններն ենթարկվում էին առանձին՝ արտասահմանյան գրաքննության մասին կանոնադրությամբ: Եթե մինչև 1830-ական թվականների վերջը հայերեն գրքերի գրաքննության գործն իրականացվում էր հայ հոգևոր իշխանությունների կողմից, ապա 40-ականներից սկսած հայերեն հրատարակությունների հատուկ գրաքննիչներ էին նշանակվում Թիֆլիսում և Ս. Պետերբուրգում: Մինչդեռ Մոսկվայում և Կազանում հայերեն հրատարակությունների գրաքննիչներ ունենալու տարբեր ժամանակներում ձեռնարկած փորձերն անարդյունք են անցել: Կարևոր է նաև նկատի ունենալ, որ Ս. Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Դոնի Ռոստովում և Նոր Նախիջևանում լույս տեսնող հայերեն հրատարակությունների գրաքննությունը կատարում էին վերոհիշյալ ատյանները: Օսմանյան կայսրությունում կամ այլ երկրների հայաշատ

կենտրոններում լույս տեսած հրատարակությունները Ռուսաստան տեղափոխելիս անվերապահորեն անցնում էին Արտաքին գործերի նախարարության համապատասխան գրաքննչական ատյանների «մաղով»: Այդ կարգը անփոփոխ մնաց 19-րդ դարի ամբողջ երկրորդ կեսի ընթացքում: Ռուսաստանում գրահրատարակչական գործի զարգացումը լրջորեն խաթարեց 1882 թվականին, այսպես կոչված, լրացուցիչ կանոնների ընդունումը, երբ 4 նախարարների (Ներքին գործերի, Ժողովրդական լուսավորության, Արդարադատության, Սինոդի օբեր դատախազի) հատուկ խորհրդակցությանն իրավունք վերապահվեց դադարեցնել ցանկացած պարբերական հրատարակության լույս ընծայումը, եթե այն վտանգ է ներկայացնում իշխանությունների համար: Կանոնադրությամբ հրատարակչին կամ խմբագրին ընդհանրապես կարող էին զրկել գրահրատարակչական գործի ոլորտում աշխատելու իրավունքից: Այդ նույն կանոնադրությամբ իշխանությունները կարող էին պահանջել բացահայտել ցանկացած հոդվածի հեղինակի իրական կամ կեղծ անունը:

Հսկայական էր 1815 թ. ստեղծված Լազարյան ճեմարանի դերը հայ գրահրատարակչությունում: Մոսկվայում Լազարյան ճեմարանի բացումը խոշոր իրադարձություն էր հայ կրթության, գիտության և մշակույթի ասպարեզում: Լազարյանի գերդաստանի միջոցներով հիմնադրված և պահվող այս ուսումնական հաստատությունն անմիջապես իր պատվավոր տեղը գրավեց ոչ միայն հայկական, այլև ռուսական խոշոր ուսումնական հաստատությունների շարքում:

Լազարյանների մտահղացմամբ ճեմարանը կոչված էր լավագույն կրթություն տալու հայ պատանիներին՝ պետական պաշտոնյաներ և հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով: Խնդրի իրականացման ուղղությամբ Լազարյանները զգալի ճիգեր են գործադրել: Կարևոր քայլերից մեկը ճեմարանում գրահրատարակչական գործի կազմակերպումն էր: 1828 թ. Լազարյան եղբայրները գնում և Մոսկվա են տեղափոխում դեռևս 1811 թ. Ս. Պետերբուրգում հիմնադրված Հովսեփ սարկավագ Հովհաննիսյանի տպարանը, որը տեղավորվում է ճեմարանի կողաշենքի երկրորդ հարկի մի փոքրիկ սենյակում: 1848 թ, երբ Լազարյան ճեմարանը դարձավ առաջին աստիճանի ուսումնական հաստատություն, մշակվեց և հաստատվեց ճեմարանի «Կանոնադրությունը», որով որոշվեց նաև տպարանի տեղը և գործունեության կարգը: «Կանոնադրության» մեջ սահմանվում էր, որ ճեմարանի տպարանը «հոգաբարձուի թույլտվությամբ կան տրվում է վարձակալման, կան էլ գտնվում է վարչության անմիջական ենթակայության և հսկողության տակ՝ ելնելով նրանից, թե հաստատության համար ի՞նչ է ավելի շահեկան: Այս վերջին պարագայում ճեմարանի վարչության հայեցողությունից է կախված տպարանի ներքին կառավարման կարգը»: §60-ը սահմանում էր ճեմարանի իրավունքը «իր անունից լույս ընծայել ճառեր, դատողություններ, ծրագրեր և հաշվետվություններ, բայց այնպես, որ դրանք նախօրոք քննարկվեն խորհրդում գրաքննչական կանոնների հիման վրա»: Կանոնադրությամբ վավերացվում էր նաև տպարանին կից սեփական գրավաճառատուն ունենալու ճեմարանի իրավունքը:

Մինչև 1857 թ. տպարանը զբաղեցնում էր մեկ սենյակ, ուներ երկու տպագրական հաստոց, հայերենի, ռուսերենի, վրացերենի, ֆրանսերենի, լատիներենի, արաբերենի տառատեսակներ: Նույն թվականին Լազարյանները Վիեննայում տեղի Մխիթարյաններից գնում են ժամանակի լավագույն հայերեն տառատեսակները, ինչպես նաև ստեղծում են սեփական տառաձուլարան:

Սակայն Լազարյանները դժգոհ էին տպագրատան աշխատանքից: Հովհաննես Լազարյանը 1858 թ. ճեմարանի վարչությանն ուղղված իր մի նամակում գրում էր, որ տպարանը «միշտ վատ է կառավարվել, այդ իսկ պատճառով համարյա ոչ մի շահույթ չի բերել՝ բացառությամբ այն ժամանակներից, երբ հայ սարկավագ Իոսիֆ Իոննեստովը (Հովսեփ Հովհաննիսյանը – Ա. Ս.) վաճառեց իր տպարանը՝ ինքն այն կառավարելով և ճեմարանին օգուտ բերելով՝ սկզբում վարձակալությամբ, այնուհետև պարզապես կառավարելով և եկամուտ բերելով»:

XIX դարի 50-ական թթ.սկսած առաջին քայլերն են արվում ճեմարանն ու նրա տպարանը լուսավորության, գիտության և առանձնապես հայագիտության զարգացման կենտրոն դարձնելու ուղղությամբ: Իր հրատարակչական ծրագրերի իրագործմանն է ձեռնամուխ լինում պրոֆեսոր Ստեփանոս Նազարյանցը:

1854 թ.նա դիմում է ճեմարանի վարչությանը՝ խնդրելով թույլատրել «Ռուսիա» պարբերականի հրատարակությունը: Առաջարկվող պարբերականի գլխավոր նպատակը Ս. Նազարյանցը տեսնում էր «Ռուսաստանի և այլ տեղերում ցրված հայ համայնքների միջև մտավոր

ու բարոյական կապող օղակ ծառայելու մեջ»: Ամսագրի նախագիծը, որը ժամանակին հրատարակել է Սալոմեա Արեշյանը, քաջ հայտնի է: Հայտնի է նաև Հովհաննես Լազարյանի մերժումը, որը պայմանավորված էր գրաքննչական բարդություններով, ավելի ճիշտ՝ Մոսկվայում հատուկ գրաքննչի բացակայությամբ: Լազարյանը գրում էր. «Ձեզ հայտնի է, որ Մոսկվայում հրատարակվում են բավական քիչ թվով գրքեր արևելյան լեզուներով, այսպիսով, միջնորդելը հատուկ գրաքննչի նշանակելու համար հայերեն լեզվով միայն մեկ պարբերականի պատճառով, իմ ողջ ցանկությամբ հանդերձ, դառնում է անհարմար...»: Մերժման անհամոզիչ պատճառաբանությունն ակնհայտ է, որովհետև հենց գրաքննչի առկայությունն էր հնարավոր դարձնում հրատարակչական գործի ծավալումը: Սակայն հետազոտողների ուշադրությունից վրիպել է մի փաստաթուղթ, որ վկայում է Նազարյանցի՝ հրատարակչական պլանների նկատմամբ ճեմարանի վարչության վերաբերմունքի մասին: Մեզ հաջողվեց վերականգնել հոգաբարձուին ուղղված՝ վարչության գրության սևագիր տեքստը, որը բերում ենք թարգմանաբար և ամբողջությամբ. «Ճեմարանի պրոֆեսոր Նազարյանցը նկատի ունի գիտելիքների տարածումը իր ազգակիցների շրջանում նրանց մայրենի լեզվով: Մյուս կողմից, ցանկանալով օգուտ բերել հայ պատանեկության կրթության կենտրոնին՝ ճեմարանին, հոյակապ միտք է հղացել ամսագիր հրատարակել ժամանակակից հայերեն լեզվով: Նախագծում ներկայացված և Ձերդ Գերագանցության քննարկմանը հանձնված առաջարկվող

ամսագրի օգտակարությունը նկատի առնելով՝ պատիվ ունենք խոնարհաբար խնդրել Ձերդ Գերազանցությանը բարձրագույն ղեկավարության առջև միջնորդելու հիշյալ հրատարակությունը թույլ տալու համար:

Պրոֆեսոր Նազարյանցի ազնիվ և օգտակար ձգտման իրականացումը կարող է հանդիպել ներկայացող բարդության. դա գրաքննությունն է, քանի որ Մոսկվայում չկա գրաքննիչ՝ հայերեն լեզվով հրատարակությունների համար (իսկ Թիֆլիս ուղարկելը, որտեղ գտնվում է գրաքննիչը, հոգս կլինի ամսագրի համար, որովհետև կհանդիպի տարբեր բարդությունների):

Ընդ որում՝ Ձերդ Գերազանցությանը հայտնի է, որ նախկինում բազմիցս զգացվել է Մոսկվայում գրաքննիչի պակասությունը հայերեն հրատարակությունների համար: Այդ իսկ պատճառով ... անհրաժեշտությունը ստիպում է Ձերդ Գերազանցության հայեցողությանը ներկայացնել գրաքննիչի կարիքը և խնդրել Ձերդ Գերազանցության միջնորդությունը Բարձրագույն իշխանությունների առջև Մոսկվայում հայերեն լեզվով հրատարակությունների գրաքննիչ նշանակելու համար այնպես, ինչպես Կազանում կա արևելյան լեզուների տեղական գրաքննիչ:

Եթե Ձերդ Գերազանցությանը հարմար կլինի ընդունել այս առաջարկությունը, ապա կարծում եմ, որ գրաքննիչի պարտականությունները հաջողությամբ կարող է կատարել հայոց լեզվի պրոֆեսոր Մկրտիչ Էմինը: Բայց քանի որ նման զբաղմունքը կպահանջի բազում ջանքեր և պատասխանատվություն, ապա անհրաժեշտ է վճարել: Կազանում արևելյան լեզուների տեղական գրաքննիչն

իր ծառայությունների համար տարեկան ստանում է 300 ռուբլի արծաթով, այսուհանդերձ, անհրաժեշտ եմ համարում ավելացնել, որ ճեմարանն իր միջոցների սղության պատճառով չի կարող իր վրա վերցնել հիշատակված վարձի վճարումը»:

Մոսկվայում հայերեն լեզվի գրաքննիչի նշանակման հարցը մեծ կարևորություն ուներ: Մոսկվայի հայերեն հրատարակությունների համար գոյություն ունեցող հոգևոր գրաքննությունը, որն իրականացնում էին Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների հոգևոր վարչության անդամները, հնարավոր էր դարձնում բացառապես կրոնադավանաբանական և ուսումնական գրականության լույս ընծայումը: Իսկ աշխարհիկ գրաքննությանը ենթակա գրականությունն ուղարկվում էր Թիֆլիս, ավելի ուշ՝ նաև Ս. Պետերբուրգ: Այսպիսով, վերոհիշյալ առաջարկի մերժումը Հովի. Լազարյանին բնորոշ պահպանողականության ևս մեկ դրսևորումն էր: Նշենք, որ բերված նամակը Նազարյանցի ձեռնարկումներին ճեմարանի վարչության կողմից առաջին և վերջին օժանդակության դրսևորումն էր:

Սակայն, դրանից հետո էլ Նազարյանցը չի թողնում իր ծրագրերը: 1856 թ. դիմում է պարբերական հանդես հրատարակելու թույլտվության համար՝ այս անգամ Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտե: 1857 թ, ցանկանալով դյուրացնել հանդեսի հրատարակության գործը, Նազարյանը ճեմարանի վարչությանն է դիմում տպարանը վարձակալելու խնդրանքով: Այդ մասին է գրում տնօրենը՝ հոգաբարձուին ուղղված զեկուցագրում. «Պատիվ

ունենա հայտնելու Ձերդ Գերազանցությանը, որ ճեմարանի պրոֆեսոր, պետական խորհրդական Նազարյանցը առաջարկում է տպարանը հանձնել վարձակալման իրեն հայտնի անձին՝ վճարելով տարեկան 200 ռուբլի արծաթով»։ Ընդ որում այդ զեկուցագիրը կազմված էր բացառիկ անբարյացակամ ոգով։ Այստեղ հիշատակվում էր Նազարյանցի չվճարված պարտքը՝ լույս ընծայված «Նոր հայախոսության» համար.միաժամանակ տեղեկացվում էր, որ նույնիսկ առանց այդ պարտքի՝ տպարանի շահույթը կազմում է տարեկան 193 ռուբլի արծաթով։ Ստ. Նազարյանցի խնդրանքը մնում է անպատասխան։

1858 թ. Հովհ. Լազարյանը ուշադրություն է դարձնում տպարանի բարձիթողի վիճակի և անգործունեության վրա։ Նա առաջարկում է Մկրտիչ Էմինին վերակառուցել տպարանն ու տառաձուլարանը՝ դարձնելով ավելի շահութաբեր։ 1859 թ. հունվարին Էմինը ճեմարանի վարչության հետ տպարանի վարձակալման մասին պայմանագիր է կնքում 7 տարի ժամկետով։ Վերակառուցման նպատակին Լազարյանները զգալի միջոցներ են տրամադրում։

Լայպցիգում Բրոկհաուզի նշանավոր ընկերությունից գնվում են նոր արագատիպ հաստոցներ։ Զգալիորեն ավելանում է բանվորների թիվը։ Թիֆլիսի նշանավոր գրավաճառ և տպագրիչ Ա. Էնֆիաջյանի օգնությամբ Մոսկվա է տեղափոխվում փորձառու տպագրիչ-վարպետներ՝ Իսային և Բադդասարը։ 1861 թ. տպարանում աշխատում էր ավելի քան 25 բանվոր։ Տպարանի վերակառուցման աշխատանքների ծավալի մասին են վկայում պահպանված դրամական հաշիվները։ Եթե 1859 թ.

բոլոր հաստոցների, գործիքների և այլ գույքի ընդհանուր արժեքը 2027 ռուբլի էր, ապա 1862 թ.՝ 25041 ռուբլի, իսկ 1863 թ.՝ 26517 ռուբլի:

Էմինի կողմից տպարանի վարձակալման տարիներին գրահրատարակչական գործը անհամեմատ աշխուժացավ: Լույս տեսավ Մ. Չամչյանի «Հայոց լեզվի քերականությունը», տարբեր ուսումնական ծրագրեր, ճեմարանի ընդունելության կանոնները, հիմնարար գրադարանի գրացուցակները՝ հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն: 1862 թ. տպարանն ի վիճակի էր տպագրական բարձր մակարդակով լույս ընծայելու գրականություն մի քանի լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, հունարեն, վրացերեն, արաբերեն, ղպտիերեն:

Հենց այս տարիներին են տպագրվել Ստ. Նազարյանցի «Հյուսիսափայլ», Մսեր և Զարմայր Մսերյանների «Համբավաբեր Ռուսիոն» և «Ճռաքաղը»: Հետաքրքիր է, որ 1860 թ. հիշատակված հայերեն հանդեսները հետաքրքրությամբ են ընդունվում նաև ռուսական հրատարակչական շրջաններում: Դրանց մասին տեղեկություններ են տալիս «Книжный вестник» հանդեսը: «Հայկական ամսագրերը թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ պոլիգրաֆիական ձևավորմամբ ուշադրության էին արժանի: Յավոք, մեր ընթերցողը հնարավորություն ունի համոզվելու միայն երկրորդում»,– գրում է «Книжный вестник»-ը:

Այս տարիների խոշորագույն ձեռնարկումը միջնադարի հայ հեղինակների աշխատությունների հրատարակությունն էր: Մկրտիչ Էմինը այս ուղղությամբ առաջին

քայլերն արել էր դեռևս 1853–54 թթ.: Հրատարակելով միջնադարյան հայ հեղինակների առանձին երկեր ինչպես Լազարյան ճեմարանի, այնպես էլ նրա հետ սերտորեն կապված Վոլդեմար Գոթթեի տպարաններում՝ նա դիմում է Լազարյաններին՝ առաջարկելով գնել և իրենց միջոցներով հրատարակել Ստեփանոս Օրբելյանի, Մովսես Կաղանկատվացու, Վարդան Բարձրաբերդցու, Մխիթար Այրիվանեցու և Ուխտանեսի երկերը: Հինգ տարի տևած նամակագրությունից հետո Լազարյանները համաձայնում են սկսել այս գործը: Արժանին պետք է հատուցել Լազարյանի այս քայլին: Նրանք խորապես գիտակցել էին այս աշխատությունների հրատարակման ողջ նշանակությունը: Առաջինը 1860 թ. լույս տեսավ Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմությունը», և Լազարյան եղբայրները այս գիրքը Ալեքսանդր Երկրորդին ներկայացնելու իրավունք ստացան: Այնուհետև լույս տեսան վերոհիշյալ մյուս երկերը, բացի Ուխտանեսի «Պատմությունից»: Լազարյանները թույլատրում էին յուրաքանչյուր գրքի հրատարակությունը՝ նախապես ճշտելով և համոզվելով, որ հայ իրականության մեջ դրանք լույս են տեսնում առաջին անգամ: Չնայած գրահրատարակչական գործը ճեմարանում գնալով ավելի լայն թափ էր ստանում, սակայն 1862 թ. շեմին այդպես էլ չդարձավ շահութաբեր: Մկրտիչ էմինը չկարողացավ կատարել կապալային պայմանագրով իր ստանձնած պարտականությունները և ժամկետից շուտ հրաժարվեց կապալից: Տպարանի նոր վարձակալ դարձավ մոսկովյան վաճառականի որդի Անատոլի Մամոնտովը: Արդեն

այս ժամանակից սկսած կրճատվում է հայերեն հրատարակությունների թիվը: Դրանցից ստացված շահույթը չնչին էր, և այդ պատճառով էլ Մամոնտովը տարբեր պատրվակներով հրաժարվում էր հայալեզու գրականություն տպագրել: Պատահում էին և արտասովոր դեպքեր. այսպես՝ 1865 թ. Զարմայր Մսերյանը, դիմելով ճեմարանի վարչությանը, բողոքում էր, թե Մամոնտովը հրաժարվել է տպագրել կրոնական բովանդակությամբ իր հերթական աշխատությունը: Միևնույն ժամանակ Մամոնտովը արդարանում էր՝ պատճառաբանելով, որ ինքն արգահատանք է տաժում դեպի Մսերյանցի անձը և չի ցանկանում որևէ գործ ունենալ նրա հետ:

Տպարանի տպագրիչ բանվորների այդ տարիների ծանր վիճակի մասին իր հուշերում գրել է Ղազարոս Աղայանը, որը մի կարճ ժամանակ աշխատել է այնտեղ որպես գրաշար: «Մենք տեղափոխեցինք տպարանի բանվորների բնակարանը: Լուսավորյալ անվանված քաղաքները այնպիսի խավար ու մութ անկյուններ ունին, որ Ասիայի ոչ մի խավար քաղաք չունի: Այս բնակարանները, որոնց մեջ կենում էին Մոսկվայի բանվորները, շատ ու շատ ստոր էին մեր ամենահին գյուղի ախոռից և հավաքնից: Այն սնունդը, որ նրանք էին ստանում, տասնապատիկ վատ էր, քան թե շների լակն ու լափը: Մեր բնակարանը մի սենյակ էր, որի մեջ կային երեք լայն թառեր՝ մեկը մյուսից բարձր: Քառասունի չափ բանվորներ և աշակերտներ գիշերում էին այդ թառերի վրա իրենց սովորական կուտն ուտելուց հետո: Վերին թառը առաստաղից ցածր էր միայն մեկ արշին. այնտեղ պառկողները պետք

է սանդուղքով բարձրանային և ներս խցկվեին օծի պես սողալով...Ճաշն ու ընթրիքը նախաճաշով արժեր երեք մանեթ ամիսը ամեն մի հոգու համար: Այս գնիցը կարելի էր եզրակացնել արդեն, թե ինչ սնունդ պիտի լիներ: Այնպես որ չլինի, ինչպես պետք է ապրե ամսական երկու, երեք և չորս մանեթ ռոճիկ առնողը... քաղաքի բանվորներին և սակավ են ուտեցնում և վատ»:

Ղ.Աղայանը, ըստ երևույթին, նկատի ուներ աշակերտներին և օժանդակ բանվորներին: Որակյալ բանվորներն ավելի բարձր էին վարձատրվում. որակյալ գրաշարի վարձը ամսական հասնում էր 25–30 ռուբլու:

1860–ական թթ. դրամական նվիրատվությունները ճեմարանին գրեթե դադարեցին: 1861 թ. բարեփոխումը ծանր հարված հասցրեց ճորտատեր Լազարյանների ֆինանսական դրությանը: Այս տարիներին Լազարյան եղբայրները մշտապես կոչում էին խնայողության, պահանջում էին կրճատել անգամ անհրաժեշտ ծախսերը: Ասես արդարացնելու համար խնայողության իր պահանջը՝ հոգաբարձուն հիշեցնում էր տարբեր ժամանակ իր տոհմի ներկայացուցիչների կողմից ճեմարանին նվիրաբերված ահռելի գումարների մասին, ընդ որում բողոքում էր, որ մյուս մեծահարուստ ռուսահայերը բարեգործությամբ չեն զբաղվում, չեն օգնում ճեմարանին:

1866 թ. որոշվեց վաճառել տպարանը: Մայրաքաղաքի թերթերում հայտարարություններ հրապարակվեցին տպարանի վաճառքի մասին, սակայն գնորդներ չգտնվեցին: Հոկտեմբերի 1–ին տպարանն ընդամենը 16.000 ռուբլով (համարյա կես գնով) գնեց Անատոլի Մամոնտովը:

Բայց դրանից հետո էլ գրահրատարակչական գործը Լազարյան ճեմարանում չընդհատվեց: 1872 թ. արաբական բանասիրության պրոֆեսոր Մարկուսի նախաձեռնությամբ ճեմարանի գրադարանում բացվեց արևելյան գրականության հատուկ բաժինը: Այդ ժամանակից ի վեր տպագրվում էին արևելագիտական աշխատություններ, մասնավորապես լույս տեսան պրոֆեսորներ Ա. Խախանովի և Դ. Արակչենի (Արակչիշվիլու) վրացագիտական ուսումնասիրությունները: Վրաց գրքի պատմության հետազոտող Ա. Աբրամիշվիլու վկայությամբ 1880–90–ական թթ. Լազարյան ճեմարանը դարձավ վրացական գրականության հրատարակման խոշոր կենտրոն:

Տպարանի փակումից հետո և մինչև 1890–ական թթ. ճեմարանի խորհուրդը հայերեն գրքեր չի հրատարակել: Դա բացատրվում էր մի շարք հանգամանքներով. մինչև դարի վերջը ճեմարանի գրապահոցներում կուտակված էին մնացել տարբեր ժամանակներում տպագրված և չվաճառված զգալի քանակությամբ հայերեն գրքեր: 1870–1880–ական թթ. փոփոխվեցին ճեմարանի առջև դրված խնդիրները, աշակերտության ընդհանուր քանակում պակասեց հայազգի աշակերտների թիվը: Քանի որ արդեն տպագրված ուսումնական գրականությունը համալրվում էր Անդրկովկասից, ավելի հազվադեպ՝ Վենետիկից ու Պոլսից ստացվող հրատարակություններով, սեփական նոր հրատարակությունների անհրաժեշտությունը կարծես թե չէր զգացվում:

1890–ական թթ. այս վիճակը փոխվեց: Մոսկվայի տարբեր տպարաններում լույս տեսան Էմինի ազգագրական

Ֆոնդի հրատարակությունները, Խալաթյանի, Հովհաննիսյանի աշխատությունները, ճեմարանի գրադարանի գրացուցակները և այլն: Ճեմարանի վարչության որոշմամբ հայերեն լեզվով առանձին հրատարակություններն լրյս են ընծայվել նաև հետագայում՝ մինչև 1917 թ.:

Լազարյան ճեմարանի տպարանն առանձնահատուկ տեղ ունի հայ գրատպության պատմության մեջ: Տպարանի հետ էին կապված այդ տարիներին Մոսկվայում բնակվող մեր ազգային մշակույթի բոլոր խոշոր գործիչները: Գաղտնիք չէ, որ հատկապես ճեմարանի գոյությունը պայմանավորեց Մոսկվայի փոքրաթիվ հայ գաղութի հսկայական դերը հայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային իրականության մեջ: Ճեմարանի գրահրատարակչական գործը գնահատելու համար կարևոր է հրատարակությունների թեմատիկ խմբավորումը: Ամենամեծաքանակ խումբն է կազմում ուսումնական գրականությունը՝ դասագրքեր, քրեստոմատիաներ, տարբեր ձեռնարկներ և ծրագրեր: Նման հրատարակությունները լրյս էին տեսնում հնարավոր ամենաշատ տպաքանակով (600 կամ 1200 օրինակ)՝ ոչ միայն սեփական կարիքների համար, այլև Ռուսաստանի հայկական դպրոցների ուսումնական գրադարանները համալրելու նպատակով: Լազարյան ճեմարանի դիվանում պահպանվել են հայկական այն կրթօջախների հասցեները, ուր 19-րդ դարի կեսերին առաքվում էր ճեմարանում տպագրված ուսումնական գրականությունը: Դրանք էին Թիֆլիսի (Ներսիսյան), Երևանի, Ագուլիսի, Ստավրոպոլի, Օդեսայի, Սիմֆերոպոլի, Կարասուբազարի, Օրդուբազարի

մասնավոր դպրոցները, Ալեքսանդրապոլի, Գորիի, Բաքվի, Շամախու, Շուշվա, Երևանի, Ախալցխայի, Մոզդուկի, Ղզլարի գավառական վարժարանները, Գրիգորոպոլի, Քիշնևի, Կարասուբազարի, Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի թեմական դպրոցները:

1853 թ. Շուշվա գավառական վարժարանը տեղեկացնում էր, որ ստացվել են 22 անուն հայերեն հրատարակություններ, դիմանկարներ, էստամպներ: Ելիզավետպոլի գավառական վարժարանը նույն թվականին ստացել էր տասներկու անուն գրականություն (հիմնականում՝ դասագրքեր):

Աներկբա է, որ Լազարյան ճեմարանը դրական դեր է խաղացել թե՛ արևելահայ դպրոցների համար տպագրվող դասագրքերի որակի բարելավման և թե՛ դրանց քիչ թե շատ զանգվածային պահանջարկի բավարարման գործում:

Երկրորդ խումբը կազմում են կրոնադավանաբանական հրատարակությունները՝ կանոնագրքերը, սաղմոսագրքերը, եկեղեցիական օրացույցները, Մսերյանների, Չերքեզյանի, Հովհաննիսյանի աշխատությունները: Բազմիցս տպագրվել են Էջմիածնի Սինոդի հրամանագրերը, կաթողիկոսական կոնդակները, Մոսկվայի հայկական հոգևոր վարչության որոշումները: Հարկ է նշել, որ նման վիճակը բնորոշ էր նաև ռուսական գրահրատարակչական գործին: Ի. Բարենբաումի հաշվարկներով մինչև 19-րդ դարի 60-ական թթ. Մոսկվայի գրահրատարակչական արտադրանքում գերակշռում էին դասագրքերը, կրոնական գրքերը, գեղարվեստական գրականությունը: Հայ իրականության մեջ գերակա էր ձգտումը ազգային

համախմբման ծավալվող գործընթացի պայմաններում զանգվածային գիտակցության մեջ միավորել ազգ, ազգային մշակույթ, եկեղեցի և կրոն հասկացությունները: Մանավանդ որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին հայերի պետականորեն ճանաչված ներկայացուցիչն էր կայսրությունում՝ իր լուսավորչական ու հասարակական հիմնարկներով:

Առանձին խումբ են կազմում ռուսական միապետներին ու Լազարյաններին ձոնված գրքերը: Ճեմարանի միջոցներով մի գիրք հրատարակելը՝ նշանակում էր այն հրատարակել Լազարյանների ծախսով: Ուստի հրատարակման նախորդող գրականության մեջ առանձնակի ճշտվում էր հեղինակի՝ գիրքը Լազարյաններին նվիրելու պարտականությունը: Սա առաջ էր բերում առաջադեմ ժամանակակիցների դժգոհությունը: Ռաֆայել Պատկանյանը մի նամակում գրում էր. «Պր. Լազարյանք մի գրոշ դուրս չեն հանիլ իրենց գրպանիցը, եթե վստահ չլինին, որ այդ նոր խունկ պիտի լինի նոցա կուռքի, սնափառությանը առաջ»:

Շատ հեղինակների, նույնիսկ ճեմարանի դասախոսների և աշխատակիցների գործերը, որոնք տպագրվում էին ուրիշ մեծահարուստների միջոցով, լույս էին տեսնում ոչ թե Լազարյան ճեմարանի տպարանում, այլ՝ Մոսկվայի ուրիշ տպագրական հաստատություններում՝ Գոթիեի, Կատկովի, Սեմեոնի մոտ:

Ամենանշանակալից և ներկայիս արժեքավոր հրատարակությունների խումբը կազմում են հայ միջնադարյան հեղինակների երկերը և հայագիտական

աշխատությունները: Հատկապես միջնադարյան պատմիչների ստեղծագործությունների մոսկովյան հրատարակությունները, որոնք առ այսօր չեն կորցրել իրենց գիտական նշանակությունը:

Առանձին խումբ են կազմում նաև ճեմարանի սաների արձակ և չափածո ստեղծագործությունները:

Լազարյան ճեմարանի տպարանն իր տեղն է ունեցել նաև մեր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Օրինակ, 1854 թ. դեկտեմբերին այստեղ են մտերմացել Ստեփանոս Նազարյանցը և Միքայել Նալբանդյանը, որոնց «Նոր հայախոսություն» և «Հավերժական ճամփորդը» գրքերը տպագրվում էին միաժամանակ: Այդ մտերմությամբ սկիզբ առած համագործակցությունը հանգեցրեց «Հյուսիսսփայլի» հրատարակմանը: «Հյուսիսսփայլի» ժամանակաշրջանը Լեոյի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «Մոսկվայի գաղութի ազդեցության ամենափայլուն ժամանակն էր: Վիպագրությունը, բանաստեղծությունը, թատերագրությունը, *միացած ազդու հրապարակախոսության հեղ* (ընդգծումը մերն է – Ա. Ս.), այնպիսի հեղինակություն տվին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թվում էր, թե հայոց նոր գրականությունը ընդմիջտ իրա համար անշարժ բնական վայր է ընտրել Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը»: Ինչպես վերը նշվեց, 1866 թ.–ին Լազարյան ճեմարանն իր տպարանը վաճառեց Անատոլի Մամոնտովին, և դրանով հայերեն հրատարակությունների լույս ընծայումն այստեղ դադարեց:

Հաջորդ տասնամյակներին՝ ներառյալ մինչև 1891 թ. Մկրտիչ Բարխուդարյանի տպարանի հիմնումը, հայերե-

նով կամ Հայաստանին առնչվող հրատարակությունները լույս էին տեսնում այլազգիների տպարաններում: Թեոդիկի աշխատության՝ Մոսկվային վերաբերող բաժնում թվարկված են այդ ժամանակաշրջանի մասին հայերեն գրքեր հրատարակած հետևյալ տպագրիչները՝ Վալդեմար Գոթիե, Օթոն Հերբեկ, Վարվառե Գատցուկ և Կուրյավցևա: Թեոդիկը խոստովանել է, որ այդ օտարազգիների տպարաններում լույս տեսած հրատարակությունների մասին, մեր գնահատմամբ, կցկտուր տեղեկությունների հիմնական մասը պարզապես վերցված է Լեոյի «Հայ գրքի տոնը» աշխատությունից: Այլ հարց է, թե ինչու Թեոդիկի ձեռքի տակ եղած, մասնավորապես՝ Մոսկվային և ընդհանրապես Ռուսաստանին վերաբերող նյութը այդքան անստույգ է ու կցկտուր:

Հայաստանի խոշորագույն գրադարաններում մեր մանրագնին պրպտումները հաստատում են, որ 1850–1865 թթ. գրահրատարակչական վերընթացից հետո մինչև 1878 թ. հայերեն գրքերի տպագությունը Մոսկվայում կրել է դիպվածային բնույթ: Այսուհանդերձ, մեզ հետաքրքրել են տեղեկություններ Թեոդիկի թվարկած այլազգի տպագրիչների մասին. որոշ տվյալներ մենք քաղել ենք Մոսկվայի Հանրային գրադարանի Գրքի թանգարանում: 1883 թվականի «Կառավարական տեղեկատուն» հայտնում է, որ գրահրատարակչական գործունեությամբ Մոսկվայում զբաղվել են պրուսահպատակ Օթոն Հերբեկը և իր կինը՝ Ելենան, որոնց անունով ձևակերպված մեկական տպարաններ են գործել Տվերսկայա մասի 2–րդ և 3–րդ հատվածներում: Թեոդիկի

հիշատակած «Օր.Կուդրյավցևայի» տպարանը իրականում կրել է «Նախկին Կուդրյավցևան» ֆիրմային անունը և պատկանելիս է եղել պետական խորհրդական Գուդվիլովիչի կնոջը: Թե ինչո՞ւ են այդտեղ տպագրել բազմաթիվ հայերեն գրքեր, բացատրվում է այն պարզ իրողությամբ, որ թե՛ Օթոն Հերբեկի և թե՛ Ելենա Գուդվիլովիչի տպարանները գտնվել են Լազարյան ճեմարանի հարևանությամբ: Ինչ վերաբերում է Վոլդեմար Գոթիեին, ապա նա ֆրանսահպատակ էր, որը դեռևս 19-րդ դարի 40-ական թվականների վերջին հաստատվել էր Մոսկվայում, կաթոլիկ միսիոներ Ավգուստ Սեմենից ձեռք էր բերել հայերեն տառատեսակներ և Լազարյան ճեմարանի վարչության ու մանկավարժների հետ կապերի շնորհիվ հատկապես 1850–1859 թվականների ընթացքում կարողացել էր տպագրել Լազարյան ճեմարանի դասախոսների և շրջանավարտների, ինչպես նաև Մոսկվայի համալսարանի հայազգի ուսանողների համարյա բոլոր աշխատությունները, որոնց հրատարակությունը ֆինանսավորել էին ոչ թե Լազարյանները, այլ՝ որևէ այլ աղբյուր: Հատկապես տևական համագործակցություն է եղել Վ.Գոթիեի և հայր ու որդի Մսերյանների միջև: Զարմայր Մսերյանը մինչև 1875 թվականը մասնավորապես այդտեղ է տպագրել իր աշխատությունները: Մոսկովյան տպարանների հայերեն հրատարակությունները ժամանակակիցների շրջանում հայտնի են եղել նախ և առաջ իրենց տպագրական կատարման բարձր որակով: Դրանք պարզապես շարժել են Կովկասի հայ տպագրիչների նախանձը: Սրա ապացույցներից մեկը Թիֆլիսի հայերեն գրքերի

հրատարակչական ընկերության՝ 1881 թվականին ընդունած որոշումն է՝ հատկապես Մոսկվայում տպագրել Գամառ Քաթիպայի «Բանաստեղծությունք» ժողովածուն: Այսպես էր հիմնավորում այդ ձեռնարկը ընկերության խմբագրական մասնաժողովն իր հաշվետվության մեջ. «Ընկերության բոլոր հրատարակությունները վարչությունս տպագրում է Թիֆլիսում: Միայն Գամառ Քաթիպայի «Բանաստեղծությունք» գիրքը վարչությունս որոշեց տպագրել Մոսկվայում, որովհետև Թիֆլիսի տպարաններն անձեռնահաս կգտնվեին ցանկացածի պես մաքուր և գեղեցիկ տպել: Այդ գրքի հրատարակության հոգսը սիրով հանձն առավ Մոսկվայի ընկերության աշխատակից անդամ Պ. Գրիգոր Խալաթյանը (Լազարյան ճեմարանի հայոց պատմության պրոֆեսոր – Ա.Ա.): Գամառ Քաթիպայի բանաստեղծությանց գրքի տպագրությունն արդեն սկսված է 3600 օրինակով և այս տարվա մայիսին բոլորովին պատրաստ կլինի ի լույս ընծայելու համար: Պ. Խալաթյանի մոտավորապես հաշվից երևում է, որ այդ գրքի տպագրությունը, հեղինակի պատկերը և ճանապարհի ծախսը կնստի ընկերությանը մինչև 700 ռուբլի, բացի 300 ռուբլուց, որ նշանակված է բազմաշխատ հեղինակին իբրև վարձատրություն»:

Այդ ժողովածուն, հակառակ իր հսկա տպաքանակին, համեմատաբար արագ սպառում ունեցավ, այնպես որ 12–14 տարի անց երկրորդ և երրորդ հրատարակությունների անհրաժեշտություն առաջացավ: Գ. Խալաթյանը դրանք այս անգամ իրականացրեց Ս.Պետերբուրգում՝ Յ. Լիբերմանի տպարանում, նույնքան բարձր տպագրական որակով:

Ռուսական գրահրատարակչական գործի՝ հայ գրքի հրատարակման վրա ունեցած ազդեցության մասին խոսելիս, հարկ է ի նկատի ունենալ հետևյալ հիմնական պարագաները.

1. Տպագիր արտադրանքի աճին նպաստեցին ինչպես հրատարակչությունների թվաքանակի աճը, այնպես էլ տպարանների ցանցի ընդլայնումը: 1860–ական թվականների հասարակական վերելքն իր ազդեցությունը թողեց նաև հրատարակչական արտադրանքի թե՛ տպաքանակների աճի, թե՛ անվանումների բազմազանության վրա: Այն նշանավորվեց վերընթաց շարժմամբ ընդհանուր թվի ու հրատարակվող գրականության թեմատիկայի առումով: Չնայած Ս. Պետերբուրգում և Մոսկվայում նախորդ ժամանակաշրջանի նման շարունակվում էին տպագրվել մեծ թվով դասագրքեր, կրոնական ու գեղարվեստական գրականություն, սակայն նկատելի էր նաև հասարակական–քաղաքական, տնտեսագիտական և բնագիտական գրականության թողարկման աճ:

Ռուսական հասարակության մեջ նկատվող ժողովրդի կրթական մակարդակի աճը հարկադրեց ընդառաջ գնալ ընթերցողների լայն զանգվածների պահանջներին:

Հրատարակչությունները հանրամատչելի գրականության հետ միաժամանակ լույս էին ընծայում արևմտաեվրոպական խոշոր մտածողների՝ տնտեսագետների, փիլիսոփաների, սոցիոլոգների, բնախոյզների աշխատությունները, որոնք լայն ընդունելություն էին գտնում ռուսական առաջավոր հասարակության կողմից:

2. 1880–ական թվականներին մեծանում է կրոնա-դավանաբանական գրականության հրատարակությունը, իսկ հասարակական ու տնտեսական հարցերին նվիրված գրականության տպաքանակները նվազում են: Սահմանափակվում է զանգվածային քաղաքական գրականության տպագրությունը: Մինչդեռ մտավորականության մշակութաստեղծ գործունեության աճի հետ զուգահեռաբար մեծանում էր ժողովրդի լայն շրջանների և ինքնակրթությամբ զբաղվող մտավորականների համար նախատեսված հանրամատչելի հրատարակությունների թիվը: Միաժամանակ այդ տարիներին աճում էր, այսպես կոչված, գռեհիկ ընթերցողների ցածր ճաշակը բավարարող հրատարակությունների թիվը, որոնց տպագրության և տարածման հիմնական կենտրոնը Մոսկվան էր: Հայկական միջավայրում 1860–1870–ական թվականների լուսավորչական շարժումները համընկան ազատագրական գաղափարների տարածման հետ, իսկ 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմից հետո հստակորեն ընդունեցին ազգային գաղափարախոսության բնույթը:

Այսպիսով, 1860–1870–ական թթ. բարեփոխումները նպաստեցին Ռուսաստանի՝ եվրոպական տիպի պետականության անցմանը: Թեպետև ռուսական կայսրությունում շարունակում են գործել ճորտատիրական իրավունքի մնացուկները, սակայն անշրջելի դարձան եվրոպական ուղիով հասարակական զարգացումները: Հակառակ բարեփոխումների հեղինակների ցանկությանը՝ ակտիվացան հասարակական այն ուժերը, որոնք հետագայում երկիրը տարան հեղափոխական ցնցումների

ճանապարհով: Ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո Ռուսաստանը թեակոխեց բարեփոխումների ժամանակաշրջան, որն ընդգրկեց նաև կրթության, մամուլի ու գրահրատարակչության ոլորտները: Այսպես կոչված խոշոր բարեփոխումների ժամանակաշրջանում ոչ միայն զարգացում ապրեց մամուլը, ուր հրապարակելան նոր ամսագրեր և թերթեր, այլև՝ հրատարակչական գործի ու լուսանկարչության վերաբերյալ հատուկ հրատարակություններ: Բուռն զարգացում ապրեց հանրագիտարանային, քաղաքական, գրական, թատերական և երաժշտական գրականության հրատարակումը: Ազատագրական պայքարի բռնկումները համազգային հնչերանգ սկսեցին ստանալ և աստիճանաբար վերածվել ազգային-ազատագրական շարժման: Հայ մշակույթի (մասնավորապես՝ գրահրատարակչության) զարգացման գործում, հիրավի, բացառիկ դեր է խաղացել Լազարյան ճեմարանը՝ դառնալով ուսումնասիրվող դարաշրջանի հայ իրականության մեջ կրթության, գիտության, գրահրատարակչության կարևորագույն կենտրոն:

բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1850–1860 թթ.:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հրատարակչությունների քանակային աճը համընդհանուր առաջընթաց ապրեց: Հարստանում է գրահրատարակչության նյութական, տեխնիկական բազան, զարգանում տեխնոլոգիան, աճում է թղթի արտադրությունը: Հնարավորություն է ստեղծվում մասնագիտանալ այս կամ այն բնագավառի գրքերի հրատարակության գործում: Հրատարակչությունների

սեփականատերերից շատերը միավորվում են՝ հիմնելով բաժնետիրական ընկերություններ: Իրականացվում էր ոչ միայն խմբագրական աշխատանք, այլև տեղեկատվամատենագիտական, գովազդային և գրավաճառային գործ:

Եթե Ռուսաստանում 1855 թ. լույս էր տեսել 1020 անուն գիրք, ապա բարեփոխումից հետո՝ 1864 թ., դրանց քանակը կազմեց 1836: Արագ աճեց տպարանների քանակը. 1873 թ. մինչև 1897 թ. այն աճեց ավելի քան 2 անգամ՝ 1011-ից հասնելով 1962-ի: Հայ գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում նույնպես վերընթաց արձանագրեց: Տպարանների վարիչները արդիականացրին իրենց ձեռնարկությունները. արտասահմանից ներմուծվեցին նորագույն տպագրական սարքավորումներ: 1860–1870 թթ. փորագրիչի ձեռքի աշխատանքը փոխարինվեց ֆոտոտեխնիկայով: Սկսեց կիրառվել գունավոր լուսնկարների տպագրությունը գրքերում: 1867 թվականից լույս ընծայվեցին «Գրաֆիկական արվեստի տեսություն», «Գրաֆիկական գործի տեղեկատու», «Տպագիր արվեստ» ամսագրերը, որոնք զգալի դեր խաղացին ինչպես ռուս, այնպես էլ հայ գրահրատարակչության զարգացման գործում:

Պատմական նոր ժամանակաշրջանում առանձնապես ազգային–ազատագրական պայքարի վերելքի պայմաններում աճեց պատմական թեմատիկայով գրքերի պահանջարկը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ հրատարակիչները փորձեցին ստեղծել արժեքով մատչելի գրքեր, որոնք կարող էին բավարարել ընթերցողների լայն շրջանակներին:

Հրատարակված նոր գրքերի ընդհանուր ծավալում մեծ տեղ էր հատկացվում դասագրքերին: Զգալի քանակ էին կազմում նաև կրոնական բովանդակությամբ գրքերը:

Հայատիպ տպարանների շուրջը համախմբվում էին հայ մտավորականների տարբեր խմբեր, որոնք զգալի դեր էին խաղում կրթության և մշակույթի զարգացման ասպարեզում: Այս ժամանակաշրջանում սկսեցին լույս տեսնել գիտահանրամատչելի, գեղարվեստական ու մանկական գրքեր: Վերահրատարակվում էին անվանի գրողների ստեղծագործությունները: Սակայն, ի տարբերություն ռուսական իրականության, ուր Վոլֆի հրատարակչությունում զգալի տեղ էին զբաղեցնում, այսպես ասած «հոչակավոր գրողների գրադարանը», «պատանի ընթերցողների գրադարանը», հայկական գրահրատարակչական գործում համանման երևույթ չարձանագրվեց: Ռուս հեղինակներից նաև հայկական միջավայրում մեծ ժողովրդականություն էին վայելում Պուշկինը, Լերմոնտովը, Գոգոլը, արտասահմանյան հեղինակներից՝ Հյուգոն, Բալզակը, Դիկենսը և ուրիշներ:

Գրահրատարակչական գործը դարձել էր հայ ազգային-մշակութային կյանքի անքակտելի մասը: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանները հրատարակեցին հայագիտական բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ: Մեծ քանակությամբ գրքեր են տպագրվում Կ. Պոլսում, ուր հայկական տպագրությունը հիմնվել էր դեռևս 1567 թ. (անհամեմատ ավելի վաղ, քան՝ թուրքականը): Կ. Պոլսում մինչև 20-րդ դարի սկզբները գործում էին 80 հայկական տպարաններ՝ հրատարակելով հայ պարբերականների

տասնյակ հազարավոր համարներ, հայալեզու գրքեր: Կ. Պոլիսը երկար ժամանակ հայերեն ամենից ավելի շատ հրատարակություններ լույս ընծայող քաղաքն էր:

Թիֆլիսի հայկական տպագրությունը սկզբնավորվեց 1823 թ., երբ Ներսես Աշտարակեցու ջանքերով հիմնադրվեց հետագայում նրա անունով կոչվող դպրոցի տպարանը: 1850 թ. և հետագա տարիներին գործում են Գ. Պատկանյանի, Գ. Մելքումյանի. Հ. Էնֆիաճյանի, Մ. Ռոտինյանցի, Վ. Վարդանյանի, Լ. Պողոսյանի և ուրիշների տպարանները: Այս տպարաններից են դուրս եկել շուրջ 160 արևելահայ պարբերականների հազարավոր համարներ, հայ դասական հեղինակներից շատերի ստեղծագործությունների հրատարակությունները, թարգմանական հարուստ գրականություն, հայերեն դասագրքեր: 1872 թ. հայկական տպագրություն է հիմնադրվում նաև Բաքվում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայերեն գրքեր և պարբերականներ տպագրվում են Ս. Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նոր Նախիջևանում, Թեոդոսիայում և այլուր: Այսուհանդերձ, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևելահայ գրահրատարակչական գործի կենտրոնը Թիֆլիսն էր: Դեռևս 1850 թ. այստեղ Համբարձում և Ավետիք Էնֆիաճյան եղբայրները բացեցին գրախանութ, ուր վաճառում էին ինչպես աշխարհի տարբեր քաղաքներում լույս տեսած, այնպես էլ իրենց տպագրած հայերեն գրքերը:

Անդրկովկասում հայ գրահրատարակչության զարգացման մասին որոշակի պատկերացում են տալիս հետևյալ վիճակագրական տվյալները. 1862–1868 թթ. Թիֆլիսում հրատարակվել են գրքեր հետևյալ լեզուներով՝

ռուսերեն՝ 91 անուն, հայերեն՝ 53, վրացերեն՝ 42, կաբարդիներեն՝ 4, օսերեն՝ 2:

1891 թ. ամբողջ Կովկասում հրատարակվել են գրքեր՝ հայերեն 131 անուն, ռուսերեն՝ 114, վրացերեն՝ 79, ադրբեջաներեն՝ 7: Համանման պատկեր է ներկայացնում նաև պարբերականների հրատարակությունը: Այսպես, 1870–1889 թթ. Կովկասում եղել են ռուսերեն՝ 32, հայերեն՝ 15, նաև մեկ խառը (հայերեն, ռուսերեն), վրացերեն՝ 15, ադրբեջաներեն 3 անուն պարբերականներ: Հայերեն գրքերի և պարբերականների քանակական տեսակարար մեծ կշիռը պահպանվեց մինչև 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնը:

Հայ գրահրատարակչական գործի պատմությունը Ս. Պետերբուրգում սկզբնավորվել էր դեռևս 1781 թ.՝ Գրիգոր Խալդարյանի այստեղ հիմնադրած տպարանով: 1790 թ. Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանն այս տպարանը տեղափոխել էր Նոր Նախիջևան: 19-րդ դարի 10–ական թվականներին Ս. Պետերբուրգում մի տպարան էլ հիմնել էր աստրախանցի Հովսեփ սարկավագ Հովհաննիսյանը: Ավելի քան տասնյոթ տարվա ընթացքում Հովսեփ սարկավագը տպագրել էր հիմնականում կրոնադավանաբանական բովանդակությամբ գրքեր: Այն հանգամանքը, որ այստեղ տպագրվել են Բրիտանական Աստվածաշնչային Ընկերության կամ նրա մի ճյուղը համարվող «Ռուսաց Բիբլիական Ժողովի» գիրքը, Գարեգին Լևոնյանին հիմք է տվել կարծելու, որ տպարանն այդ կազմակերպությունների սեփականությունն էր, իսկ Հովսեփ սարկավագը եղել է միայն արտոնատերը կառավարության առաջ: Այս տպարանն էին գնել

Լազարյանները 1828 թ.՝ տեղափոխելով Մոսկվա: 19-րդ դարի 30–40–ական թթ. վերաբերյալ հայտնի է, որ հայերեն տառատեսակների մի խումբ կար Գիտությունների կայսերական ակադեմիայում: Այստեղ են իրենց հայագիտական աշխատությունները տպագրել նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսի պետերբուրգաբնակ նշանավոր հայագետները՝ Մ. Բերոյանը, Բ. Պատկանյանը, Ն. Մառը, Ն. Ադոնցը և ուրիշներ: Սակայն հաստատ է նաև, որ Ալեքսանդր Խուդաբաշյանն իր մի քանի հրատարակությունները կատարել է ոչ թե այդտեղ, այլ հայերեն տպագրության հնարավորություն ունեցող մի այլ տպարանում, որի մասին, սակայն, ուսումնասիրողներին որևէ այլ բան հայտնի չէ: Ըստ շատ անորոշ հիշատակությունների՝ նման մի տպարանի մնացորդներ պահպանվել էին մինչև 1857–58 թթ., որտեղից էլ Ռաֆայել և Հովհաննես Պատկանյանները որոշ սարքեր տեղափոխել էին իրենց տպարանը: Ավելի ստույգ հայտնի է, որ 1840–1850–ական թթ. սահմանագլխին հայերեն գրքերի հրատարակության հնարավորություն ունեցել է միայն Յոհան Յոնսոնի տպարանը: Վերոհիշյալ բոլոր դեպքերում համակարգված հրատարակչական գործի, առավել ևս գրահրատարակչական քաղաքականության մասին խոսել չի կարելի: Հայ գրահրատարակչական գործը Ս. Պետերբուրգում նշանակալից երևույթ և համազգային նշանակություն է ստանում միայն 19-րդ դարի կեսերից: Ավելի ճշգրիտ, այս գործընթացի սկիզբը կապվում է Ռաֆայել Պատկանյանի անվան և «Գամառ–Քաթիպայի ուխտ» խմբի ծրագրերի հետ: Պատմաբանասիրական գրականությունից

քաջ հայտնի են «Գամառ-Քաթիպայի ուխտի» ստեղծման հանգամանքները: 1853 թ. սկզբներին Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի ուսանողներ Ռաֆայել Պատկանյանի, Մնացական Թիմուրյանի, Անանիա Սուլթան-Շահի ծրագրում են Մոսկվայի համալսարանում այդ տարիներին գործող առաջադիմական ուսանողական կազմակերպությունների օրինակով մի խմբակ ստեղծել: Քիչ ուշ նրանց միանում է պատմության ֆակուլտետի ուսանող դարձած Գևորգ Քանանյանը: Նրանց մշտական քննարկումների նյութը հայ ժողովրդի շրջանում լուսավորության տարածման հնարավոր ուղիներն էին, ինչը հետագայում հնարավորություն կտար արդեն կրթված ժողովրդին տոգորելու հայրենասիրական ոգով, նրան համախմբելու դեռևս չձևավորված, բայց արդեն ուրվագծվող համազգային գաղափարների շուրջ: Հենց այդ ժամանակ է, որ ռուսական առաջադիմական շրջաններին մոտ կանգնած «Սովրեմեննիկ» ամսագրում 1854 թ. «Կոզմա Պրուտկով» հավաքական կեղծանվան տակ հանդես եկող Ալ. Տոլստոյի և Ժեմչուժինով եղբայրների նմանությամբ Ռ. Պատկանյանը, Մ. Թիմուրյանը և Գ. Քանանյանը իրենց անուն-ազգանունների սկզբնատառերից «Գամառ-Քաթիպա» գրական կեղծանուն և միաժամանակ «Ուխտ» կազմակերպություն ստեղծելու որոշում են կայացնում: Ելնելով հայ իրականության՝ իրենց ձևակերպած պահանջներից՝ նրանք որոշում են «Գամառ-Քաթիպայի տետրակներ» հրատարակել, որոնց մեջ տեղ էին գտնելու հայրենասիրական բանաստեղծություններ, Հայաստանի և հայ

իրականության մասին պատմող հոդվածներ, պատմական ուսումնասիրություններ, որոնց գլխավոր նպատակն էր լինելու ընթերցողին ազգային ոգով դաստիարակելը: Բացի «Գամառ-Քաթիպայի» հիմնական անդամներից, «Ուխտի» ծրագրերին համամիտ էին Անանիա Սուլթան-Շահը, Սիմեոն Ամբարոյանը և Սուլխանյանը: Ըստ էության, սակայն, տետրակները նախապատրաստում էր Ռաֆայել Պատկանյանը, որը դրանցում գետեղելու համար թե՛ բանաստեղծություններ և թե՛ հոդվածներ էր գրում: Առաջին տետրակը պատրաստվեց 1854 թ. սեպտեմբերին: Դրա հրատարակության խնդիրը լուծելիս «Ուխտի» անդամները բախվեցին Մոսկվայում գրաքննիչ չլինելու բարդության հետ, ինչը կարող էր լուրջ խոչընդոտ հանդիսանալ ուսանողական այդ հրատարակությունը լույս ընծայելու համար: Նպատակահարմար գտան Ս. Պետերբուրգում մշտապես գործող աշխատակից անդամ ունենալ, որը տեղում պետք է լուծեր համապատասխան թույլտվությունը հայթայթելու հարցը՝ ներառյալ յուրաքանչյուր համարի գրաքննությունը: Ռաֆայել Պատկանյանն իր վրա է վերցնում այդ գործը և շուտով տեղափոխվում Ս. Պետերբուրգ: Գամառ-Քաթիպայի առաջին տետրակը Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական ատյան է ներկայացվում 1854 թ. դեկտեմբերին: Ձեռագիրն անընթեռնելի լինելու պատճառաբանությամբ շուտով վերադարձվում է, և Ռ. Պատկանյանը խնամքով արտագրում է բոլոր նյութերը: 1855 թ. փետրվարին տետրակը կրկին ներկայացվում է ատյանին: Ուսանող Ռաֆայել Պատկանյանի պետերբուրգյան ուսանողական կյանքի տարիների

ծանր պայմանների և անձնագրի աշխատանքի մասին բազմաթիվ վկայություններ կան: Տասնամյակներ անց Մնացական Թիմուրյանը պատմում է Երվանդ Շահագիրին. «Անօրինակ էր նրա (Ռ. Պատկանյանի – Ա. Ս.) աշխատասիրությունը, ուսանող էր, գրում էր, տառեր էր ձուլել տալիս, հրատարակում էր և այդ բոլորը անփող, կիսակուշտ, քաղցած փորով և միայն գալուց բախտի հույսով»: Տետրակը տպագրելու համար Պատկանյանը բանակցում է Գիտությունների կայսերական ակադեմիայի հետ, որտեղ հայերեն տառատեսակներ կային: Մի դազգահ է վարձում, բայց քանի որ տպարանում հայերեն գրաշար չկար, կառավարությունը նրան առաջարկում է անձամբ շարել ամբողջ տետրակը: Պատկանյանը ստիպված է լինում պակասեցնել հոդվածների քանակը, տետրակը հասցնել մեկ մամուլի, շարել այն, իսկ մնացած նյութերը պահել հաջորդ պրակի համար:

Առաջին տետրակի բնաբանն էր Կարամզինի «Գրե այնպես, ինչպես խոսում եմ, և խոսե այնպես, ինչպես որ գրում եմ» թեմայով ասույթը: «Ուխտի» նպատակների իրականացման, այսինքն՝ ժողովրդին կրթելու առաջին պայմանը համազգային լեզվի մշակումն էր, որն, ըստ Պատկանյանի, պետք է կառուցված լիներ ժողովրդական բարբառների հիմքի վրա և համալրվեր ընտիր գրաբարյան դարձվածքներով ու բառերով: Մ. Սադյանը ճշմարտացիորեն նկատել է, որ աչքի առաջ ունենալով Լազարյան ճեմարանում տարբեր վայրերից եկած և զանազան բարբառներով խոսող աշակերտների խոսակցություններից ծնունդ առած, բոլորի համար հասկանալի գրական

լեզվի կազմավորման գործընթացը, նա հայ գրական նոր լեզվի հետագա զարգացումը հնարավոր էր համարում միայն բարբառների, այդ թվում նաև արևմտահայ և արևելահայ բարբառների համաձուլման միջոցով:

1855 թ. հուլիսին գրաքննչական ատյան է ներկայացվում Գամառ-Փաթիպայի երկրորդ տետրակը: Գրաքննիչ պրոֆեսոր Մկրտիչ Բերոյանի՝ 1855 թ. հուլիսի 28-ին Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական ատյանի նախագահ Մուսին-Պուշկինին ուղարկած հաղորդման մեջ տեղյակ է պահվում տետրակի բովանդակության մասին: Այստեղ ներառված էին «Մխիթար Աբբա» հոդվածը և Պատկանյանի հեղինակած վեց բանաստեղծությունները:

1855 թ. սեպտեմբերին ներկայացված երրորդ պրակում զետեղված էին «Հայաստան» աշխարհագրական հոդվածը, մեկ պատմվածք և չորս բանաստեղծություն:

Ներկայացված երեք պրակներում չկար հետագայում հայ իրականության մեջ հանրահայտ «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծությունը, որն արդեն իսկ սիրված էր Մոսկվայի ու Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների կողմից: Այն մտցվեց միայն հոկտեմբերի 27-ին երկրորդ անգամ ներկայացված երրորդ պրակի մեջ: Հոկտեմբերի 28-ին ստացվում է գրաքննիչ-թարգմանիչ Բերոյանի և գրաքննիչ Բեկետովի թույլտվությունը:

1855 թ. սեպտեմբերի 7-ին Գևորգ Քանանյանին գրած նամակում Ռաֆայել Պատկանյանն այսպես էր ձևակերպում իր պատկերացումը Գամառ-Փաթիպայի տետրակների նպատակի մասին. «...այն ամեն զգացումները, որոնք խորը տպավորվել են մեր մեջ, որ մենք

չենք համարձակվում հրապարակավ քարոզել և որն որ Հային, ըստ մեծի մասի, անհայտ է, թող անզգա կերպով սերմանվի նոցա սրտի և հոգվո մեջ: Ուստի մենք պիտի աշխատենք մուծել Գ <ամառ> – Ք <աթիպա> – մեջ վարք երևելի արանց, ինչպես որ էին Գուստավ Ադոլֆը, Վիլհելմ Թելը, Բոցարիսը, Դմիտրի Դոնսկոյը, Լեոնիդը և շատ ուրիշները, որոնք փառք են իրենց հայրենյաց: Ընդհակառակն, եթե մենք կտեղավորենք այնպիսի շարադրություններ, որտեղ որ ապստամբությունը (ազգասիրական) համարվում է հանցանք, կսովորեցնենք Հային խաղաղ, առտնին կյանք վայելել,– այն ժամանակ ինչի պիտի նմանին նոքա, ոչ ապաքեն այն ատելի հայերուն, որոնցով առատ են, մանավանդ ներկա դարումս Մոսկով, Ս. Պետերբուրգ, Ղզլար, Հաշտարխան: Իմ կարծիքով, ավելի լավ է նկարագրել ապստամբ ավազակների կյանքը, զորօրինակ Պուգաչովի, Ստենկա Ռազինի, Օտրեպևի, քան թե գերմանական կյանքից առած մեղր ու կարագով ծեփած և սերով կոկած էռնեստներու, Վոլդեմարներու և Դյովալներու: Երգերս թող պարունակեն իրենց մեջ հուսահատություն, կասկածանք (սկեպտիցիզմ), կյանքից զզվումն, քան թե բնության և աստծո ողորմությունը, բարոյականության հաղթանակը: Թող հայ աղջիկը սիրե քաջություն, քան թե բարոյական առաքինություն, սև և խուճուճիկ մազեր, զգայուն հոգի, տոփոտ աչքեր, քան թե փայլուն ուսադիրներ, հարուստ կամ աստիճանավոր փեսա»:

1855 թ. մայիս–հունիս ամիսներին Պատկանյանը ծանոթանում և շուտով մտերմանում է ճարտարապե-

տության բաժնի ունող Նիկոլայ Տրիֆանովի հետ, որը մեծ հարգանքով է վերաբերվում իր նոր հայ ընկերոջ գաղափարներին, նրան ծանոթացնում է ռուս առաջավոր գրողների և մտավորականների՝ Իվան Գոնչարովի, Իվան Մայկովի, Պոլոնսկու, Զոտովի և նրանց միջոցով «Սովրեմեննիկի» շրջապատի հետ: Ծանոթությունից հինգ ամիս հետո՝ 1855 թ. հոկտեմբերին, Ն. Տրիֆանովը նրան առաջարկում է տեղափոխվել իր մորաքրոջ բնակարան և ծրագրեր մշակում օգնելու նրան սեփական տպարան բացելու գործում: «Նիկոլայ Տրիֆանովը յուր գումարից զոհեց մոտ 1500 մանեթ հայոց տպարան բանալու համար Պետերբուրգումը, գնեց 25 փուռ տառ գաղղիացի Ռևիլիոնից, որ խիստ գեղեցիկ է և, եթե ինձ հարցնեք, դեռ ոչ մի տեղ դորա նմանը չիկա, յուրաքանչյուր փութը արժե 22 մանեթ, կնշանակի միայն տառերու համար մսխեց 650 մանեթ, մոտ 150 մանեթի գնեց զանազան տպարանի զարդեր, առավ թուղթ և ուրիշ հարկավոր բաներ 200 մանեթի, Անգլիայից ապսպրեց թափցու երկաթի մամուլ, որ նմանապես արժան չի նստիլ, խիստ սակավից 450 մանեթ, և այս ամենը ոչ այն հույսով, որ մեծ տոկոսներ ստանա, ոչ, այլ միայն ինձ զբաղելու և մխիթարելու համար, որովհետև հայտնի կերպով ես հրաժարում էի նորանից օգնություն ստանալ... Այդ գործումը Տրիֆանովը ցույց տվեց մի այնպիսի հազվագյուտ ազնվություն, որ չէր կարելի սպասել նաև մեր մինչև երկինք բարձրացած մեկենասներից»:

Պատկանյանն ու Տրիֆանովը միասին աշխատում էին «Ազգային երգարան հայոց» ժողովածուի մեջ հավաքված

140 երգերից 33-ի համար երաժշտություն գրելով: Արդարությունը պահանջում է ասել, որ հայ երաժշտագիտության պատմության ուսումնասիրողները քննադատաբար են գնահատել այդ երաժշտական փորձերը: Ինչպես և Գ. Դոդոխյանի երգ դարձած «Ծիծեռնակի» պարագայում, այստեղ ժամանակի մոդայիկ, հիմնականում վալսի ռիթմերով ստեղծված մեղեդիները քիչ էին հարմարվում ազգային ոգով բանաստեղծությունների բովանդակությանը: Այդ երգերը ժամանակին կատարվելով ռուսական համալսարանների հայ ուսանողների կողմից, բուն հայ միջավայրում առանձնապես տարածում չստացան և ժամանակի ընթացքում մոռացվեցին:

1855 թ. նոյեմբերին Պատկանյանն ավարտեց «Ուխտի» նպատակներից բխող կարևոր աշխատություն՝ հայ աշակերտներին հասցեագրված «Այբբենարանը»: Այս ձեռնարկի ամենաարժեքավոր մասը 21 իմաստային խմբերից բաղկացած հայ-ռուսերեն բառարանն էր: Ինքը՝ «Այբբենարանը», առանձնապես նոր որակ չունեւ, գրված էր գրաբարով և արդեն լայն տարածում ունեցող Ստեփանոս Նազարյանցի «Առաջին հոգեդէն կերակուր» այբբենարանին զիջում էր թե՛ լեզվով, թե՛ ընթերցանության նյութերով:

«Այբբենարանի» առաջաբանում Պատկանյանը բարձր է գնահատել այն օգուտը, որ տվել են Ալեքսանդր Խուդաբաշյանի և Ստեփանոս Նազարյանցի հեղինակած դասագրքերը: Ընդհանրապես, իր հրատարակությունների նպատակը նա տեսնում էր ընթերցող լայն շրջանակներին մատչելի, էժան ձեռնարկներ ու գրքեր

հասցնելու մեջ: Նա ձգտում էր հայկական դպրոցների չունևոր խավի երեխաներին իր հրատարակած գրքերը տալ՝ անվճար:

Չկարողանալով հոգալ ձեռնարկվող տպագրությունների ծախսերը՝ Ռ. Պատկանյանն անընդհատ դիմում էր Գևորգ Քանանյանին՝ վերջինիս միջոցով Մոսկվայի կամ Ս. Պետերբուրգի հայ մեծահարուստներից դրամական օգնություն ստանալու ակնկալիքով: Քանի որ տպարանատեր Ֆրիդրիխսոնի հետ նախապես պայմանավորվածություն կար ամեն 15 օրը մեկ տետրակ թողարկելու վերաբերյալ, պետք էր վաճառել նախորդ պրակները, դրամը ներդնել նոր պրակների տպագրության մեջ, իսկ պակասող գումարները ստանալ ղզլարցի մեծահարուստ Հովսեփ Իզմիրյանից: Սակայն Իզմիրյանը սպասված 150 ռուբլու փոխարեն 40 ռուբլի է բաց թողնում, այն էլ՝ «Այբբենարանի» տպագրության համար: Պատահում են և նոր անհաջողություններ: Մոտ մեկ տարվա մտերմությունից հետո Նիկոլայ Տրիֆանովը հրաժարվում է Պատկանյանի հետ գործակցելուց և առաջարկում է 600 ռուբլի արժողության հայերեն տառերը գնել 150 ռուբլով և գործերը այսուհետև շարունակել միայնակ: Այս օրերին Պատկանյանի նոր ծանոթներից Ազգային լուսավորության նախարարության աշխատակից Դոբրովոլսկին առաջարկում է օգնել ամսագիր հրատարակելու թույլտվություն ստանալու գործում, իսկ գրաքննիչ Բերոյանը, ցանկանալով օգնած լինել իր ուսուցչի՝ Սերոբվե վարժապետի թոռանը, նրան խորհուրդ է տալիս «Գամառ-Քաթիպան» դարձնել կանոնավոր պարբերական հրատարակություն: Այս

առաջարկություններով երիտասարդ հրատարակիչը շատ է ոգևորվում, սակայն, ելնելով իր նյութական ծանր վիճակից և գաղափարակից – ընկերների օգնության վրա առանձնապես հույս չունենալով, հրաժարվում է:

1856 թ. մարտի սկզբին Ս. Պետերբուրգ է գալիս Միքայել Նալբանդյանը, նախատեսվող «Հյուսիսափայլ» ամսագրի համար տպարանատեր Ռևիլիոնից տառերի մայրեր գնելու համար: Պատկանյանը ոգևորվում է Նազարյանցի և Նալբանդյանի մտադրությամբ, նույնիսկ իր ծառայություններն է առաջարկում գրաքննչական ատյանում թույլատվություն ստանալու հարցում:

«Հյուսիսափայլի» հրատարակիչները նման օգնության կարիք առանձնապես չունեին, իսկ առաջ անցնելով՝ նաև ասեմք, որ հակառակ Պատկանյանի մեծ ցանկությանն ու սպասելիքներին՝ նրա համագործակցությունը «Հյուսիսափայլի» հետ այդպես էլ չի ստացվում:

Մեծահարուստ հովանավորի օգնությամբ 1856 թ. Յ. Յոնսոնի տպարանում Ռ. Պատկանյանը տպագրում է «Ազգային երգարան Հայոց» ժողովածուն: Գրքի տիտղոսաթերթը հուշում է, որ հեղինակն այն նվիրել է «Գամառ–Քաթիպայի ուխտի» մոսկովյան ընկերներին՝ Սիմեոն Ամբարդյանին, Գևորգ Քանանյանին և Մնացական Թիմուրյանին:

Հայ երգի տարածումը «Ուխտի» և մասնավորապես Ռաֆայել Պատկանյանի գրական–հրատարակչական ծրագրերում կարևոր տեղ ուներ: «Գամառ–Քաթիպայի տետրակների» ուղին կանխանշել էր նոր գրական հայերենով ստեղծագործելու և այդ լեզվով լուսավորություն

տարածելու համոզմունքը: Բնական էր, որ ժողովրդին հասկանալի լեզվով ստեղծագործություններ և հաղորդումներ ստեղծելու քայլերից հետո հերթը գալու էր և հայ երգերին: «...Ծագում է մի ծանրակշիռ խնդիր – ինչո՞ւ համար ներկա ժամանակվա հայերն իրանց հորական երգերը թողած՝ նախադասում են թուրքինը՝ պարսկինը, նաև վրացիինը,– հարցնում է Ռ. Պատկանյանը ժողովածուի առաջաբանում և ինքն էլ փորձում է պարզ բացատրություն տալ,– մեր հոգին պահանջում է յուր դրության համաձայն երգեր: Եթե մեր թշվառ նախնիներն աշխատել են իրանց դառը վիճակը մեղմացնել տխրալի երգերով, նոցա (ըստ երևույթին) ավելի երջանիկ հետևորդները կարո՞ղ էին արդյոք բավականանալ իրանց խնջույքներումը (քեֆերումը) հորերու վայ ու վագլախով. ո՛չ: Ուրեմն՝ կամա ակամա պիտի բերած առնվին այլազգի երգեր, որոնք մոտ էին նոցա ներքին և արտաքին դրությունը»:

Պատկանյանի ժամանակակիցները, որ բարձրագույն կրթություն և ժամանակին համահունչ դաստիարակություն էին ստանում ռուսական համալսարաններում, պարզորոշ տեսնում էին այն հետզհետե խորացող տարբերությունը, որ գոյանում էր «ուսյալ դասակարգի» և ժողովրդի լայն զանգվածների միջև: Այդ տարբերությունները երևում էին ոչ միայն մասնագիտական զբաղմունքի բերումով, այլև վարվելաձևում, կենցաղում, մտածելակերպում: Ազգային մտավորականության շարքերը համալրելով՝ նրանք տեսնում էին հասարակ ժողովրդի օտարացումն ազգային արժեքներից, ինչը ազգային

հաստատությունների ժամանակի պահանջներից հետ մնալու հետևանք էր: Պատկանյանն էլ իր մյուս ժամանակակիցների նման ստիպված էր անընդհատ ազգային մշակույթի ակունքները փնտրել, հատկապես այն ակունքները, որոնք կարող էին նոր մշակույթի, նոր արվեստի, այդ թվում՝ երգարվեստի զարգացման հիմքեր դառնալ: «Եթե վաղօրոք հոգս չտարվի հազար ու մեկ ծակոծուկե ժողովել մեր հին ու նոր երգերը և տպել՝ ինչ-որ մինչև այժմ նշխարած մնացել են մի քանի խորշերումը, այն ևս քիչ ժամանակից հետո կանհայտանան: Նույն այդ երկյուղը ստիպեց ինձ հավաքել առձեռն պատրաստ երգերը», – գրում էր նա:

Իբրև ազգային երգարվեստի ժողովող և հրատարակիչ՝ Ս. Պետերբուրգում Պատկանյանը, փաստորեն, շարունակում էր Գևորգ Ախվերդյանի սկսած գործը:

1852 թ. Մկրտիչ Էմինը Մոսկվայում հրատարակել էր Գևորգ Ախվերդյանի «Գուսանք» աշուղական երգերի ժողովածուի առաջին հատորը, որը նվիրված էր Սայաթ–Նովային: Ն. Ախվերդյանի գրական ժառանգության պրպտուն ուսումնասիրությունը Գևորգ Մադոյանին հնարավորություն է տվել ըստ ամենայնի արժևորելու նրա հսկա վաստակը՝ Սայաթ–Նովայի ստեղծագործության գոհարներն անհայտությունից փրկելու և ժողովրդին ի գործածություն վերադարձնելու ուղղությամբ: Այդ հրատարակությամբ էր, որ սկսվեց Սայաթ–Նովայի իսկական համաշխարհային ճանաչումը: Այս երգերի առաջին գիտական հրատարակությունը պատրաստելիս՝ Ախվերդյանն իր առջև խնդիր էր դրել վեր հանել

ազգային մշակույթի գանձերը և դրանք ծառայեցնել հարազատ ժողովրդի ինքնաճանաչման գործին: Այն, որ Ախվերդյանն իր գիրքը ստեղծելիս նպատակ է դրել ընթերցողին ոչ միայն ծանոթացնել աշուղական երգարվեստի հետ, այլ հատկապես լայնորեն օգտագործելի (և ուրեմն հասկանալի) դարձնել դրանք հայի կենցաղում, վկայում է հենց այն փաստը, որ նա ընտրել էր ուրույն ուղղագրական համակարգ, որը ճշտորեն արտահայտում էր Թիֆլիսի բարբառի հնչյունական պատկերը: Հրատարակչից էլ նա պահանջում էր ոչ մի դեպքում չփոխել ուղղագրությունը, այլապես «ամեն ինչ կկորչեր»:

Հայ ժողովրդական երգի վերակենդանացմանն ուղղված այս նախաձեռնությունը, մասնագետների վկայությամբ, մեծ աշխուժություն էր առաջ բերել ժամանակի հայ մտավորականների շրջանում:

Եվ ահա Պատկանյանն էլ, հետևելով Ախվերդյանին, նպատակ ուներ բարձրացնել հայ երգի համարումը, ժողովրդին սիրել տալ իր ազգային երգարվեստը, անպայման քաջալերել նոր երգեր հորինողներին:

«Ազգային երգարանի» առաջաբանը պարունակում է Պատկանյանի մի ուշագրավ խոստովանություն այս հրատարակության հանգամանքների կապակցությամբ. «Մեր կարողությանը չափ մենք այսքան արինք Պետերբուրգիի պես քաղաքում, ուր շատերի կարծիքով ազգայնությունը միանգամայն մեռած է հայոց մեջ»:

Գ. Ախվերդյանի և Ռ. Պատկանյանի այս կարևոր գործը շուտով իր նոր շարունակողն ունեցավ: Դա պետերբուրգաբնակ հրատարակիչ Միքայել Միանսարյանցն էր:

Նույն տարում հրատարակելով «Գամառ-Քաթիպայի» ևս երկու տետր՝ Պատկանյանը ստիպված է լինում դադարեցնելու դրանց հետագա հրատարակությունը: Գրականության պատմության ուսումնասիրողները հակված են կարծելու, որ նրա պետերբուրգյան գործունեության շրջանի ամենաուշագրավ երևույթը հենց «Գամառ-Քաթիպայի» տետրակներն էին: Լույս տեսավ ընդամենը հինգ տետր: Դրանցում տպագրված բանաստեղծությունները չնչին բացառությամբ Պատկանյանի գրչին էին պատկանում: Ճիշտ է, հեղինակը սովորություն չի ունեցել տետրերում տեղ գտած իր ոտանավորների տակ ստորագրել՝ հավանաբար դրանք դիտելով իբրև ընկերության սեփականություն և հատկապես չկամենալով իր անձը շեշտել: Սակայն, հետագայում այդ ոտանավորները մտցնելով իր երկերի առանձին հրատարակությունների մեջ՝ նա լուծել է դրանց հեղինակային պատկանելիության հարցը: Պատկանյանի ստեղծագործությունները բոլոր տետրերում ընդամենը տասնյոթն են: 1857 թ. նա հրատարակում է Դանիել Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կռուզո» վեպը: 1859 թ. լույս է տեսնում «Հատընտիր և պատկերազարդ առակք Եզոպոսի և առածք պէսպէս ազգեաց» գիրքը: Այն կատարված էր տպագրական բարձր որակով: Գինը իջեցնելու նպատակով գիրքը տպագրվեց փոքր չափերով (8x6) և մանր տառատեսակներով: Երկու առաջաբան ուներ. հրատարակության նպատակի և առակների նշանակության մասին: Այստեղ հայկական 46 առակ և տարբեր ժողովուրդների 121 առած էր տպագրված: Հատկապես ուշագրավ էին

25 բաժր որակի վիճապատկերները, որոնց հեղինակը Ռաֆայելի եղբայր Հովհաննեսն էր (նա Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ էր և սեփական վիճագրատուն ուներ): Թե՛ «Ռոբինզոն Կռուզոն», թե՛ «Եզոպոսի առակները» ամբողջ 19-րդ դարի ռուսահայ տպագրության մեջ առանձնանում էին իրենց բարձրաճաշակ տպագրությամբ, գլխազարդերով, վերնազարդերով և հատկապես նկարազարդումներով:

1863 թ. լույս տեսավ «Պատմություն Մեծին Պետրոսի» 143 էջանոց գիրքը: Դեռ 1856 թ. հունվարին Ռ. Պատկանյանը համալսարանում ունկնդրել էր պրոֆեսոր Նիկոլայ Ուստրյալովի դասախոսությունները Պետրոս Առաքինի ժամանակաշրջանի մասին: Դրանց տպավորությամբ էլ նա ծրագրում է պատմության զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունեցած, հզոր ու հայրենասեր ուժեղ անհատների կյանքի մասին հայ ընթերցողին պատմող նյութեր տպագրել: Ժամանակակիցներից ոմանք, այդ թվում և Ղ. Աղայանը, շրջող լուրերի վրա հենվելով, ասում էին, որ այս գիրքը ոչ թե Պատկանյանի հեղինակածն է, այլ բառացի թարգմանություն՝ ռուսերեն ինչ-որ գրքից: Սույն աշխատության մեր ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ այն ավելի շատ փոխադրություն է, կամ չի բացառվում՝ Ուստրյալովի դասախոսությունների և էլի մի քանի աղբյուրների հիմնական, բայց ոչ գիտաքննական բովանդակության փոխանցում: Գրքի տպագրությունը որոշակի շարժառիթներ է ունեցել. Ռուսաստանում նշվում էր պետականության 1000-ամյակը, և Պատկանյանին հաջողվել էր կառավարական միջոց-

ներից կանխավճար ստանալ գիրքը տպագրելու և կայսրին հրամցնելու համար: Սրանով Պատկանյանն ուզում էր նաև իր հորը՝ աքսորում հանիրավի գտնվող Գաբրիել Պատկանյանին ազատելու և Ս. Պետերբուրգ տեղափոխելու հարցը լուծել: Փաստորեն, «Մեծն Պետրոսի» հրատարակությամբ հաջողվում է լուծել այս խնդիրը: 1850–60–ականների սահմանագլխին Պատկանյանը մտերիմ հարաբերություններ ուներ Ս. Պետերբուրգի հայ ազդեցիկ ընտանիքների ներկայացուցիչների հետ, որոնք, հաճախակի հավաքվելով Կարապետ Եզյանի տանը, քննարկում էին ազգային հասարակական–քաղաքական խնդիրներ: Խմբակի ղեկավարն էր Մովսես Բուդաղյանը, որն օգտվում էր ինչպես Եզյանի, այնպես էլ Սանասարյանի և Իզմիրյանի հովանավորությունից:

Բուդաղյան–Եզյան–Սանասարյան խմբակցությունը սկսում է փնտրել հրատարակչի այլ թեկնածություն: Ընտրում են Ռաֆայել Պատկանյանին, չնայած նրա և խմբակցության մյուս անդամների միջև արդեն շոշափելի տարաձայնություններ և նույնիսկ անձնական խնդիրներ կային:

19–րդ դարի երկրորդ կեսին արևելահայ մշակութային կյանքի հետաքրքիր և նշանակալից էջերից մեկը Թեոդոսիայի Խալիպյան վարժարանի գործունեությունն է: Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Աստրախանի Աղաբաբյան, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցների հետ Խալիպյան վարժարանը բարձր տիպի ուսումնական հաստատություն էր՝ ուսումնառության յոթ կամ ութամյա ժամկետով, որն իր աշակերտներին տալիս էր հայկական միջնակարգ

կրթություն և նախապատրաստում էր ռուսական կամ եվրոպական համալսարաններում սովորելու համար:

Ռուսաստանի հարավում հայ կրթական և գրահրատարակչական կենտրոնի ստեղծումը նախապատմություն ունի: Դեռևս 1790 թ. Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանք տեղափոխվեց Գրիգոր Խալդարյանի պետերբուրգյան տպարանը: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուրյանի ջանքերով Սուրբ Խաչ վանքը մոտ մեկ տասնամյակ շարունակ դարձավ Ռուսաստանի հարավի հայության խոշորագույն մշակութային կենտրոնը: Սակայն, 1797 թ. տպարանը Աստրախան տեղափոխվելուց հետո, Ռուսաստանի եվրոպական հատվածի հարավային շրջանների հայությունը զուրկ էր համազգային մշակութալուսավորական որևէ հաստատությունից: Փաստաթղթերը վկայում են, որ տասնամյակներ շարունակ Ռուսաստանի հարավում հայկական կրթական հաստատության ու տպագրության ստեղծումը, ի թիվս բազմաթիվ այլ գործոնների, ցարական քաղաքական այրերի կարծիքով, փաստարկ էր ռուսական արտաքին քաղաքականության համար: Նպատակը մեկն էր՝ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը, քրիստոնյա այլ ժողովուրդների թվում, կողմնորոշել դեպի Ռուսաստան: Օսմանյան Թուրքիայի ոչ թուրք ժողովուրդների ռուսամետ տրամադրությունները կարևոր հանգամանք էին «Արևելյան հարցում» ռուսական նվաճողական քաղաքականության իրականացման համար:

1807 թ. Կ. Պոլսի մի խումբ հայ վանականներ դիմում են Ռուսաստանի հարավի գեներալ-նահանգապետին՝

խնդրելով թույլ տալ Ղրիմի Սուրբ Խաչ վանքում ստեղծել կրթական կենտրոն Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նմանությամբ: Այստեղ նախատեսվում էր նաև հիմնել տպարան:

1818 թ. Ալեքսանդր Առաջինին գրած նամակում Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Ե. Ռիշելյեն, որը ժամանակին հարավային Ռուսաստանի գեներալ-նահանգապետն էր եղել, խորհուրդ է տալիս Օդեսա քաղաքում դպրոց ու տպարան հիմնել հայերի համար: Նա մասնավորապես գրում էր. «...Մի մեծ տպարանի հաստատումով, որի թույլտվությունը հայերը դեռևս չունեն, լիցեյը իր ձեռքի տակ կունենար դասական աշխատությունների էջան, լավ հրատարակություններ, հին աշխարհի գլուխգործոցներ և գիտական աշխատություններ»: Հարկ է նշել, որ հայերի համար մշակութային կենտրոնի ստեղծման հարցը Ռիշելյեն դիտարկում էր Բալկանների և Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների համար Օդեսայում համապատասխան կենտրոններ հիմնելու ծրագրի ընդհանուր շրջանակում: Ռիշելյեի առաջարկները նպատակ էին հետապնդում մի կողմից՝ այդ ժողովուրդների օգնությամբ զարգացնել Ռուսաստանի հարավը, մյուս կողմից՝ ռուսական ազդեցությունը տարածել այդ ժողովուրդների շրջանում: Այսպիսով, Ռիշելյեն կարծում էր, որ ստեղծվելիք տպարանը կարող էր լուծել նաև որոշակի արտաքին քաղաքական խնդիրներ: Այս ծրագիրը, սակայն, չիրականացավ: Թերևս դրա պատճառը պետք է որոնել նրանում, որ ցարական իշխանությունները լրջորեն սկսել էին մտորել հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներում

ձևավորվող ազգային ինքնաճանաչման հարցի վերաբերյալ: Իշխանական շրջանները երկնչում էին, թե հայ գիրքը և գրահրատարակչության հիմնումը կարող են ձևավորել հայերի մոտ ազգայնական, ուստի և՛ անջատողական տրամադրություններ:

Ռուսական իշխանությունների կողմից միանգամայն այլ մոտեցում է դրսևորվում, երբ 1834 թ. Քիշինյով քաղաքի բնակիչ, հայազգի Ակիմ Պոպովը դիմում է կառավարությանը՝ վիմագրատուն բացելու խնդրանքով, որտեղ նախատեսում էր «տպագրություններ անել ռուսերենով, ֆրանսերենով, մասամբ՝ հայերեն ու մոլդավերեն»: Մանրամասնորեն տեղեկանալով Ա. Պոպովի «բարեպաշտության» և ռուսական գահին նվիրվածության մասին՝ թույլտվությունը ստացվում է ցարական չինովնիկության գործելակերպին ոչ բնորոշ արագությամբ: Բազմաթիվ հրատարակություններ իրականացնելով ռուսերեն և մոլդավերեն, գուցե և ֆրանսերեն, Ա. Պոպովը, սակայն, հայերեն գրքեր չի հրատարակում: Ըստ երևույթին՝ Մոլդովայի հայերի շրջանում ուժեղացել էր ուժացման գործընթացը, և նրանցից շատերը չէին տիրապետում ազգային այբուբենին: Այլ կերպ ասած՝ հայալեզու գրահրատարակչության պահանջը տարիների ընթացքում նվազել էր:

Ազգային տպագրության կազմակերպման առումով ավելի հաջողակ էր Գաբրիել վարդապետ Այվազովսկին, ով 1857 թ. Ղրիմում դպրոց ու տպարան հիմնելու խնդրանքով դիմում է ցարական կառավարությանը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին գրահրատարակչական գործի զարգացմանը նպաստում էին հետևյալ սուբյեկտիվ

գործոնները՝ հրատարակչի անձը, նրա հասարակական-քաղաքական կողմնորոշումը, փոխհարաբերությունները իշխանությունների հետ: Հայ գրահրատարակչության համար ոչ պակաս կարևոր էր հրատարակչի և տեղի հայկական շրջանակների հետ ունեցած փոխհարաբերությունները: Հարկ է նշել, որ հայկական մշակութային հաստատություններ ստեղծելը և դրանք ցարիզմի արտաքին քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելը փայտիկ էր երկու ծայրով. չէ՞ որ ստեղծվելիք ազգային հաստատությունները նպաստելու էին ազգային զարթոնքին և ինքնագիտակցության աճին: Եվ այս դեպքում ինքնակալության համար չափազանց կարևոր էր, թե իմ ձեռքով են իրականացվելու այդ ծրագրերը, թե էլ լինելու դրանց դեկին: Գաբրիել Այվազովսկին վայելում էր ինքնակալության բացառիկ վստահությունն ու բարեհաճությունը, և Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդ դառնալով՝ արագորեն կարողացավ իրականացնել իր ծրագիրը: Նորնախիջևանցի մեծահարուստ Խալիբյանի կտակած հասարակական դրամագլուխը օգտագործելով այս նպատակի համար՝ նա Ղրիմի գավառական Թեոդոսիա քաղաքում սկսեց կառուցել արևելահայ իրականության մեջ իր նմանը չունեցող դպրոց՝ եկեղեցիով, տպարանով, գրախանութով, աշխատակիցների և աշակերտների բնակարաններով և այլ հարմարություններով: 1858 թ. բացվեց վարժարանը: Հաստատվեց և նրա կանոնադրությունը, որտեղ որոշված էին նաև հրատարակչական գործի կազմակերպման սկզբունքները: Այսպես, վարժարանին թույլատրվում էր ունենալ սեփական

տպարան և լույս ընծայել հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն հրատարակություններ, վաճառել դրանք սեփական գրատանը, ինչպես նաև տարածել այլ վայրերում: Վարժարանի գերատեսչին բացառիկ իրավունք էր վերապահվում լինել սեփական հրատարակությունների գրաքաննիչը: Նման իրավունքից զուրկ էին թե՛ ժամանակի, թե՛ հետագա շրջանի Ռուսաստանի բոլոր հայ հրատարակիչները: Խալիպյան վարժարանի տպարանի բացումը կատարվեց 1859 թ. մայիսի 19-ին: Տպարանի տեսուչ նշանակվեց Պ. Շմիդտը, գլխավոր գրաշար՝ Հովհ. Տեր-Աբրահամյանը, գրավաճառ՝ Պ. Հեքիմյանը: Թեոդոսիայի գործիչները նորաստեղծ տպագրության հետ մեծ հույսեր էին կապում: «Ռուսաստանի այս կողմերիս, երեքնահանգյան վիճակի մը (Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի – Ա. Ս.) քսանհինգ հազար հայ ժողովուրդը – Փետրպուրկեն և Մոսկվայեն դուրս – մինչև ցայժմ և ոչ մի տպարան մը ուներ, այս կողմերս գիրք գրեթե չկա, գիրք կարդացող սակավ, իսկ գիրք գրող ամենևին», – արձանագրում էին նրանք և հայտարարում. «Խալիպյան ազգային ուսումնարանին մեզի տված հույսերեն մեկն ալ այս է, որ մեջեն ընտիր մատենագիրներ ու քաջ թարգմանիչներ շատ պիտի ելեն ժամանակով: Իսկ գիրք ու օրագիր կարդացող ժողովուրդ՝ պիտի ըլլան, իհարկե... Ժողովրդական դպրոցներուն աշակերտները, ահա մասնավորապես ալ նոցա համար է այս տպարանիս բացվելը»:

Գ. Այվազովսկին, գիտակցելով տպագիր խոսքի նշանակությունն ու դերը, եռանդուն գործունեություն ծավալեց ժամանակակից մակարդակի տպարան ստեղծելու

նպատակով: Այստեղ աշխատում էին ամենաարդիական արագատիպ հաստոցներ, Փարիզից տեղափոխվեցին հայերեն և ֆրանսերեն տառատեսակներ: Այստեղ էլ առաջին անգամ արևելահայ իրականության մեջ կիրառվեցին Ճանիկ Արամյանի ստեղծած նոր տառատեսակները: Գաբրիել Այվազովսկին և նրա համախոհները տոգորված էին հայրենասիրական զգացմունքներով և օգտագործում էին ինքնակալության կողմից իրենց ընծեռնված հնարավորությունները լուսավորության տարածման և ազգային մշակույթի զարգացման համար: Նրանք գիտակցում էին այն խնդիրներն ու դժվարությունները, որոնք ծագում էին ազգային համախմբման ու վերածնության ծավալվող գործընթացի ճանապարհին: Այդ իմաստով Խալիպյան վարժարանում գրահրատարակչական գործի կազմակերպումը հասարակական մեծ հնչեղություն ուներ: Խալիպյան վարժարանի որոշ հրատարակություններ ամբիոն էին ազգապահպանության գաղափարների քարոզման համար: «Հարկ է, որ սրբազան պերճախոսք զգուշացնեն իրենց հոտը, ճանչցնեն անխոհեմ և անընտրող օտարասիրության գեշությունը, բանաստեղծք ահագին նզովքներ կարդան, ճարտասանք եռանդեամբ պաշտպանեն զհայություն ու պախարակեն զգերմիտն օտարասիրություն, օրագիրք դուրս հանեն նշավակեն դիպվածները, կատակերգուք ծիծաղելի ու նողկալի ցուցանեն և ամեն ճշմարիտ հայասերք՝ պանծացուցանեն գործով և բանիվ՝ զճշմարիտն հայասիրություն» – գրում էր Այվազովսկու գաղափարակից Խորեն վարդապետ Նար-Պեյը իր «Ալաֆրանկա»

կատակերգության նախաբանում»։ Այլ առիթով հեղինակը դիմել էր հայ մտավորականներին. «...Մենք պետք է մեր ազգը սիրենք, նորա պատիվը, նորա օգուտն ու շահը փնտռենք ու նախադասեմք, և ոչ մեր քաղաքին կամ գավառին երազեալ պատիվը»։

19-րդ դարի կեսերից հայ մտավորականության շրջանում քննարկումների առարկա դարձան այնպիսի հիմնահարցեր, ինչպիսին են եկեղեցու և հոգևորականության դերն ազգային համախմբման ու վերածնության գործում, նոր գրական լեզվի մշակման և ազգային կյանքում նրա կիրառման շրջանակների որոշումը, ժողովրդի տնտեսական վիճակի բարելավման ուղիների նշագծումը, 1860-ական թթ. բարեփոխումների շնորհիվ հասարակական կյանքի աշխուժացման պայմաններում ազգային կյանքի ժողովրդավարացումը։ Ազգային պահպանողական շրջանների կարկառուն ներկայացուցիչ Գ. Այվազովսկին իր կուսակիցների հետ անդրադարձել է այս հիմնահարցերին, ինչպես իր կրթադաստիարակչական, հասարակական, այնպես էլ գրահրատարակչական գործունեությունում։ Նա ազգային համախմբման անհրաժեշտությունը գիտակցում էր անկախ դավանանքից։ Արևելահայ իրականության մեջ առաջին անգամ Խալիպյան վարժարանի կանոնադրության մեջ ամրագրված էր աշակերտների ուսումնառության իրավունքը՝ անկախ նրանց Հայ Առաքելական, Կաթոլիկ կամ Բողոքական եկեղեցիների հետևորդը լինելուց։ Ազգային համախմբման մեկնակետով սա առաջընթաց քայլ էր։ Գ. Այվազովսկին տպագրում էր հանրահայտ կամ նվազ հայտնի կաթոլիկ վարդապետների

հեղինակած դասագրքերը՝ դրանք տարածելով աշակերտության շրջանում: Անկախ դավանանքից՝ հայության համախմբման գաղափարներն ավելի արմատական մեկնակետով տարիներ անց դավանում էին Րաֆֆին, Գ. Արծրունին, Լ. Սարգսյանը և ուրիշներ:

Թեոդոսիայի հայ գործիչները գիտակցում էին նաև նոր գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի դերը կրթական գործի ժողովրդավարացման մեջ: Չնայած այստեղ առարկաների զգալի մասի դասավանդման լեզուն գրաբարն էր, Խալիպյան վարժարանի տպարանից դուրս եկող գրքերի մեծ մասը գրված է աշխարհաբարով: Այսուհանդերձ, Թեոդոսիայում չէին շտապում ուսումնական գործընթացում անցնել աշխարհաբարի՝ հաճախ փաստարկելով այն իրողությունը, որ դարի կեսի աշխարհաբարն անմշակ էր, բարբառախառը, օտարաբնություններով հագեցված:

Խալիպյան վարժարանում ջանք չէին խնայում, որ թե՛ ռուսահպատակ, թե՛ թրքահպատակ, և թե՛ ավստրոհպատակ հայ երեխաները ստանային հնարավորինս լավագույն կրթություն և դաստիարակություն՝ բուրժուականացող հասարակության մեջ ընդունված նորմերի ոգով: Ի թիվս այլ առարկաների՝ այստեղ դասավանդվում էին կերպարվեստ, երգեցողություն, պարահանդեսային պարեր, կենցաղավարության կանոններ և այլն: Ստեղծվում էին նաև դասագրքեր և ձեռնարկներ այդ նպատակների համար: Հետաքրքրություն է ներկայացնում 1870 թ. լույս տեսած «Օրենք վայելուչ կենցաղավարության» գրքույկը, որը, փաստորեն, առաջին անգամ հայ աշակերտներին ծանոթացնում էր եվրոպական կենցաղավարության

կանոններին: Ահա բանաստեղծության ձևով գրված խրատներից մի քանիսի վերնագրերը. «Ծնողք, որդիք և ազգականք», «Հանդերձ և մաքրություն», «Գնացք ի ճանապարհի», «Այցելությունք», «Նամակագրություն», «Այց առ հիվանդս և հուղարկավորություն» և այլն: Այս ձեռնարկը ծառայում էր իբրև դասագիրք:

Այսպիսով, հրատարակչական տպագրական գործունեությունը Գ. Այվազովսկու հասարակական, ազգային և մանկավարժական գործունեության բաղկացուցիչ մասն ու շարունակությունն էր: Հայ խոշոր մտավորականներ Ա. Հովհաննիսյանը, Ա. Կարինյանը, Վ. Միքայելյանը բարձր են գնահատել Այվազովսկու հայրենանվեր գործունեությունը 19-րդ դարի հայ հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում: «Գ. Այվազովսկուն չենք կարող չդասել իր կայուն սկզբունքներն ունեցող այն քչերի շարքը, որոնք ոչ միայն չեն հակադրվում իրենց ժամանակաշրջանի գիտության և քաղաքականության լույսին», այլև «նույնիսկ հանդիսանում են հայ լուսավորչական օջախների մեկենասներ և հովանավորողներ»: Եվ այնուհետև. «...Գ. Այվազովսկին ծայնակցում էր «հայրենասիրական» գաղափարախոսությանը և դա ոչ միայն «պրակտիկա» էր, այլև միանգամայն մտածված ու կշռադատված նոր ուղեգիծ նրա համար, ...որի խնդիրն էր միահամուռ ջանքերով ամրացնել ազգային շարքերը և, զինված եվրոպական կուլտուրայի հատու զենքով, օժանդակել հայ կուլտուրայի վերելքին»:

Անշուշտ, Գաբրիել Այվազովսկին պահպանողական հոսանքի այն կարկառուն ներկայացուցիչն էր, որի

նման մտածելակերպը մինչև վերջ արտահայտվում էր իր գաղափարական հայացքներում և գործողություններում: Ժամանակակցի վկայությամբ՝ Այվազովսկու ջանքերով վարժարանի ամբողջ մթնոլորտը հագեցած էր պահպանողականությամբ, այստեղ խրախուսվում էին պաշտոնակարգային հարաբերություններն ու ստորադասերի ընդգծված խոնարհությունը վերադասներին: Հայտնի է, որ Այվազովսկին որևէ նենգ գործողություն Նալբանդյանի դեմ չի ձեռնարկել, ինչպես այդ ակնարկվում էր ժամանակին, բայց քաջ հայտնի է նաև, որ նա Խալիբյան խմբավորման ամենաջերմեռանդ կողմնակիցն էր: Ցարական հետադիմության աչքերում Գ. Այվազովսկին բացառիկ «արժեքավոր» անձ էր և օգտվում էր անբաժան արտոնություններից՝ առանձնապես վարժարանի գոյության առաջին յոթ տարիներին: Այվազովսկու պահպանողականությունը դրսևորվում էր նաև հրատարակչական գործունեության մեջ: Չնայած տպարանի բացման մասին հայտարարության մեջ ասվում էր, որ տպագրության համար կընդունվի ցանկացած օգտակար աշխատություն, այսուհանդերձ հաղթելու էր հրատարակիչների զգուշավորությունը:

Հայ գրքի ընթերցողների շրջանում քարոզման գործում զգալի վաստակ ունի «Ծիածան»-«Մասյաց աղավնի» ամսագիրը, որը 1855-1858 թթ. հրատարակվում էր Փարիզում, այնուհետև՝ սկսած 1860 թվականից՝ Թեոդոսիայում: Այվազովսկու հեղինակությունը զույգ մայրաքաղաքներում նպաստեց կայսրության տարածքում այս պարբերականի գովազդին:

Մոսկովյան «Կնիժնի վեստնիկ» հեղինակավոր հանդեսը հանգամանորեն անդրադարձել է «Ծիածան»– «Մասյաց աղավնի» հանդեսի առաջին համարին: Հանդեսը տեղեկացնում էր, որ «Ծիածանը» գիտագրական և քաղաքական պարբերական է, որը հրատարակվում է Հայոց Խալիպյան վարժարանում ռուսերեն, ֆրանսերեն ու հայերեն լեզուներով, լույս է տեսնում ամիսը մեկ անգամ՝ յուրաքանչյուր ամսվա 15–ին: Յուրաքանչյուր համար երեք տպագրական մամուլ ծավալ ունի:

«Ծիածանի» գլխավոր նպատակը հայ ժողովրդի լուսավորությանն աջակցելն էր, հայերի շրջանում օգտակար տեղեկությունների տարածումը, նրանց մեջ ընթերցանության նկատմամբ սեր և պահանջ սերմանելը: Պարբերականն առաջին իսկ համարում տպագրեց իր գործունեության ծրագիրը և տեղեկատվություն՝ նախատեսվելիք բաժինների մասին: Գիտական բաժնում տպագրվելու էին հոդվածներ պատմությունից, աշխարհագրությունից, բնական և տնտեսագիտական գիտություններից, մանկավարժությունից և այլն, համառոտ կենսագրություններ, տեղեկություններ՝ առավելապես արևելյան երկրների բարքերի և սովորույթների մասին: Հրատարակվելու էին հայ հեղինակների գրական հոդվածներ, բանաստեղծություններ, վիպակներ, սակայն տեղադրվելու էին նաև թարգմանություններ՝ ռուս և արտասահմանյան հեղինակների ստեղծագործություններից: Քաղաքական բաժնում, բացի լուրերից, հանգամանորեն հաղորդվելու էին լուրեր Արևելքից և ընդհանրապես այն երկրներից, որտեղ հայեր են բնակվում: Բացի այդ՝ «Ծիածանում»

տպագրվելու էին թղթակցություններ Արևելքի երկրներից: Կցվելու էին գծանկարներ, պատկերներ, դիմանկարներ և այլն: Նույն հրատարակությունը առանձին լույս էր տեսնելու նաև հայերեն՝ նույնպիսի պայմաններով, ինչպես և նախորդը: Պարբերականը ստանալու համար կարելի էր բաժանորդագրվել Թեոդոսիայում՝ Խալիպյան վարժարանի տպարանի գրասենյակում, ինչպես նաև Թիֆլիսում՝ Էնֆիաջանցի գրատանը և Կ. Պոլսում՝ Մոմջանի մոտ: «Կնիժնի Վեստնիկը» տեղեկացնում էր, որ «Ծիածանը» 1855 թ. Փարիզում հայերենով և ֆրանսերենով հրատարակվող «La colombe du Masis» («Մասյաց աղավնի») հանդեսի շարունակությունն է՝ այժմ Թեոդոսիա տեղափոխված: Հանդեսի հրատարակությունը Ռուսաստանում պետք է սկսվեր 1859 թ. հունվարին, այնուհետև՝ հուլիսին, սակայն կազմակերպչական դժվարությունները ստիպեցին հրատարակությունը սկսել միայն 1860 թվականին: «Մասյաց աղավնու» մասին նման ընդարձակ լրատվությունը «Կնիժնի վեստնիկում» ինքնին խոսում էր: Առավել ևս, որ նույն հանդեսի համարում Մոսկվայում լույս տեսնող «Հյուսիսսփայլի» մասին լրատվությունը մի քիչ զուսպ է (նույնը և Մսերյանների «Ճռաքաղի» մասին): Իսկ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կռունկ հայոց աշխարհի» և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների մասին՝ ընդամենը մեկական տող: Թեոդոսիա տեղափոխված հանդեսն ընթերցողների կայուն շրջանակ ապահովեց ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Օսմանյան կայսրությունում, Ավստրո-Հունգարիայում և այլուր: Հանդեսը 200-ից ավել բաժանորդներ ուներ Թեոդոսիայում,

Նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Երևանում, Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Մանչեստրում, Ճավա կղզում, Պոթուշանում, Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի 8 բնակավայրերում, Աստրախանում, Ղզլարում, ինչպես նաև Վիեննայում, Փարիզում և այլ քաղաքներում: Տպաքանակի մնացած մասն առաքվում էր տարբեր ուսումնական հաստատություններ, ինչպես նաև մի քանի գրադարաններ: Հանդեսն ուներ գործակալներ 25 քաղաքներում:

«Մասյաց աղավին» արևելահայ իրականության մեջ առաջին պատկերազարդ պարբերականն էր: Այստեղ լույս տեսան Կռիլովի առակները, որոնք հետո հրատարակվեցին առանձին գրքով, Բայրոնի, Դերժավինի, Լերմոնտովի բանաստեղծությունները, տեղեկություններ Բայրոնի, Միշլեի, Գարիբալդիի, Շամիլի մասին: Տպագրվում էին նաև երկրագիտական, ճանապարհորդական ակնարկներ, բարոյախոսական, կրոնական և դաստիարակչական բնույթի հոդվածներ, հայագիտական նյութեր, Հ. Չերքեզյանի, Ս. Պալասանյանի հոդվածները Ս. Նազարյանցի, Մ. Նալբանդյանի դեմ, Ամբրոսիոս և Խորեն Գալֆայանների բանաստեղծություններն ու արձակ գրվածքները, լուրեր: Պարբերաբար տպագրվում էին Խալիպյան վարժարանի ամենամյա հաշվետվությունները:

Ռ. Իշխանյանի հաշվարկներով Խալիպյան վարժարանի տպարանն իր գոյության 15 տարիների ընթացքում լույս է ընծայել 35 անուն հրատարակություն: Հրատարակությունների մեծամասնությունը դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ էին: Դրանցից 15-ի հեղինակը

Գաբրիել Այվազովսկին էր: Հովհաննես Տեր-Աբրահամ-
յանի «Պատմություն Խրիմու» աշխատության վերջում
բերված հրատարակությունների ցանկը հիմք ընդունելով՝
Գաբեգին Լևոնյանը գրել է, որ «5–6 տարվա ընթացքում
այդ տպարանը՝ բացի տեղական, քաղաքական, դիվա-
նական և այլ հասութաբեր գործեր տպագրելուց, լույս է
ընծայել 35 անուն հայերեն և 11 անուն ռուսերեն և ֆրան-
սերեն գրքեր, մի քանիսը՝ կրկնակի տպագրությամբ»:

Դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների զգալի
մասը հեղինակային փոխադրություններ էին ֆրանսիա-
կան և ռուսական հրատարակություններից: Փոխադ-
րություններ անելու փորձը Թեոդոսիայում միանգամայն
մտածված էր և բխում էր այդտեղ կիրառվող կրթադաս-
տիարակչական սկզբունքներից: Օգտակար նյութերը
վերցնել և «թարգմանաբար հորինել և մեր ազգային
կարոտությանն ու հասկացողությանը հարմարեցնել,
և ահա այս դժվարությունը հանձն առնողը՝ ըստ մեր կար-
ծեաց, ավելի մեծ ժառանգություն և օգուտ կընե ազգին,
գեթ առ այժմ, քան թե բազմահատոր կամ մեծահատոր
գրքերը ճիշտ թարգմանելով կամ օրագրաց մեջ անոնց-
մե երկար–երկար հոդվածներ հրատարակելով»,– գրում է
Գ. Այվազովսկին:

Ուսումնասիրելով տվյալ ժամանակաշրջանում լույս
տեսած գրականությունը՝ հարկ է նշել, որ առանձին
աշխատություններ առ այսօր չեն կորցրել իրենց արժեքը:
Հիշարժան են 19–րդ դարի երկրորդ կեսին հրապարակ-
ված դասագրքերը (նույնիսկ բնագիտական առարկանե-
րի), որոնք արժանի են մասնագիտական վերլուծության:

Խալիպյան տպարանը, ինչպես և վարժարանը, իր գոյության ընթացքում վերելքի և վայրէջքի ժամանակաշրջաններ է ունեցել: 1859–1863 թթ. շարունակաբար ավելանում էր վարժարանի աշակերտների թիվը: Ուստի, պահանջարկով թելադրված տպարանում լույս էին տեսնում բարձրորակ հրատարակություններ: Տրամաբանական էր, որ աճում էին հաստատության և նրա գերատեսչի հեղինակությունը: Սակայն, 1863 թվականից վարժարանը և տպարանը նյութական դժվարություններ են ունենում: Սպասվող մեծահարուստ տաճկահայերի զավակների փոխարեն շատանում էին ձրիավարժ աշակերտների քանակը, իսկ տպարանում լույս տեսնող հրատարակությունների զգալի մասը տարածվում էր անվճար: 1865 թվականին վարժարանը և տպարանը առաջին լուրջ նյութական ցնցումն ապրեցին: Տնտեսական դժվարությունները, փաստորեն, անհնարին էին դարձնում վարժարանի բնականոն գործունեությունը: Նման պարագայում չէր կարող իրականացվել հաստատության հիմնական առաքելությունը, այն է՝ մեծահարուստ հայ թուրքահպատակների զավակներին ռուսամետ դաստիարակություն տալը: Այս պայմաններում ռուսական կառավարությունը վերանայեց վարժարանի կանոնադրությունը: Այն գրկվեց իր մի շարք արտոնություններից, այդ թվում՝ սեփական գրաքննության իրավունքից: Այսուհետև բոլոր հայերեն հրատարակություններն ուղարկվում էին Ս. Պետերբուրգ, իսկ ռուսերենով և ֆրանսերենով տպագրվածները՝ Օդեսա: Ծանրանում է նաև վարժարանի աշխատակիցների, տպարանի բանվորների նյութական վիճակը: Ամիսներով

նրանց աշխատավարձ չէր վճարվում, ինչի մասին Խալիպյանին պարբերաբար գրում էր Գ. Այվազովսկին: Այսուհանդերձ, վարժարանի տպարանը շարունակում էր դիտվել իբրև շահութաբեր ձեռնարկություն: Բավական է ասել, որ տպարանի հաստոցների, սարքերի և մնացած գույքի արժեքը 1865 թվականին կազմում էր մոտ 39 հազար ռուբլի արծաթով: Համեմատության համար ասենք, որ նույն թվականին Լազարյան ճեմարանի տպարանի արժեքը կազմում էր մոտ 26 հազար ռուբլի արծաթով: 1871 թվականին Խալիպյան վարժարանը, տալով վերջին 150 շրջանավարտները, փակվեց: Փակվեց նաև վարժարանին կից գործող տպարանը: Մեր պատմաբանասիրական գրականության մեջ արմատացել է այն կարծիքը, թե տպարանը փակվեց վարժարանի հետ միաժամանակ: Մինչդեռ, Գ. Այվազովսկու հետևյալ տողերը հերքում են այդ կարծիքը. «Ողբալի էր այն ատենները,– գրում է նա,– Խալիբյան ուսումնարանի շենքի դրությունը: Թեպետ ներքնահարկին մեջ տպարանը դարձյալ կբաներ, հոգեվարք հիվանդի կերպով, բայց վերի 2 հոյակապ հարկերը պարապ էին»:

Հաջորդ երեք տարիներին՝ մինչև 1974 թվականը, երբ վճռվում էր վարժարանը Նոր Նախիջևան տեղափոխելու հարցը, տպարանը միշտ էլ համարվում էր շահութաբեր հաստատություն: Թեոդիկին հայտնի էր այդ տարիներին Թեոդոսիայում տպագրված առնվազն երեք գիրք: Երբ Գ. Այվազովսկին դադարել էր վարժարանի գործերով զբաղվել և տեղափոխվել էր Նոր Նախիջևան, տպարանի աշխատանքը տնօրինում և կազմակերպում

էր Հովհաննէս Տեր-Աբրահամյանը: 1873 թվականին տպարանում սկսեց հրատարակվել Գրիգոր Տեղվետյանի «Դաստիարակ» հանդեսը: Առաջին համարի «Ծանուցման» մեջ խմբագիր-հրատարակիչը գրում էր «թե «Դաստիարակ» անունը, որ առաջնորդող, կրթություն տվող, խրատող կընշանակե, անոր համար ընտրեցինք, որ առանց երկար բացատրության հասկացնենք՝ թե մեր դիտավորությունը և այս աշխատության նպատակն է օգտավետ դաստիարակության ազգիս առհասարակ»: Հանդեսը տպագրեց հոդվածներ գյուղատնտեսության և առևտրի գիտության տարբեր ճյուղերի մասին, լուրեր ու զանազան տեղեկություններ, գրական ստեղծագործություններ և այլն:

1874 թ. այս հանդեսի հրատարակությունն էլ ընդհատվեց: Վ. Միքայելյանի կարծիքով, դրա պատճառը, հավանաբար, միջոցների սղությունն էր: 1874 թվականին, երբ Նոր Նախիջևանի դուման վերջնականապես որոշեց քաղաքի նորաբաց թեմական դպրոցին հանձնել Խալիպյան վարժարանի գույքը և տպարանը, Հովհ. Տեր-Աբրահամյանը կարողացավ գնել տպագրական հաստոցներն ու տպարանային գույքի մի մասը և դրանք տեղափոխել Դոնի Ռոստով: Այստեղ էլ Հովհաննէս Տեր-Աբրահամյանը բացեց իր սեփական տպարանը: Նրա ռոստովյան տպարանը գործեց ավելի քան 40 տարի՝ դառնալով Ռուսաստանի հարավի խոշորագույն գրահրատարակչական կենտրոններից մեկը:

1850–1860 թվականներին հայ գաղթօջախներում պարբերաբար լույս էին տեսնում օրացույցներ, որոնք

նպատակ էին հետապնդում ազգակիցներին հարազատ ժողովրդի պատմության և ընթացիկ կյանքի իրողություններին ծանոթացնելու: Այդ թվականներին լույս տեսած օրացույցերի հիմնական բովանդակությունը կրոնադավանաբանական բնույթի էր: Նրանցում մեջբերումներ կային Աստվածաշնչից, նշվում էին Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հիմնական տոները: Առանձին հիշատակություններ էին արվում հայ և այլազգի գործիչների մասին: Օրացույցների մեծ մասը տպագրվում էին Լազարյան ճեմարանում:

1850-ական թվականներին Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտը ծայրահեղ շիկացած էր: Օրախնդիր էր դարձել ճորտատիրական իրավունքի վերացումը: Ռուսահայ գաղթօջախների մտավորականները, թերևս բացառությամբ Միքայել Նալբանդյանի և նրա մի քանի համախոհների, գերադասում էին չեզոքություն դրսևորել: Պատճառը հետևյալն էր՝ հայ գաղթօջախներում չնչին մաս էր կազմում գյուղացիությունը, որը կարոտ էր կալվածատիրոջ լծից հիմնավորապես ազատագրման: Միաժամանակ՝ ռուսահայ մտավորականությունը, կարծես դադարելով երկրի ներքին իրողություններին արձագանքելուց, տոգորված էր արևմտահայ եղբայրակիցների ճակատագիրը շրջելու գաղափարով: Նման մոտեցումների մասին պատկերացում են տալիս հայ պարբերական մամուլի հրապարակումները և տպագրվող գրքերի բովանդակությունը: Տպագրվում էին կրոնաբարոյախոսական թեմատիկայով գրքեր, լուսաբանվում հայոց երգարվեստի հիմնահարցերը:

1850–60 թվականներին հայ գրահրատարակչությունում կարևոր տեղ էր գրավում աշխարհաբար լեզվի քարոզչությունը: Իրավամբ առաջնությունը տրվում էր մանուկների ազգային լեզվամտածողության ձևավորման հիմնահարցերին: Այդ շնորհակալ գործին ձեռնամուխ եղավ Մ. Մսերյանցը՝ հրատարակելով նոր այբբենարան: Վերը նշված ժամանակաշրջանում առավել, քան երբևէ ընդունված էին մեկենասների մեծարումները: Այս գործում էլ առաջնությունը պատկանում է Մ. Մսերյանցին: 1856 թ. նա հրատարակում է երեք պատկերազարդ գիրք՝ նվիրված Լազարյան բարեգործ տոհմի մեծարմանը:

Հարկ է ընդգծել, որ հայ անվանի մարդկանց գործունեությունը այս կամ այն չափով լուսաբանվել է օտարալեզու գրքերում: Հայ գրքի պատմությունը թերի կլիներ, եթե չհիշատակեին նրանց մասին ռուսական աղբյուրները: Դեռևս 1857 թ. Ավգուստ Գոստգաուզենը իր աշխատությունում մի քանի էջ է նվիրում Խ. Աբովյանին և հիշատակում, որ նա մի քանի հրատարակությունների հեղինակ է:

Ամփոփելով՝ ասենք, որ 1850–1860–ական թթ. հայ գրքի տպագրությունը և գրահրատարակչությունը Ռուսաստանում անցել են դժվարին ճանապարհ՝ պայմանավորված Ռուսաստանի տնտեսական, հասարակական–քաղաքական իրարամերժ զարգացումներով: Այնուամենայնիվ, ձեռք բերվեցին անժխտելի հաջողություններ (սկսեցին գործել Լազարյան ճեմարանի և Խալիպյան վարժարանի տպարանները, առաջին քայլերը կատարվեցին գրահրատարակչական գործին տիրապետող ազգային կադրերի պատրաստման գործընթացում):

Գրահրատարակչության կազմակերպումը, որ ինքնին բարդ ու բազմակողմանի ջանքեր պահանջող գործունեության արդյունք է, որը մտավոր կարողություններից և մասնագիտական հմտությունից բացի, պահանջում է նյութական հսկայական միջոցների ներդրում, հանդիպեց մի շարք դժվարությունների (նյութական միջոցների սղություն, տպագրությանը տիրապետող ազգային կադրերի պակաս, հայ իրականության մեջ հրատարակիչների և գրավաճառների համատեղ ընկերությունների ձևավորման բացակայություն): Հարկ է ընդգծել, որ չնայած վերը նշված բացասական միտումներին, 1850–1860–ական թվականներին Ռուսաստանում հիմնված հայկական տպարանները (Լազարյան ճեմարանի հետ միասին) դարձան ազգային գիտական մտքի, մշակույթի զարգացման կարևոր կենտրոններ: Վերջիններիս շուրջը համախմբվեց ազգային մտավորականությունը, գրահրատարակչության գործի կազմավորման ընթացքում ձևավորվեցին խմբագիրների, հրատարակիչների և հայ գրքի պատմությամբ զբաղվողների սերունդներ:

**ՀԱՅ ԳՐԱՅՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅՆՔԻ ԼՃԱՅՍԱՆ
ԺԱՍԱՆԱԿԱՆՇՐՋԱՆՈՒՄ (1860–1880 թթ.)**

ա. Հայ գրահրատարակչությունը 1860–1870 թթ.:

Ռուսական կառավարության բարեփոխման գործունեությունն ընթանում էր բարդ, իրարամերժ ուժերի բախման պայմաններում: Բարեփոխումների իրականացմանը դիմադրում էր ազնվականության պահպանողական մասը, մինչդեռ գյուղացիները դժգոհում էին ոչ հիմնավոր վերափոխություններից, հողի հարցի կիսատ լուծումից: Գյուղացիական բազմաթիվ հուզումները հեղափոխականորեն տրամադրված մտավորականության որոշակի մասին դրդում էին պայքարել ինքնակալության տապալման համար: Ալեքսանդր Երկրորդը, ով, իր խոսքերով ասած, ձգտում էր կամաց–կամաց վերափոխվող և ծաղկուն պետություն կառուցել, 1862 թ. վերջերին հարկադրված էր դիմել այլախոհների հետապնդումներին: Հատուկ հրահանգներով սահմանափակվեցին հրապարակայնության դրսևորումները, խստացվեց մամուլի և գրահրատարակչության գրաքննությունը: Խոսքի ազատության սահմանափակումներն անդրադարձան նաև Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության զարգացման վրա: Միաժամանակ նկատելի է, որ ռուսահայ

մտավորականությունը, բացառությամբ Մ. Նալբանդյանի և նրա մի քանի համախոհների, խուսափում էր ռուսական կառավարության հետ առճակատումից: Ռուսահայ մտավորականությունն իր առաջնային խնդիրն էր համարում.

ա. նպաստ բերել հայության կրթության, մշակույթի զարգացման գործին,

բ. խորացնել հայրենասիրությունը ռուսահայության մեջ և այդ հատվածին հնարավորին չափ զերծ պահել ուժացման վտանգից,

գ. հայ ժողովրդի ռուսահայ հատվածի մոտ ամրապնդել թուրք բռնակալության լծից ազատագրվելու, Արևմտյան Հայաստանի եղբայրակիցներին աջակցելու գաղափարը:

1860–70–ական թթ. Ռուսաստանում ձևավորված և հայկական միջավայրում որոշակի անդրադարձ ունեցող հասարակական–քաղաքական վերը նկարագրված մթնոլորտում էլ ծավալվեց հայ գրահրատարակչական գործը:

1861 թ. հուլիսին Ռաֆայել Պատկանյանը գրահրատարակչական ատյանին է ներկայացնում «Հյուսիս» վերտառությամբ լրագիր հրատարակելու խնդրագիրը, որին կցում է ապագա հրատարակության ծրագիրը: Խնդրագրում ասվում էր, որ ամսագրի գլխավոր նպատակն է «ծանոթացնել ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս ապրող հայերին այն բարերարությունների հետ, որոնցից հայերը օգտվել և օգտվում են նրա իմաստուն թագավորների մեղմ կառավարման ներքո, ցույց տալ նրանց առավելապես այն, որ այժմ Ռուսաստանում ապրող հայերը իրենց ոչ մի նախնիների

օրոք չեն գտնվել այն բարօրության մեջ, որի մեջ գտնվում են ներկայումս»: Ներկայացված ծրագրում ասվում էր, որ լեզուն պետք է լինի աշխարհաբար հայերենը: Չսահմանափակվելով այդքանով՝ կլինեն նաև գրաբարով հոդվածներ, երբեմն նաև ռուսերենով, և դա հատկապես այն դեպքում, երբ ճշգրտության համար ռուսական թերթերից կբերվեն առանձնապես հայերին վերաբերող զանազան անհրաժեշտ տեղեկություններ՝ օրենքների ու տարբեր պետական հիմնարկությունների ժողովածուների քաղվածքներ: Լրագիրը նախատեսվում էր հրատարակել ամեն շաբաթ: Նախատեսվում էր ունենալ երկու բաժին՝ քաղաքական և գրական: Քաղաքական բաժնում ներկայացվելու էին բարձրագույն հրովարտակաները, հրամանագրերն ու պետական կառավարման զանազան բաժինների որոշումները, ռուսական լրագրերից թարգմանված լուրեր կայսրությունից և այլ երկրներից: Գրական բաժնում ներկայացվելու էին գերազանցապես Ռուսաստանի պատմությունը, ռուս և օտարերկրյա ճանապարհորդների նկարագրությունները, զանազան երկրաբանական, վիճակագրական, աշխարհագրական և տնտեսագիտական տեղեկություններ: Բացի թարգմանություններից, պետք է լինեին նաև հայ հեղինակների հայերեն գրված, ինչպես նաև եվրոպական և այլ երկրների մասին հոդվածներ: Ֆելիետոնի բաժնում զետեղվելու էին ինչպես ռուսների, այնպես էլ հայերի ընտանեկան կենցաղի նկարագրություններ (պիեսների ձևով), տոնացույցեր, հայտարարություններ, բանաստեղծություններ, առակներ, անեկդոտներ:

Նախատեսվում էր «Հյուսիսը» հրատարակել վիմատիպ եղանակով: Դրա հիմնական պատճառը նյութական միջոցների սղությունն էր: Պատկանյանը ճշգրտում է, որ տպագրական եղանակով հրատարակվելու դեպքում «Հյուսիսը» կարժենար տարեկան 10 ռուբլի, իսկ վիմագրական եղանակով՝ 7 ռուբլի:

1857 թ. Հովհաննես Պատկանյանը բացել էր փոքրիկ վիմագրատուն: Ռաֆայելի ջանքերով վիմագրատունը կամաց-կամաց տպարանի էր վերածվում: Նա այստեղ բերեց իր ունեցած հայերեն տառատեսակները, տարբեր ճանապարհներով ձեռք բերած տպարանային պիտույքները, Իզմիրյանի նվիրած մամուլը: Նյութական միջոցների սղությունը հարկադրում է Ռ. Պատկանյանին սահմանափակել տպագրության տեսականին: Մինչև 1862 թվականը այս տպարան-վիմագրատան հիմնական գործը այցեքարտեր, գրքերի համար վիմապատկերներ, ծխախոտի պիտակներ տպագրելն էր:

Ս. Պետերբուրգի համալսարանի թեկնածուի աստիճանի ստացումը բարձրացնում է Ռ. Պատկանյանի հասարակության մեջ ունեցած համարումը: Պատահական չէ, որ կայսրական երրորդ բաժանմունքը և գրաքննչական ատյանը 1861 թ. սեպտեմբերին արտոնում են «Հյուսիս» պարբերականի հրատարակությունը: Նախապայման է առաջադրվում, որ պարբերականում հանվեն քաղաքական բաժինն ու տոնացույցերը, իսկ հայտարարությունները տպվեն միայն հայերեն:

Զնայած իշխանությունների արտոնմանը՝ երկու տարի «Հյուսիսը» լույս չի տեսնում: Հիմնական պատճառը

1861–63 թթ. ռուս առաջավոր մտավորականության կողմից գրաքննության ազատականացման ջանքերի անհաջողությունն էր: Ավելին, ցարիզմը ձեռնամուխ եղավ գրաքննության հետագա խստացմանը, արմատական–հեղափոխական (այդ թվում և ազգային) ուժերի հալածանքին: Դրա հետևանքով մայրաքաղաքի մտավորական շրջաններում ձևավորվեց զգուշավոր–սպասողական կեցվածք: Նման դիրքորոշում մշակվեց նաև ռուսահայ մտավորականության շրջանում:

Ռաֆայել Պատկանյանը կարողացավ սկսել «Հյուսիսի» տպագրությունը 1863 թ. հոկտեմբերի 1–ին՝ գրաքննչական ատյանի առջև հրատարակությունների վերաբերյալ ընդունված որոշումների կատարման ուղղությամբ լրացուցիչ պարտավորություններ ստանձնելով:

Հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրողները միակարծիք են այն հարցում, որ «Հյուսիսը» հաջողություն չունեցավ, լայն տարածում չգտավ ընթերցողների շրջանում: Դրա հետևանքով միայն 17 համար թողարկելով՝ դադարեց գոյությունը: Ուսումնասիրողների դիտարկմամբ պարբերականը ձախողվեց, քանի որ այն չդարձավ «Երիտասարդ Հայաստանի» խոսնակը, այլ սոսկ Պատկանյան ընտանիքի հրատարակությունը: Ստեղծագործական առումով բացասաբար անդրադարձավ և այն, որ «Հյուսիսի» բոլոր նյութերը Գաբրիել, Հովհաննես, Քերովբե, Ռաֆայել Պատկանյանների և վերջինիս կնոջ՝ Օլգա Ամիդիի գրչին են պատկանում: Միաժամանակ Պատկանյանին չհաջողվեց իր շուրջը համախմբել ձեռնահաս ուժեր և գտնել հրատարակության գործը կազմակերպելու

նյութական բավարար միջոցներ: Բացի այդ, «Հյուսիսի» հրատարակությունը ծավալվեց մի ժամանակաշրջանում, երբ որոշ վերելքից հետո հայ մամուլն ու գրականությունը որոշակի անկում ապրեցին: Այսպես, դադարեց «Հյուսիսափայլի» հրատարակումը, իսկ նրա խմբագիր Ստ. Նազարյանցն իր գործունեությունն ամբողջապես կենտրոնացրեց համալսարանական ամբիոնում: Գրահրատարակչական գործունեության ոլորտից հեռացան Ա. Սուլթան-Շահիր, Ս. Շահագիզը: Դրանով իսկ ազատական հայացքներ դավանող հայ մամուլի համար սկսվեց լուսության շրջան: Վերջապես, կարևոր էր և այն, որ հրապարակախոս Պատկանյանը զիջում էր բանաստեղծ Պատկանյանին, և այդ շրջանի հրապարակախոսական հոդվածները համեմատաբար ավելի նվազ արժեք էին ներկայացնում: Պատկանյանի հրապարակախոսական տաղանդն, ըստ ամենայնի, փայլատակեց ավելի ուշ՝ 1878 թ.-ից հետո: Այսպիսով, պետերբուրգյան շրջանը (1855–1864) Ռաֆայել Պատկանյանի գրական–հասարակական գործունեության առաջին փուլն էր: Բանաստեղծն իր ստեղծագործական կորովով և ազգի հանդեպ պատասխանատվության բարձր գիտակցությամբ զգալի ազդեցություն ունեցավ մեր ժողովրդի զարթոնքի և ազգային գաղափարների բյուրեղացման վրա: Պատկանյանի հրատարակչական ծրագրերն ու նպատակները որոշակիորեն նախանշեցին Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործի ուղղություններն առաջիկա տասնամյակներում:

Ս. Պետերբուրգում 1860–ական թթ. սկսած խորանում է հայության ուժացման միտումը, որն արդյունք էր

կապիտալիզմի զարգացման, ռուսահայ մտավորականության ռուս և արևմուտքի գործարար և ստեղծագործական շրջանների հետ կապերի ընդլայնման: Գիտակցելով սեփական ուժերի անգործությունը դիմագրավելու հայության ուժացման միտումին՝ Ռ. Պատկանյանը գերադասում է իր հետագա գործունեությունը ծավալել հայաշատ միջավայրում: 1867 թ. նա վաճառեց սեփական տպարանը և ընտանիքով տեղափոխվեց Նոր Նախիջևան:

Ռուսահայության համախմբման որոնումները հայ գրահրատարակիչներին հուշում են ձեռնամուխ լինել օրացույցների հրատարակման շարունակմանը, որը միջոց էր ամեն օր հային հիշեցնելու իր ազգի համար նշանակալից իրադարձությունների և ազգային տոների մասին: Օրացույցներ, որոնցում զգալի տեղ էր հատկացվում նաև գիտության, գրականության և մշակույթի ասպարեզի անվանի դեմքերի գործունեության լուսաբանմանը, տպագրվում աշխարհագրական, պատմական բնույթի տեղեկություններ, բարոյախրատական զրույցներ, կենցաղային խորհուրդներ:

1860–70–ական թվականներին, փաստորեն, ձևավորվում է հայ նոր դպրոցը: Գերազանցապես Գ. Այվազովսկու և Ա. Գալֆայանի ջանքերով ստեղծվեցին լեզվի, աշխարհագրության, թվաբանության, հայոց և ռուսաց պատմության դասագրքեր:

Ռուսահայ գրականության մեջ առաջին անգամ տպագրվեցին գեղարվեստական ստեղծագործություններ, որոնց հերոսները հայ ժողովրդի պատմության

անվանի գործիչներն էին: Միաժամանակ լույս տեսան հայ պատմիչների աշխարհաբար թարգմանությունները:

Ռուսահայության կրթական մակարդակի աճը բարձրացրեց նրա հեղինակությունը կայսրության հասարակական կյանքում: Առավել ևս, երբ ռուսահայ կյանքի կազմակերպումն ավանդական եղանակից անցում կատարեց եվրոպականին, որն էլ հայության այդ հատվածի մոտ ձևավորեց ոչ միայն ժամանակակից կենցաղավարություն, այլև մտածողության նոր մշակույթ: Դեռևս ոչ պատշաճ մակարդակի վրա գտնվող հայերի կենցաղային մշակույթը բարձրացնելու համար անհրաժեշտություն ծագեց գրքեր հրատարակել կենցաղագույտ գիտելիքների վերաբերյալ: Միայն 1861 թ. լույս տեսան 16 նմանատիպ հրատարակություններ: Չբավարարվելով բարոյագիտական հարցերի քննարկմամբ՝ հայ մտավորականության շրջանում ամրագրվեց դաստիարակության, բարոյախրատական հարցերին հրապարակայնորեն անդրադառնալու անհրաժեշտությունը: Հայերենով սկսեցին հրատարակվել բարոյախրատական բնույթի աշխատություններ, որոնց հիմնական մասը թարգմանություններ էին: 1860–1970–ական թթ. Ռուսաստանում զգալի տեղ էր հատկացվում եվրոպական գրականության թարգմանությանը: Այս առումով հայ գրահրատարակիչները փորձեցին հետևել իրենց ռուս գործընկերներին: Տպագրվեցին Գրիմ եղբայրների «Հեքիաթները», Հարիեթ Բիչլը–Սթոուի «Եղբայր Թոմի տնակը» և այլն: Միաժամանակ հայ հրատարակիչներն առիթը բաց չթողեցին թարգմանական գրականության միջոցով արևմտահայության պայքարի

ոգին բարձրացնելու համար: Այլաբանորեն այդ նպատակն էր հետապնդում Վիլիելմ Թէլի ազատության պայքարի մասին ստեղծագործության թարգմանությունը:

1860–1870–ական թվականներին պետերբուրգյան հայ գրահրատարակչության ամենանշանակալից երևույթը Միքայել Միանսարյանի (Միանսարյանց) հրատարակչական ու լուսավորչական գործունեությունն էր:

Դեռ պատանեկության շրջանից Միանսարյանցն իրեն շրջապատողների ուշադրությունն էր գրավել գրքի և հրատարակչական գործի նկատմամբ իր անսովոր ու բացառիկ սիրով: 1850–ական թվականների վերջում Թիֆլիսում նա թղթակցում էր «Մեղու Հայաստանի» և «Кавказ» թերթերին: Նրա հայերեն հոդվածներում «զգացվում է ազնիվ նախաձեռնությունը հարազատ ժողովրդի կրթական գործը առաջ մղելու նկատմամբ: Միաժամանակ այդ հոդվածների մեջ դժվար չէ նկատել գրքասերին և ապագա մատենագետին»:

1861 թ. նրա հոդվածները լույս են տեսնում Ստ. Նազարյանցի «Հյուսիսափայլում»: Այստեղ մի դեպքում նա այն ժամանակների հայ իրականության համար մանկավարժական մեթոդների և հայկական տարբեր աստիճանի դպրոցների կազմակերպման ու ղեկավարման վերաբերյալ շատ ինքնատիպ և արժեքավոր առաջարկություններ է անում, մյուս դեպքում հայ իրականության մեջ առաջին անգամ առաջարկում է դասագրքերի տպագրությունը (գոնե ռուսահայերի շրջանում) կենտրոնացնել մի բանիմաց ու իրավասու հանձնախմբի ձեռքում, որն էլ միասնական չափանիշներ կմշակեր այս ոլորտում:

Դեռ Վիեննայում եղած ժամանակ Միքայել Միանսարյանցը հայկական բարձրորակ տառեր էր պատվիրել և դրանք իր հետ բերել Ս. Պետերբուրգ: 1866 թ. Մ. Միանսարյանցը Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ, նորնախիջևանցի Միքայել Տեր-Գրիգորյանին հանձնարարում է թարգմանել ֆրանսիացի նշանավոր բանասեր, գրքագետ, մանկավարժ Էդուարդ Լաբուլեի հրապարակային դասախոսությունները: 1867 թ. իր ունեցած տառերով նա այդ հայերեն թարգմանությունը տպագրում է Ա. Կրանշելի տպարանում՝ 1200 օրինակ տպաքանակով: «Ինքնակրթություն», «Ազգային կրթություն», «Ազգային գրատուններ» վերտառությամբ այս գործերն ինքնին հուշում են, որ Միանսարյանցի ոգևորության նյութը ազգային կրթության ու դաստիարակության կազմակերպումն էր հայոց մեջ: Ունենալով որոշակի նյութական հնարավորություններ և ընդարձակ ու գործնական ծանոթություններ եվրոպաբնակ հայագետների շրջանում՝ նա ըստ երևույթին վճռում է հրատարակչական գործունեության ճանապարհով իրագործել սեփական իղծերը:

Է. Լաբուլեի վերոհիշյալ աշխատության «Ազգային գրատուններ» բաժնից մասնավորաբար տեղեկանում ենք հանրային գրադարան կազմակերպելու ծրագրի մասին: Բերելով ամերիկյան ականավոր քաղաքական գործիչ Բենիամին Ֆրանկլինի նախաձեռնության օրինակը՝ Լաբուլեն ասում է, որ մոտավորապես նույն կերպ է ստեղծվել Փարիզի հանրային գրադարանը և կոչ է անում Վերսալի բնակիչներին նման մի գրադարան էլ քաղաքում ստեղծել: Ակնհայտ է, որ Մ. Միանսարյանցի

նպատակն էր հայ ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել ժողովրդի համար մատչելի գրադարաններ ստեղծելու օգտակար ծրագրի վրա:

1867 թ. նույն՝ Տրանշելի տպարանում, նույնպես 1200 օրինակ տպաքանակով Միանսարյանցը հրատարակում է անգլիական թագուհու բժշկապետ, Էդինբուրգի արքունի բժշկական համալսարանի անդամ Ա. Կոմբի «Խնամատարություն երեխայոց մարմնական և բարոյական» մեծածավալ աշխատությունը հրատարակչի ընդարձակ հավելվածներով: Աշխատությունը 1866 թ. ռուսերեն առաջին հրատարակությունից հայերեն էր թարգմանել Մ. Տեր-Գրիգորյանը:

Առաջաբանում Մ.Միանսարյանցը գրում էր, որ այս երկի հայերեն հրատարակության միտքը ծագել է այն բանից հետո, երբ 1865 թ. ծնվել է նրա անդրանիկ գավալը: Նորածնի խնամքի համար անհրաժեշտ գիտելիքներ չունենալով՝ Միանսարյանցը ստիպված է լինում անընդհատ դիմել կամ բժշկի, կամ մանկաբույժի խորհուրդներին: Եվ դա դեռ Ս. Պետերբուրգում, ուր կային ժամանակի բոլոր հնարավորությունները: Ուրեմն, ինչ վիճակում էին «համազգայիններից» շատերը, որոնք «երկրիս զանազան տեղերում ցրված ապրում են կարոտության մեջ, զուրկ գիտության օգնությունից և գրեթե յուրեյանց փորձով միայն գոհ լինելու ստիպված»: Հենց սա էր շարժառիթը, որ որոշել էր երեխաների հոգևոր և մարմնական դաստիարակությանը նվիրված գիրք հրատարակել:

Ընդհանրապես, Միանսարյանցն իր հրատարակություններում առիթը բաց չէր թողնում գրքի հանդեպ

տաճած իր պաշտամունքն ընթերցողներին ներարկելու համար: Ահա թե ինչ էր գրում նա Ա.Կոմբի գրքի մասին. «Իմաստուն և խելոք մարդերի հետ զրուցելն է, որոնց հետ որչափ ավելի խոսիս, այնքան միտքդ ավելի կհարստանա»: Ուրեմն, ճիշտ է, որ «գրագետ հայրենասերները տարածեն այս օգտակար տեղեկությունները թե՛ մասնավոր ընթերցանությամբ, թե՛ հրապարակական»:

Կոմբի աշխատությանը հրատարակիչը կցել է իր հավելվածները, որոնց ուսումնասիրությունը Միանսարյանցի ժառանգության մյուս մասերի հետ մեկտեղ մեր մանկավարժական գիտության հատուկ հետաքրքրության առարկա կարող են դառնալ: Իսկ մենք կսահմանափակվենք միայն այդ հավելվածները թվարկելով.

ա. հայ հատուկ արական և իգական անունների ցանկը՝ քաղած Հայոց պատմությունից,

բ. թե ինչպես են առաջանում բույսերի, կենդանիների և մարդկանց մեջ արական և իգական սեռերը (փոխադրություն պրոֆ. Տյուրիի ուսումնասիրությունից),

գ. օրորոցի երգեր (Միանսարյանցն այն համոզմունքին էր, որ հայերի դաստիարակության կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը հայերենով երգած օրորոցի երգերն են),

դ. աղյուսակ պարզ տոկոսի (շահույթի), որևէ հավելված է՝ համառոտ մեկնաբանություն տոկոսի աղյուսակը գործածելու մասին, ինչպես և գլխավոր տարադրամների փոխարժեքի աղյուսակը:

Այդ տարիներին ռուսահայ մշակութային կյանքում աճեց հետաքրքրությունը երաժշտական արվեստի

նկատմամբ, և տպագրվում էին ոչ միայն հայկական, այլև առհասարակ երգարվեստին նվիրված աշխատություններ:

1868 թ. Բակստի տպարանում Մ. Միանսարյանցը հրատարակում է «Քնար հայկական» երգերի ժողովածուն: Նա կարևորում էր հայկական երգի դերը հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության գործում: «Քնար հայկականի» առաջաբանում երգի նշանակությունը հիմնավորված է Ներսես Լամբրոնացու հայտնի դատողությամբ. «Ազդումն երաժշտական եղանակին... ընդոստացեալ զարթուցանէ զմիտս ամենեցուն, առ ի տենչումն շնորհին, քանզի չիք որ զկամս մեր յեղաշրջէ յուրախութիւն կամ ի տրտմութիւն, որպէս զերգոյն ծայն, յորժամ որպէս պարտն է լինիցի, վասն այսորիկ եկեղեցական ասանդութիւն ընկալաւ զայն»:

Ժողովածուի թեմատիկան և բովանդակությունն ուսումնասիրելով՝ չի կարելի չհամաձայնել պրոֆ. Ռ. Իշխանյանի տեսակետին, թե «երգի ուժը խորապես գիտակցելով է, որ Մ. Միանսարյանցն այդքան ջանք է թափել ազգային երգարան ստեղծելու համար: Երգի ու երաժշտության զորությամբ նա ուզում էր նախ հայության մեջ ազգային միասնականության զգացողությունը զարգացնել»:

Այս գիրքը բացառիկ տեղ է ունեցել հայ երաժշտական մշակույթի և երգարվեստի զարգացման գործում: Ամբողջ 19-րդ դարում այն պահպանել է իր արժեքը թե՛ երգերի քանակի և թե՛ դրանց ընտրության տեսանկյունից: Մինչ այդ էլ հայտնի էին գողթան, հոգևոր, ուսումնական, հայրենասիրական, ռազմի երգեր պարունակող՝ Կ. Պոլսում

տպագրված երգարանները: Սակայն, մասնագիտական հմտությամբ առաջին անգամ այստեղ հավաքվել էին ուսանողական, սիրո, ուրախության, տխուր երգեր: Զետեղված էին նաև Հ. Ալամդարյանի, Սայաթ-Նովայի, Ազբար Ադամի, Շիրինի, Հովհաննես Միրանիի և Պ. Մադաթյանի կենսագրությունները: Մ. Միանսարյանցը հետևողական էր իր այն մոտեցմամբ, որ հայ երեխաները պարտադիր ուսում պետք է ստանան, ժողովուրդը համատարած գրագետ լինի, յուրաքանչյուր երեխա իմանա մայրենի լեզվով կարդալ, գրել, ազգային երգեր երգել: «Քնարը» կազմելիս նա հանգեց այն եզրակացության, որ հայ իրականության մեջ պետք է ի հայտ գա մի մեծ երաժիշտ՝ ազգային զտյալ երաժշտություն ստեղծելու համար: Այս գործին էր, որ երկու-երեք տասնամյակ անց ձեռնամուխ եղան Բ. Կարա-Մուրզան, Մ. Եկմալյանը և հատկապես Կոմիտասը:

«Քնար հայկականն» ուսումնասիրելիս ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ Մ. Միանսարյանցը ձգտել է տարբեր օգտակար տեղեկություններ ի մի բերել: Այստեղ, բացի բուն երգարանից, մենք գտնում ենք Ս. Պալասանյանի «Երգեր» աշխատության 47 էջանոց հատվածը, Ազգային կամ հայախոս առածներ, Հայկական այբուբենը, Գ. Պատկանյանի թարգմանությամբ Ի. Բելովի «Դորպատյան սերմնարան մանկավարժության» հոդվածը, Նադաշ Հովնաթանի երկու բանաստեղծությունները, հետաքրքրաշարժ լուրեր, Գ. Դոդոխյանի երգ դարձած բանաստեղծությունները, հրատարակչի ծանոթությունները: Մի կողմից՝ սա վկայում է Մ. Միանսարյանցի

ցանկությունը առավելագույնս «բացելու» ինչպես բուն նյութը, այնպես էլ հարակից խնդիրները, ընթերցողներին հնարավորություն տալու մի գրքում ավելի շատ տեղեկություններ ունենալ, մյուս կողմից՝ վկայում է այն հրատարակչական սահմանափակ հնարավորությունների մասին, որ ուներ ինքը՝ չլինելով նեղ իմաստով մասնագետ-հրատարակիչ:

1870-ին, երբ «Քնար հայկականի» տպաքանակն, ըստ երևույթին, չէր սպառվել, Մ. Միանսարյանցը տպագրում է «Հայկական քնարի այբբենական ցանկը», որին կցում է նաև իր նախորդ հրատարակությունների ցանկը: Սա մի պարզ մատենագիտական աշխատություն էր, որ կոչված էր ընթերցողներին մատչելի տեղեկություններ տալու իր հրատարակությունների բովանդակության մասին:

Մ. Միանսարյանցի լուսավորչական-մանկավարժական հայացքների ուշագրավ հանրագումար է 1872 թ. Գոլովինի տպարանում տպագրած «Կանոնավոր և վայելուչ գրության պատմությունը և տեսությունը»:

Տվյալ պարագայում մեզ հետաքրքրում են նրա հայացքները՝ կապված գրքի ու տպագրության հետ: Այստեղ նա նշում է, որ տարբեր երկրներում հայ տպագրության կենտրոնների ցրված լինելը մեծ դժվարություն է առաջ բերում հայ գրքերի վերաբերյալ ընթերցողներին մատենագիտական տեղեկություններ տալու ժամանակ: Միանսարյանցը մտահոգված էր նաև, որ բացառությամբ մի քանի քաղաքների՝ մյուսներում գրավաճառություն չկա: Այնուհետև նա եզրակացնում է. «Մահու եւ կյանքի հարցի պես ստիպողական պիտույք կա, որ վերացվեն գրքի

տարածման արգելքները»: Միանսարյանցը գործնական առաջարկություններ է անում նաև մատենագիտության ստեղծման համար. «Ռուսաստան և Օսմանյան պետության մեջ եղած ամենատարածյալ հայ լրագիրները ժամանակ առ ժամանակ, օրինակի համար, տարին երեք կամ չորս անգամ հաշիվ տային ամեն մի նոր տպագրությանց մասին, իսկ մասնավոր առարկաների բանիմաց վարժապետները անաչառ քննողական հատվածներ տպեին բոլոր եղած սկզբունքների վերա՝ ցույց տալով նոցա պարունակությունը, արժանավորությունը, թերությունքը»:

Շարունակելով իր արգասավոր գործունեությունը՝ Միանսարյանցն իր գրքում տալիս է հայ հեղինակների վերաբերյալ կենսագրական և մատենագիտական արժեքավոր տեղեկանքներ: Գրքի 208–217 էջերում տրված է բառարանների մատենագիտություն, որը Միանսարյանցը կազմել է հայերեն չիմացողներին կամ վատ տիրապետողներին օժանդակելու համար: Նա առաջարկում է նաև պարբերականներում տպագրել նյութեր, գլխավորապես ռուս–հայերեն բառացանկեր հայերեն սովորել ցանկացողների համար:

Անգամ գրահրատարակչության այնպիսի երախտավորի գործունեությունը, ինչպիսին Միանսարյանցն է, ոչ միանշանակ ընդունելություն է գտել նրա ժամանակակիցների և նրա գիտական ժառանգության հետագա ուսումնասիրողների կողմից: «Մշակում» տպագրված հոդվածում Ս.Պալասանյանը ընդգծում է, թե վերոհիշյալ աշխատությունը «անհրաժեշտ երևույթ չէ» մեր ազգային գրականության մեջ: Մինչդեռ Մ. Միանսարյանցի

աշխատությունը տարբեր նյութերի ժողովածու է՝ հավելվածներով և ծանոթագրությամբ, որը բովանդակում է նաև մայրենի լեզուն չիմացող հայրենակիցներին գործնական օգնության որոշակի առաջարկություններ:

Նման մոտեցումը սխալ կլիներ համարել միայն անձնական համակրանքի կամ հակակրանքի դրսևորում: Գրահրատարակչական պատմության ուսումնասիրությունը գտնվում է ձևավորման շրջանում, ուստի, ընթանում էին որոնումների և բյուրեղացման գործընթացներ:

Ռուսահայ գրահրատարակիչները քաջ գիտակցում էին, որ իրենց գործի հաջողությունը պայմանավորված է իշխանությունների՝ իրենց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով: Այդ իսկ պատճառով ռուսահայ մտավորականությունը շարունակեց իր որդեգրած մոտեցումը, որը թելադրում էր զգուշություն դրսևորել Ռուսաստանի իշխանությունների և կայսրապետական քաղաքականության նկատմամբ: Այս իմաստով նկատելի էին Ռ. Պատկանյանի ջանքերը: Իշխանությունների հանդեպ հավատարմության դրսևորումը առանձնապես կարևոր էր Թուրքիայում ձևավորվող ռազմաքաղաքական նոր իրադրության պայմաններում: Արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարը, մասնավորապես 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը սրեց ռուսահայ հատվածի ուշադրությունն իրենց եղբայրակիցների ճակատագրի նկատմամբ: Առավել ուշագրավը Սմբատ Շահազիզի «Լևոնի վիշտը» պոեմի հրատարակումն է:

Մատենագիտական արժեքների հանրայնացման գործում զգալի ներդրում ունեին «Բազմավեպը» և

«Հանդես ամսօրյան»: Նրանք մասնագիտանում էին ընթացիկ ազգային գրականության, մատենագիտության մեջ՝ համեմատաբար ամբողջական տեղեկատվություն հրապարակելով հայերեն նոր հրատարակությունների մասին:

Հայ գրահրատարակչության հասարակայնացման գործում զգալի ներդրում ունի Վիեննայում հրատարակվող «Հանդես ամսօրյա» պարբերականը: Հանդեսի էջերում տպագրվել են աշխարհի տարբեր երկրներում լույս տեսած հայերեն 135 գրքերի ցուցակը համառոտ տեղեկատվությամբ: Այդ անվանացուցակից 77 հրատարակություններ արևմտահայերեն են, իսկ 58-ը՝ արևելահայերեն: Անդրադառնալով Ռուսաստանում լույս տեսած հայերեն գրքերի տարեկան միջին քանակին՝ հանդեսը գրում է. «Ռուսահայոց հրատարակությանց թվույն մակերևույթն 10 տարի է (1887-1888) 60 և 80 թվերու մեջ կծփա»:

Հիշատակության են արժանի նաև Թիֆլիսում հրատարակվող «Փորձ» (1876 թ.), «Արձագանք» (1882 թ.), «Մուրճ» (1889 թ.) հանդեսները, որոնք պարբերաբար տեղեկություններ էին տպագրում հայերեն նոր հրատարակությունների վերաբերյալ:

Սակայն հայ մատենագիտության արժեքները հանրությանը ներկայացնելու գործում առաջնայնությունը պատկանում է «Кавказ» թերթին, ուր 1862 թ. մի քանի համարներում հրապարակվեց հայերեն հին և ընթացիկ գրականության ցուցակը, որը հայ մատենագիտության երախտավոր Մ. Միանսարյանցի աշխատասիրության արդյունքն էր:

Ընդհանրապես, այս աշխատության մեջ հեղինակը մատենագիտության ստեղծման անհրաժեշտության մասին մի ամբողջ ծրագիր է շարադրել՝ մանրամասնորեն վերլուծելով այդ գործի մեծ ու փոքր խնդիրները, մշակելով յուրատեսակ ծրագրային փաստաթուղթ: Այդ ծրագրերն էին, որ Միանսարյանցը սկսեց ի կատար ածել մի քանի տարի անց՝ «Կովկասի եւ Անդրկովկասի մատենագրության» ստեղծմամբ: Իբրև այս աշխատության հավելված, 1873 թ. Միանսարյանցը Լայպցիգում տպագրում է Հայոց վայելչագրության հատուկ օրինակներ աշակերտների համար: Այս գործում նրան օգնում է Վիեննայի մխիթարյաններից լեզվաբան Ա. Այտընյանը: Սրանք «Հայերեն կանոնավոր և վայելուչ գրության» վարժությունների №№ 1, 2, 3, 4 և 5 թվագրված տետրակներն էին, ինչպես նաև տողանցքների №№ 1, 2, 3 և 4 թվագրված տետրակները:

1860-ական թվականների սկզբից Միանսարյանցը հավաքում և համակարգում է տպագիր տեղեկություններ Հայաստանի, Անդրկովկասի և Կովկասի մասին լույս տեսած գրականության վերաբերյալ: 1870-ական թվականների սկզբում, երբ նա աշխատում էր ռազմական նախարարությունում, այս աշխատանքին ավելի շատ ժամանակ ու միջոցներ է նվիրում: Միանսարյանցը դիմում է Ռուսաստանի ռազմագիտական կոմիտե՝ խնդրելով դրամական աջակցություն ցույց տալ իր մատենագիտական տեղեկությունները համալրելու, համակարգելու և հրատարակելու համար: Նույն թվականին կոմիտեն որոշում է Միանսարյանցին հանձնարարել Կովկասի

վերաբերյալ մի համակարգված գրացուցակ կազմել, այն հաշվով, որ աշխատությունը պատրաստ լինելուն պես հրատարակվի կառավարության միջոցներով: Գրացուցակի կազմման գործում օգնում է նաև նախկինում Կովկասյան բանակի սպայակույտի պետ, իսկ այդ ժամանակ Ռուսաստանի ռազմական նախարար Դ. Ա. Միլյուտինը, որը Միանսարյանցին է հանձնում իր մոտ եղած մատենագիտական նյութերը:

Ամփոփելով ասենք, որ չնայած Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքի կտրուկ շրջադարձին, որ արդյունք էր ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը, 1860–70–ական թվականներին Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների կյանքը գոնե արտաքինապես խոշոր փոփոխություններ չկրեց, այսուհանդերձ շարունակվեց և համակողմանի դարձավ կրթամշակութային գործը (գերազանցապես Գ.Այվազովսկու և Ա.Գալֆայեանի ջանքերով ստեղծվեցին լեզվի, աշխարհագրության, թվաբանության, հայոց և ռուսաց պատմության դասագրքեր), ռուսահայ գրականության մեջ առաջին անգամ տպագրվեցին գեղարվեստական ստեղծագործություններ, որոնց հերոսները հայ ժողովրդի պատմության անվանի գործիչներն էին, լույս տեսան հայ պատմիչների աշխարհաբար թարգմանությունները, հրատարակվեցին կենցաղօգուտ գիտելիքների վերաբերյալ գրքեր, բարոյախրատական բնույթի աշխատություններ... Ռուսահայ մտավորականությունը հավատարիմ էր իր որդեգրած մոտեցումը, որը թելադրում էր զգուշություն դրսևորել Ռուսաստանի իշխանությունների և կայսրապետական քաղաքականության

նկատմամբ: Արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարը (մասնավորապես 1862 թ. Ջեյթունի ապստամբությունը) սրեց ռուսահայոց ուշադրությունն օսմանահպատակ եղբայրակիցների ճակատագրի նկատմամբ (ուշագրավ է Սմբատ Շահազիզի «Լևոնի վիշտը» պոեմի հրատարակումը): 1860–70–ական թթ. Ռուսաստանում զգալի տեղ էր հատկացվում եվրոպական գրականության թարգմանությանը: Այս առումով հայ գրահրատարակիչները փորձեցին հետևել իրենց ռուս գործընկերներին: Միաժամանակ հայ հրատարակիչներն առիթը բաց չթողեցին թարգմանական գրականության միջոցով արևմտահայության պայքարի ոգին բարձրացնելու համար: Այդ տարիներին ռուսահայ մշակութային կյանքում աճեց հետաքրքրությունը երաժշտական արվեստի նկատմամբ: Տպագրվում էին ոչ միայն հայկական երգարվեստին նվիրված աշխատություններ: Խոշոր իրադարձություն էր Ջ. Վերդիի «Տրավիատա» օպերայի պարտիտուրայի նոտագրությունից հատվածների հրատարակումը:

բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1870–1880 թթ.:

1877–1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման վրա: Արևմտյան Հայաստանի մի ստվար մասի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից, Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի 16–րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61–րդ հոդվածների ծնած հույսը, պատերազմի արդյունքում բալկանյան քրիստոնյա ժողովուրդների ձեռք բերած անկախության նախադեպերը

հայության ճակատագիրն արմատապես փոփոխելու հույսեր ներշնչեցին: Լեոն գրում է. «Եթե կար մի նպատավոր հանգամանք, որ հովանավորում էր հայոց հարցի առաջին 3–4 խանձարուրային տարիները, այդ այն համեմատական ազատությունն էր, որ գոյություն ուներ ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Թուրքիայում: Հայոց մամուլը Կ. Պոլսում և Ջնուռնիայում ազատ քննում էր հայ ժողովրդի անտանելի դրությունը ասիական գավառներում և պաշտպանում էր 61–րդ հոդվածը: Իսկ Ռուսաստանի մասին խոսելն անգամ ավելորդ է: Այստեղի հայության համար թուրքահայերի հարցը դարձել էր սեփական հարց, ամենաբարձր նվիրական ստացվածք, որ հետ էր մղել բոլոր մյուս հարցերը և լայն ժողովրդականություն էր ստացել բոլոր խավերի մեջ:

Հայկական հարցի հարուցած անօրինակ հասարակական շարժումների հայտարար նշաններ էին չորս տարվա մեջ խոշոր մշակութային նվաճումները, դպրոցական վերակազմությունը, թատրոնը, ուռճացած գրականությունը, մամուլը, հրատարակչական և բարեսիրական հիմնարկությունները:

Եվ հանկարծ այս ամբողջ կենդանությունը կանգ էր առնում և խամրում: 1881 թվականից հետո սաստկացած ռուսական խավար քաղաքականությունը եղբայրանում է Թուրքիայում գլուխ բարձրացրած սուլթանական քաղաքականության հետ: Եվ այս եղբայրացման առաջին զոհերից մեկը դառնում է հայությունը»:

Թե ինչ չափով էին նորահույս հայրենասիրական գաղափարները տիրում ռուսահայերի մտքին, ցույց

են տալիս մոսկվաբնակ Հակոբ քահանա Սուրենյանցի «Ալեքսանդր Բ» գրքի նախաբանում բերված մտորումները. «Ռուսաստանի հայը՝ վայելելով պետության օրենքի հովանավորության ներքո ազգային, կրոնական և մարդկային ազատությունը, զարգանում է լուսավորության և ամեն բարեմասնությունների մեջ, մանավանդ Ալեքսանդր 2-րդ Կայսեր քսանհինգ տարվա արված բարենորոգությունների շնորհիվ: Նա յուր այս խաղաղ և գոհ վիճակումը միմիայն վշտով ու մտատանջությամբ է տառապում՝ աչքի առաջ տեսնելով և լսելով յուր համագ-գի եղբայրների տագնապը Օսմանյան երկրում:

Մանավանդ Սլավոնական պատերազմից սկսյալ մինչև ցայսօր դա մի օրինական ծանր խնդիր է դարձել հայ մարդու համար»: Այս մտածողությունը համարժեքորեն արտահայտում էր այն տարիների ռուսահայ հասարակության հիմնական մասի մտահոգությունն արևմտահայության ճակատագրի նկատմամբ: Ռուսահայ մտավորականությունն ազգի հզորության հիմնական աղբյուրը տեսնում էր նրա կրթական մակարդակի և մտավոր ներուժի բարձրացման մեջ: Ըստ հայ մտավորականների՝ միայն կրթված ազգն է ի վիճակի աշխարհին լսելի դարձնելու սեփական ձայնը:

Այդ թվականներին որպես խոշոր հայ մատենագետ է հանդես գալիս Միքայել Միանսարյանցը, որի աշխատությունները հսկայական դեր խաղացին հայ գրքագիտության ասպարեզում: 1874–1876 թթ. ընթացքում պատրաստված ավելի քան 800 էջից բաղկացած Մ. Միանսարյանցի աշխատությունը Բակստի, Հոհենֆելդի և

ընկ. տպարանում լույս է տեսնում 1876 թվականին: Այս ընդարձակ մատենագիտությունը ընդգրկում էր հայերենով, ռուսերենով, ֆրանսերենով, գերմաներենով, վրացերենով և այլ լեզուներով լույս տեսած մոտ 6000 գրքի, հոդվածի, քարտեզի, տպագիր ու ձեռագիր նյութերի մասին տեղեկություններ: Հատորի գերակշիռ մասը կազմել է հայերեն, ինչպես նաև տարբեր լեզուներով հայագիտական գրականությունը:

«Մատենագիտության» առաջաբանում ասվում է, որ հեղինակը շտապել է առաջին հատորը լույս ընծայել, որովհետև 1876 թ. Ս. Պետերբուրգում պետք է գումարվեր արևելագետների համագումարը, և ինքը ցանկացել է իմանալ մասնակիցների կարծիքը՝ հետագա ճշտումներ ու լրացումներ անելու համար: Ըստ երևույթին՝ Մ. Միանսարյանցն այդ նույն ժամանակ արդեն պատրաստել էր նաև երկրորդ հատորի նյութերի մի մասը: Պրոֆ. Ռ. Իշխանյանը գրում է, որ արևելագետ-ակադեմիկոս Ի. Կրաչկովսկին 1948 թ. Լենինգրադի գրախանութներից մեկում գնել է «Մատենագիտության» առաջին հատորի մի օրինակը, որը ոչ թե 804 էջից էր բաղկացած, ինչպես տպաքանակի մյուս հայտնի օրինակները, այլ՝ 996 էջից: Նշանավոր արևելագետն այն կարծիքին էր, որ հավելյալ 192 էջերը կազմում էին երկրորդ հատորի առաջին գլուխը, որը Միանսարյանցը տպագրել է իր հեղինակային օգտագործման համար:

Ընդհանրապես, ժամանակի արևելագետները բարձր են գնահատել Մ. Միանսարյանցի այս աշխատությունը: 1876 թ. ռուսական պարբերականներում («Биржевые

ведомости», «Голос», «Кавказ», «Новое время», «Русский инвалид», «С. Петербургские ведомости», «Тифлиский вестник») գովաբանվում է Մ. Միանսարյանցի աշխատությունը: Նկատելի է, որ ժամանակի հայ պարբերական մամուլի հրատարակումներում Մ. Միանսարյանցի «Մատենագիտությունը» միանշանակ ընդունելություն չգտավ: Արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Այն բնորոշ է ժամանակի հայ գրահրատարակչական գործում տիրող բարքերին, ուր հաճախ գաղափարական պայքարով սքոլվում էին անձնական դրդապատճառներով բախումները: Թերևս Մ. Միանսարյանցի աշխատության նկատմամբ բացասական վերաբերմունքի դրսևորման պատճառներից մեկն այն է, որ իր հիշատակած բազմաթիվ գրքերի և հրատարակությունների շարքում նա համառոտ քննության է առել նաև Ս. Պետերբուրգի ճանաչված դեմքերից մեկի՝ Կարապետ Եզյանի «Ներքին կյանք հին Հայաստանի» աշխատությունը: Այն Ս. Պետերբուրգի համալսարանի շրջանավարտի մագիստրոսի աստիճան հայցելու թեզն էր: Մեր նորագույն պատմագիտական գրականության մեջ կարծիք կա, որ Կարապետ Եզյանի պատմագիտական ժառանգությունը անարդարացիորեն սխալ է գնահատված և մոռացության մատնված և որ նրա տեղծագործություններն արժանի են ուշադրության և վերագնահատման: Մասնավորապես այս աշխատության պարագայում Հ. Հովհաննիսյանը համոզված է, որ Եզյանի ուսումնասիրությունը պատմագիտական բնույթի է, և նկատելի է հեղինակի ինքնուրույնությունը օտար աղբյուրների գործում:

Ինչևէ, Միանսարյանցը Եզյանի այս աշխատության մասին այլ կարծիք ուներ: Այն նա համարել է ոչ ինքնուրույն, այլ տարբեր ուսումնասիրություններից կազմված ծաղկաքաղ: Այսքանն էլ բավական էր, որ Եզյանի մտերիմներից Աբգար Հովհաննիսյանն իր «Փորձ» հանդեսում կծու և հեգնական 12 էջանոց գրախոսություն գետեղի խնդրո առարկա մատենագրության վերաբերյալ:

Այստեղ քննադատն, օրինակ, «ցանցառաքանություն» է անվանել Մ. Միանսարյանցի այն դատողությունը, որ «օտար լեզուներ չիմանալը և հետևապես եվրոպական գրվածքներ ուսումնասիրելու անկարողությունը շատ վնասեցին Միքայել Չամչյանի զարմանալի ընդունակությանը և աշխատասիրությանը»: Կամ՝ «Մ. Միանսարյանցը, ինչպես երևում է գրքի սկզբում, յուր ամբողջությամբ առաջ բերած տիտղոսից, մատենախոս չէ: Նորա առաջվա հրատարակությունները, որոնք նույնպես ամբողջությամբ տպագրված են նորա «մատենացուցակի» կազմի երեսին, պարզ ցույց են տալիս, որ պ. Միանսարյանցն առաջ չի պարապել մատենագիտությամբ: Մենք կարծում ենք, որ այնպիսի գրվածքներ, ինչպիսիք են «Տողացանցեր», «Հայերեն գեղագրության վարժություններ», «Յուր կնոջ ժառանգությունը ձեռք բերելու համար բաց արած դատեր, որոնք սկսվել են 1866 թվականից և այժմ էլ շարունակվում են», դրքա ոչ մի նմանություն չունին մատենախոսության հետ... միով բանիվ, պ. Միանսարյանցը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մատենախոսասեր: ...պ. Միանսարյանցը պետք է զգուշանա այլ շարադրությունների մասին իր կարծիքը հայտնել նաև

այն պատճառով, որ ինչպես մենք լիովին համոզվեցինք նորա մատենախոսությունից, նա անում է այդ ոչ թե յուր ընթեցողներին մի գրքի հետ ծանոթացնելու համար, այլ յուր անձնական հաշիվները տեսնելով այն մարդկանց հետ, որոնք նորան հաճելի չեն»։ Կարելի է կարծել, որ նման կողմնակալ կարծիքները հոգեբանորեն ճնշում էին Մ. Միանսարյանցին և զգալիորեն արգելակում նրա ստեղծագործական ոգին։

Հաջորդ տարիներին մատենախոսության երկրորդ հատորը՝ հակառակ հեղինակի հավաստիացումներին, լույս չի տեսնում։ Այլ գրքեր Մ. Միանսարյանցը նույնպես այլևս չի հրատարակում։ Արխիվներում պահպանվել են աշխատության երկրորդ հատորի շարադրման համար նրա պրպտումների որոշ նյութեր։ Դրանից դատելով կարելի է եզրակացնել՝ 1876–1880 թթ. ժամանակահատվածում Մ. Միանսարյանցը շարունակել է իր գիտական պրպտումները, ուղիներ որոնել այլ օգտակար հրատարակություններ անելու համար։ Այսպես, 1878 թ. հունվարին Ալեքսանդր Երիցյանին նա գրում էր, որ սպասում է վերջինիս կազմած՝ իր գրադարանի և ընդհանրապես հայերեն գրքերի ցանկին։ Ալ. Երիցյանի տիկնոջ՝ Սրբուհուն գրած մի այլ նամակում նա շնորհակալություն է հայտնում վերոհիշյալ ցանկը ստանալու համար։

Այդ տարիների լեզվաբան–բանասեր մտավորականների շրջանում լայնորեն քննարկվում էր օտարալեզու գիտական տերմինաբանությունը հայերեն թարգմանելու հնարավորության հարցը։ Մ. Միանսարյանցը ձգտում էր իր ավանդն ունենալ այդ գործում։ Նա գերմանացի

գիտնական Շրեյբերի հետ բանակցություններ էր վարում աշխարհի ֆլորայի և ֆաունայի մասին քարտեզներն իր ներածականով հայերեն լեզվով հրատարակելու մասին: Սակայն գիտական տերմինաբանության թարգմանության հարցում Միանսարյանցը խոչընդոտների է հանդիպում: Ալ. Երիցյանին գրած նամակում կարդում ենք. «Գերմանացի Շրեյբերի հետ պայման կապեցի, որ իրավունք ունենամ նորա քարտեզները՝ բուսաբանական, անասնաբուժական և այլն, հայերեն համառոտ բնագրով հրապարակել»: Աջակցության համար Մ. Միանսարյանցը դիմում է Մխիթարյան միաբանության օգնությանը, սակայն վերջիններս «դժվարանում են բառերի նշանակությունը հայերեն գտանել»:

Վերոհիշյալ նամակն ուշագրավ է նաև նրանով, որ բնութագրում է Միանսարյանց մտածողի աշխարհայացքը: Նամակում հիշատակում է նրա վերաբերմունքը Ս. Նազարյանցի նկատմամբ և նրա անհամաձայնությունը Ալ. Երիցյանի գրած հոդվածում Ստ. Նազարյանցի դերի նսեմացման վերաբերյալ: Պաշտպանության տակ առնելով Նազարյանցին՝ նա գրում էր. «Իդեալները տարածելը կամ կործանելը շտապելու չէ այն ժամանակ, երբ որ այդ իդեալները խրախուսում են ամբողջին դեպի արագ դատողություն, դեպի ազատություն ամենայն կանխակալ և ստրկական կարծիքներից և համոզմունքներից, որտեղից էլ որ ելնելու լինեն այդ համոզմունքները թե՛ կղերականությունից, թե՛ ստրկությունից»:

1880 թվականին նա վախճանվում է: Այդ տարիներին Ս. Պետերբուրգի համալսարանի ուսանող Ստեփան

Մալխասյանը մոսկովյան «Փարոս Հայաստանի» տարեկան պարբերականում նրա մահվան առիթով գրում է. «Միքայել Մեսրոպյան Միանսարյանցն այն հազվագյուտ անձերիցն էր, որոնց մեջ գաղափարական բարի առաքինություններն անկորուստ միանում են առանց մեկ-մեկի ոչնչացնելու: Նա յուր մանկության հասակից մինչև յուր վերջին շունչը ազատ հոգի և ազատ հայացք ուներ, նա վերին աստիճանի մարդասեր, համաշխարհաքաղաքացի էր, նորա առարկությունից օգտվում էին անխտիր կարոտյալք, բայց մի օր չէր անցնում, որ նա յուր սիրելի ազգին վերա չմտածեր: Նա չէր խնայում պարսավել նաև յուր մտերիմ բարեկամների պակասությունները և ազնվաբար գտվում էր նաև յուր թշնամիների լավությունները: Յուր շահը հասարակական շահից միշտ վար էր դասում»:

Ամփոփելով Մ. Միանսարյանցի հայ գրահրատարակչական գործում ունեցած ներդրման գնահատականը՝ կարելի է ասել, որ նա կյանքի ընթացում անմեռ պահեց սերը գրքի նկատմամբ և ջանք չխնայեց այն իր ժողովրդի զարգացմանը ծառայեցնելուն:

Հայ մշակույթի երախտավորների մշտական հոգացողության առարկան նոր սերունդն էր, որի մեջ նրանք տեսնում էին սեփական ժողովրդի գոյապահպանությունը, կարևորում հայեցի դաստիարակությունը: Շարունակվում է մանուկների համար հայոց այբբենարանի հրատարակումը, որը, սակայն, տպագրական առումով ավելի բարձր որակի էր, ընդ որում նման հրատարակության նախաձեռնությունը Մոսկվայից և Ս. Պետերբուրգից անցնում է Ռոստովին և Նոր Նախիջևանին:

Ռաֆայել Պատկանյանի՝ դեռևս ուսումնառության շրջանից սկիզբ առնող գործունեությունն առանձնապես աշխույժ ընթացք է ստանում 1880–ական թվականների երկրորդ կեսին: Այն կազմակերպության ձև է ընդունում, ստեղծվում է «Ս. Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետին առընթեր հայ ուսանողական կազմակերպությունը», որը ղեկավարում էր ընտրովի ուսանողական խորհուրդը: Կազմակերպության ստեղծումը համահունչ էր ժամանակի ազգային հասարակական–քաղաքական միտումներին և պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով:

1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի արթնացրած հույսերը հայության շրջանում Արևմտահայաստանի ազատագրական նպատակով ծավալվող աշխույժ գործունեության պատճառ դարձավ: 1878–1881 թվականներին այդ գործունեության, ազգային–քաղաքական աշխույժ քննարկումների կենտրոնը գլխավորապես Անդրկովկասն էր, որտեղ հսկայական էր Գրիգոր Արծրունու հասարակական–քաղաքական և Ռաֆֆու գրական–գեղարվեստական հայացքների ազդեցությունը: 1881 թվականից՝ Ալեքսանդր 2–րդ կայսեր սպանությունից հետո, սակայն, քաղաքական հակազդման ուժեղացումով ազգային զարթոնքի տրամադրությունները այստեղ գործնական արտահայտության ճանապարհը մեծագույն դժվարությամբ էին գտնում:

Այլ պայմաններ էին ստեղծվում Ռուսաստանի զույգ մայրաքաղաքներում, որտեղ պետական խավարատության ճնշումը չէր կարող այդքան ուժեղ լինել, որքան

«այլազգիներով» բնակեցված մի այնպիսի ծայրամասում, որպիսին Կովկասյան փոխարքայությունն էր: Աշխույժ քաղաքական գործունեության առաջնությունն այստեղ, ինչպես ցույց տվեցինք, պատկանում էր Մոսկվային, որի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողները 1881–1884 թթ. հայրենական կազմակերպություն ստեղծեցին, նույնիսկ «հայրենասերների միություն» ընդհատակյա կառույցն ունեցան և հրատարակեցին «Ազատության ավետաբեր» թերթը: Մոսկվայի համալսարանի կանոնադրությունը թույլատրում էր ազգային–հայրենակցական միությունների ստեղծումը, ինչից էլ օգտվում էին հայ համալսարանականները՝ իրենց շուրջը համախմբելով մյուս բուհերի (Պետրովսկայա գյուղատնտեսական ակադեմիայի, Բարձրագույն տեխնիկական դպրոցի և այլն) ուսանող հայրենակիցներին: Պարզ է, որ այս հաջողված փորձերը մեկն էին այն հանգամանքներից, որոնք դրդեցին պետերբուրգյան ուսանողներին նույնպես համախմբվել:

Նպաստավոր պայմաններից մյուսը Բալկանների ազատագրության հետևանքով սլավոնական ազգերի շրջանում հասարակական մտքի վերընթացն էր, որի դրսևորումներից մեկը լեհ, բուլղարացի, սերբ ուսանողների ուսանողական–հասարակական կյանքն էր Ս. Պետերբուրգում, որոնք հավաքներ ու ժողովներ էին անում՝ փորձելով կանխորոշել իրենց երկրների և Ռուսաստանի ապագա, ավելի արդար հասարակական–քաղաքական կարգի ուրվագիծները: Սա ևս մի հանգամանք էր, որը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ վերջիններիս հետ

շփվող հայ ուսանողների տրամադրությունների վրա: Անշուշտ, կարևոր էր և նարոդնիկական տրամադրությունների ազդեցությունը, որը ռուսական հասարակության շրջանում զգացվում էր նարոդնիկական կազմակերպությունների ջախջախումներից տարիներ անց: Եվ վերջապես, Անդրկովկասից դուրս հայերեն հրատարակությունների գրաքննության կենտրոնը Ս. Պետերբուրգն էր, իսկ թարգմանիչ-գրաքննիչի պաշտոնը հաջորդաբար համատեղում էին համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ-պրոֆեսորները (Մ. Բերոյանը, Բ. Պատկանյանը, ավելի ուշ՝ Ն. Մառը): Դեռ Ռ. Պատկանյանի գործունեության շրջանից սա մի կարևոր հանգամանք էր, որ դյուրացնում էր հայերեն տպագրությունների թույլտվություն ստանալը, երբեմն նույնիսկ այն դեպքում, երբ գրաքննությունը Անդրկովկասում նման հրատարակությունների լույսընծայումը խոչընդոտում էր:

Գրահրատարակչական գործի կարևոր բաղադրամասն է գրացուցակների հրապարակումը, որը վկայում է տվյալ ժողովրդի հրատարակչական գործի բարձր կուլտուրայի մասին: Թբիլիսիի հանրային գրադարանում կատարված մեր ուսումնասիրությունները բերեցին այն համոզման, որ առավել հանգամանալից հայ գրացուցակը տպագրված է 1891 թ. լույս տեսած Թիֆլիսի հանրային գրադարանի 2-րդ շարունակությունում, որտեղ տիտղոսաթերթում նշվում է Գ. Սիվերսի ազգանունը: Ցուցակում նշվում է հայերեն լեզվով լույս տեսած 111 գրքի անվանում, որոնց հիմնական մասը գեղարվեստական, պատմական, կենսագրական, կրոնական գրականությունն է:

Մատենագիտական տեղեկություններից զատ, որը մատնանշում է հեղինակին, գրքի անվանումը, հրատարակության վայրն ու թվականը, նշվում են նաև գրքի տպաքանակը և գինը: 1895 թ Թիֆլիսի հանրային գրադարանի գրացուցակի երրորդ շարունակությունը, որը կազմված է Պ. Մելլերի կողմից, նույնպես հանգամանալից ներկայացված է հայ գիրքը՝ 98 անվանում: Գրացուցակը կազմված է վերը նշված սկզբունքներով՝ հեղինակ, վերնագիր, հրատարակության վայր ու թվական: Մի քանի անգամ գրացուցակ են հրատարակել Թիֆլիսի ժողովարանի գրադարանը: 1895թ. մինչև 1900 թ. լույս են տեսել երեք գրացուցակներ: Այդ գրացուցակները հիմնականում եղել են ռուսերեն, սակայն հրատարակվել են նաև հայերեն և այլ լեզուներով տպագրված գրքերի մասին մատենագիտական տեղեկություններ:

Հայկական միջավայրում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի գրադարանը հրատարակեց իր գրացուցակը (1893 թ.): Այն կրում է «Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հայոց» անվանումը և կազմում է 191 էջ: Այն բաղկացած է երեք հիմնական մասից: Ներկայացվածներից ամենամեծաքանակը ռուսերեն գրքերն են (1152 անուն), այնուհետև հայերեն գրքերը (1078 անվանում), այլ լեզուներով գրքերը կազմում են 51 անվանում: Ներսիսյան դպրոցի հրատարակած գրացուցակը զգալի արձագանք է գտել հայ իրականության մեջ: Այդ մասին ժամանակին արտահայտվել են հայ դասականներ Պերճ Պռոշյանը և Ղազարոս Աղայանը: Հայկական միջավայրում արձագանք է գտել նաև

Թիֆլիսի էժանագին գրադարանի գրացուցակը, որը բացառապես հայերեն լեզվով էր: 1894 թ. և 1898 թ. հրատարակվել են երկու ցուցակներ: Առաջին ցուցակը կազմված է 56 էջից, իսկ երկրորդը՝ 68:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը հայկական միջավայրում առաջինն էր, որ հրատարակեց գրացուցակ: 1861 թ. ֆրանսերեն վերտառությամբ հրատարակվեց ճեմարանի գրադարանի գրքային ցուցակը: Հայերեն տպագիր գրքերին գրացուցակի 88 էջից հատկացվում էր ընդամենը 2 էջ (13–14): Հետագա տարիներին Լազարյան ճեմարանի գրադարանի ցուցակը առավել հարուստ և ամբողջական էր: Այսպես, 1888 թ. Մոսկվայում լույս տեսած ճեմարանի գրացուցակը, որը բաղկացած էր 236 էջից, ուներ 21 բաժին և 5 այբբենական օժանդակ ցանկեր: Գրացուցակի երրորդ բաժնում նկարագրված են 762 հայերեն գրքեր ու պարբերականներ և 150 ձեռագրեր: Առանձնապես արժեքավոր է ձեռագրերի բովանդակության վերարտադրումը, քանի որ դրանց մեծ մասը կորստյան է մատնվել: Գրացուցակը կազմված է մատենագիտական սկզբունքների ժամանակի չափանիշներին համապատասխան, աչքի է ընկնում տեղեկատու նյութի առատությամբ: Գրքերի նկարագրությունում անգամ նշվում է, թե ճեմարանի երկու գրադարաններից որին է այս կամ այն գիրքը պատկանել: Բոլոր նկարագրություններն ունեն հերթական համարակալություն: Այս գրացուցակը, որ առավելապես ռուսերեն է, և փոքր մասն է միայն կազմում հայերենը, լավագույններից է հայ իրականության մեջ: 8 տարի անց՝ 1896 թ., լույս տեսավ Լազարյան

ճեմարանի գրադարանի գրացուցակի առաջին հավելվածը: Հայոց լեզուն նրանում զբաղեցնում էր արդեն 17 էջ: Նրանում նկարագրված են 269 հայերեն գրքեր և 43՝ հայերենից կատարված թարգմանություններ: Միաժամանակ ընդգրկված են տարբեր լեզուներով հայագիտական գրքեր:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին արագորեն առաջադիմող մշակույթի, այդ թվում գրահրատարակչական գործի զարգացման վրա իրենց վճռական ազդեցությունը թողեցին Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան լծի տակ տառապող հայ ժողովրդի ազատագրության համար ուժեղացող պայքարը, իսկ 1870–80–ական թթ սկսած՝ Հայկական հարցի միջազգային արձարծումները:

Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչությունը զարգանում էր հասարակական– քաղաքական իրարամերժ գործընթացների պայմաններում: Ռուսական կայսրության հասարակական կյանքում նվազում էր ոչ միայն գավառների նշանակությունը, այլև ազգային փոքրամասնությունների դերը: Այն հատկապես դրսևորվեց պարբերական մամուլի հրապարակումներում:

1875 թ. Պետերբուրգի «Դելո» ամսագրում տպագրվեց Դ. Մորդովցևի «Մամուլը գավառում» հոդվածը, ուր հեղինակը պնդում էր, թե մարզային և ազգային մամուլը պետք է երկրի կյանքում համեստ դերակատարում ստանձնի: Ավելին, նա եզրահանգում էր, որ գավառական և ազգային մամուլը անհեռանկար են: Հատկանշական է, որ ռուսական մամուլում տպագրվեցին հոդվածներ ընդդեմ Դ. Մորդովցևի՝ գավառական մամուլի

և գրահրատարակչության դերի նվազեցման: Այսպես՝ Ա. Գացինսկին 1876 թ. Նիժնի Նովգորոդում հրատարակված «Մահ գավառին, թե՛ ոչ» բաց նամակ Դ. Մորդովցևին գրում է. «Միթե մարգային գավառային մամուլը չի կարող ունենալ իր կարծիքը պետական հարցերի նկատմամբ»: Այնուհետև ընդգծվում է, որ համաձայն 1865 թ. ապրիլի 6-ի մամուլի մասին «ժամանակավոր» օրենքում մայրաքաղաքի մամուլը և գրահրատարակչությունը ազատվում էր նախնական գրաքննությունից, մինչդեռ այդ արտոնությունը չէր վերապահվում գավառական մամուլին: Հատկանշական է, որ ռուսական մամուլը իր պաշտպանության տակ չառավ կայսրության ազգային փոքրամասնությունների լեզուներով լույս տեսնող պարբերական մամուլը և գիրքը, թեպետև վերջիններս գտնվում էին գրաքննության ավելի խիստ հսկողության տակ:

1870-ական թթ. ձևավորված հայ մտավորականությունը, փաստորեն, իրագործում էր նախորդ 20–30 տարիների ընթացքում հղկված մի ծրագիր, որի խնդիրը լուսավորական և մշակութային աշխատանքի կենտրոնը բուն Հայաստան տեղափոխելն էր: Հատկապես վերջին տասնամյակներում կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ հենց այս ժամանակաշրջանից է հետևողականորեն աճում տարբեր տիպի ուսումնական հաստատությունների թիվը բուն Հայաստանում, որտեղ սկսում են երևան գալ նաև տպարաններ ու մամուլի օրգաններ, կազմակերպվում են գրադարան, թատրոն, մշակութային այլ օջախներ:

1870–1880–ական թթ. հայ գրահրատարակչության համար բնորոշ էր.

ա. Օրացույցների պարբերաբար հրատարակությունը, որոնցում զգալի տեղ էր հատկացվում նաև գիտության, գրականության և մշակույթի ասպարեզի անվանի դեմքերի գործունեության լուսաբանմանը, տպագրվում աշխարհագրական, պատմական բնույթի տեղեկություններ, բարոյախրատական գրույցներ, կենցաղային խորհուրդներ:

բ. Այդ թվականներին ասպարեզ է իջնում հայ մատենագիտության խոշոր երախտավոր Միքայել Միանսարյանցը, ում աշխատությունները հսկայական դեր խաղացին հայ գրագիտության ասպարեզում:

գ. Ստեղծագործական վերելքում է գտնվում հայ գրականության մեծ երախտավոր Ռ. Պատկանյանը:

դ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրից և Բեռլինի վեհաժողովից հետո Հայկական հարցի միջազգայնացումը թվում էր, թե իր արծագանքը պետք է գտներ նաև Ռուսաստանի հայ գրահրատարակչությունում: Հավանաբար, ցարական խիստ գրաքննության պայմաններում 1878–1880 թթ. նշված հիմնահարցի վերաբերյալ չի տպագրվել և ոչ մի գիրք:

ե. Ինչպես և 1850–ական թթ. սկզբին, աշխուժացավ Մ. Մսերյանի կողմից գրքերի հրատարակումը, որոնց հիմնական բովանդակությունը կրոնադավանաբանական էր: Այս բովանդակությամբ գրքեր է հրատարակում նաև Ե. Պոպովյանը:

զ. Շարունակվում է մանուկների համար հայոց այբբենարանի հրատարակումը, որը, սակայն,

տպագրական առումով ավելի բարձրորակ էր, ընդ որում նման հրատարակության նախաձեռնությունը Մոսկվայից և Ս. Պետերբուրգից անցնում է Ռոստովին ու Նոր Նախիջևանին:

է. Հայ գրահրատարակչության զարգացման գործում մեծ դեր խաղաց գրացուցակների հրատարակումը:

ՎԱՅ ԳՐԱՅՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԾԱՂԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՐՁՆԵՐ (1880–1900 թթ.)

ա. Հայ գրահրատարակչությունը 1880–1890 թթ.:

1880–ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գաղափարներն ավելի են տոգորում արևելահայ մտավորականությանը: Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը, Րաֆֆին, Գ. Արծրունին իրենց ստեղծագործական միտքը ծառայեցրին նաև համազգային պայքարի գաղափարախոսության մշակման, ինչպես նաև արևելահայ հատվածի շրջանում դրանց քարոզչության համար: Արդեն 1880–1890–ական թթ. նշանավորվեցին ազգային ազատագրության ուղիների աշխույժ որոնումով, ինչի տրամաբանական ավարտը գաղափարախոսական հոսանքների և ազգային կուսակցությունների ձևավորումն էր: Հիշյալ գործիչների և, ընդհանրապես,

հասարակական ազդեցությունների ներքո Ռուսաստանի հայությունը դրսևորեց ակտիվ դիրքորոշում: Փորձ կատարվեց նարոդնիկական-հեղափոխական շարժման գաղափարները վերաիմաստավորել ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարների՝ ընդդեմ թուրք բռնակալության: Ռուսական ժողովրդավարական շարժման ազդեցության ներքո՝ արևելահայ ազատագրական շարժումը որդեգրեց վերջինիս հախուռն ոգևորությունը, ռոմանտիզմը, կյանքից կտրված մարտավարությունը: Ինչպես և ռուսական իրականությունում, ազատագրական շարժման հիմնական ուժը մտավորականությունը և հատկապես ուսանողությունն էր: Հայ մտավորականության առաջնեկները չկարողացան ստույգ գնահատել արևմտահայ հատվածի թուրք բռնակալության դեմ պայքար ծավալելու պատրաստվածության աստիճանը: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և դրա արդյունքում Հայկական հարցի միջազգայնացումը, ինչպես նաև բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հաջող ելքը ոգևորություն առաջացրեցին ռուսահայ երիտասարդության շրջանում: Անգամ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկված հայ երիտասարդների մեծ մասը, կարծես, ընկրկեց ցարիզմի դեմ ռուս և մյուս ժողովուրդների համընդհանուր պայքարին միանալուց և իր ամբողջ եռանդը ներդրեց արևմտահայության ազատագրական գործին: 1882 թ. Մոսկվայում ստեղծված «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը սերտ կապեր հաստատեց Թիֆլիսի, Երևանի, Կ.Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի կազմակերպությունների

հետ: Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի և մասամբ Թեոդոսիայի գաղթօջախների հայությունը, որն ուներ համեմատաբար բարձր կրթական մակարդակ, տոգորվեց արևմտահայության ազատագրական գաղափարներով: Ռուսահայության շրջանում հայրենասիրական գաղափարների խորացման գործում հսկայական դեր խաղացին Ս. Նազարյանը, Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը: Հայրենասիրական գաղափարների տարածման գործում մեծ էր նաև Լազարյան ճեմարանի գոյության բուն փաստը: Հայրենասիրական տրամադրությունների հիմնական կրող ռուսաստանյան համալսարաններում սովորող հայ ուսանողության վրա մեծ ազդեցություն էին թողնում Ռ. Պատկանյանի ապստամբության կոչող բանաստեղծությունները: Ավելին, հայ ուսանողներից շատերը կիսատ էին թողնում համալսարանական ուսումը, զինվորական գործ սովորում և պայքարի մեկնում Արևմտյան Հայաստան:

Ռուսահայ գաղթօջախներում հայրենասիրական ոգու պահպանման գործում իր դերը խաղաց նաև թարգմանական գրականությունը: Հայերեն տպագրվեցին բուլղար և հույն ժողովրդների ազատագրական պայքարին նվիրված գրքույկներ: Նրանց գլխավոր հերոսների՝ Վասիլ Լևսկու, Մարկո Բոցարիսի օրինակով փորձ էր կատարվում ոգևորել ոչ միայն ռուսահայությանը: Գրքույկների հազարավոր օրինակներ առաքվեցին Օսմանյան կայսրություն՝ ոտքի հանելու արևմտահայությանը: Ռուս-թուրքական հարաբերությունների հետագա սրումն ի վերջո Ռուսաստանի կառավարողներին համոզում է, որ

հայությունը պայքարում է ոչ թե կայսրության ներքին կայունությունը սասանելու, այլ ընդամենը հայ ազգակից-ներին թուրքական յաթաղանից փրկելու համար: Այնուամենայնիվ, ռուսահայ գրահրատարակիչները գերադասում են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ դարձնել սլավոնական ազգության հերոսամարտիկներին՝ թարգմանաբար տպագրելով բուլղար, հույն և այլազգի ժողովրդների ազատագրական պայքարի հերոսների մասին պատմող գրքեր: Նույն տրամաբանությամբ էլ հիշատակվում է Ժաննա Դ'Արքի հերոսապատումը:

1860–1870–ական թթ. վերափոխությունների տրամաբանական շարունակությունը կարող էին դառնալ 1881 թ. հունվարին կայսրության ներքին գործերի նախարար Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովի սահմանադրական առաջարկությունները, որոնք չիրականացվեցին նույն տարվա մարտ ամսին Ալեքսանդր 2–ին ահաբեկչության ենթարկելու՝ սպանելու պատճառով, ինչից հետո գրաքննությունը Ռուսաստանում առանձնապես սաստկացավ: Կառավարությունը խիստ հսկողություն սահմանեց նաև դպրոցի, համալսարանների գործունեության նկատմամբ: 1882 թ. ընդունված «Մամուլի մասին ժամանակավոր կանոնադրությունում» վերջ տրվեց 1860–ական թթ. գրաքննության ասպարեզում լիբերալ քաղաքականությանը: Ցանկացած պարբերականի և գրահրատարակչության փական իրավունք վերապահվեց ոչ միայն ներքին գործերի նախարարությանը, այլև Սինոդի ավագ դատախազին: Գրաքննությունն Ալեքսանդր Երրորդի օրոք ավելի խիստ

էր, քան նույնիսկ նիկոլայական տիրապետության ժամանակ: Ալեքսանդր Երրորդի կառավարությունը, փաստորեն, հրաժարվեց իր նախորդի կողմից իրականացվող կրթության, մամուլի և գրահրատարակչության վերափոխումներից՝ այդ ոլորտում սահմանելով իշխանությունների խիստ վերահսկողություն: 1887 թ. շրջանառության մեջ դրվեց այն տխրահռչակ հրահանգը, որն արգելում էր գիմնազիա ընդունել “ստորին” խավերին պատկանող երեխաներին: Մինչ այդ էլ վերացվել էր բուհերի ինքնավարությունը, ավելացվեց նաև ուսման վարձը և ուժեղացվեց ուսանողների նկատմամբ հսկողությունը: Համալսարաններից հեռացվեցին շատ առաջադեմ պրոֆեսորներ, դադարեցվեց կանացի բարձրագույն կրթությունը:

Չնայած այս բոլոր սահմանափակումներին՝ Ռուսաստանն արդեն թեակոխել էր կապիտալիստական զարգացման ուղի, որն արմատապես փոխեց նաև կայսրությունում ապրող ժողովուրդների սոցիալական դրությունը և խթանեց կրթամշակութային գործընթացները:

1880–1890–ական թվականները նշանավորվեցին Ռուսաստանում տպագրական գործի զգալի աճով: Բավական է ասել, որ 1850–60–ական թթ. հետ համեմատած տպարանների թիվը Մոսկվայում և Ս. Պետերբուրգում ավելացավ 2.5 անգամ:

Ռուսական պատմաբանասիրական գրականության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, որ 19–րդ դարի երկրորդ կեսին ձևավորվեցին խոշորագույն կապիտալիստական հրատարակչական ընկերություններ, որոնք հսկայական ազդեցություն ունեցան ռուս ժողովրդի լուսավորության

գործում: Զուգահեռաբար ձևավորվեցին նաև ժողովրդավարական հրատարակչությունները, մասնավորապես նշանակալից երևույթ դարձավ հեղափոխական ժողովրդավարների և նրանց գաղափարական ժառանգորդների գրահրատարակչական գործունեությունը: Առանձին ոլորտ է կազմում, այսպես կոչված, «ժողովրդի համար գրքերի» հրատարակությունը, մի երևույթ, որը հատկապես հսկայական ազդեցություն է թողել երիտասարդ հայ ժողովրդավարական հրատարակիչների գործունեության վրա:

1880–ական թթ. Ռուսաստանում հետաքրքրությունը բնական գիտությունների նկատմամբ, կարծես թե, նվազեց, համեմայն դեպս 1860–1870–ական թթ. հետ համեմատ նվազեց բնագիտական հրատարակությունների թիվը: Ավելի քան երկու անգամ աճեց հասարակական և հումանիտար գիտությունների մասին գրքերի թիվը: Դրա արմատները պետք է որոնել կայսրության հասարակական–քաղաքական կյանքի և իրարամերժ խավերի միջև պայքարի ակտիվացման մեջ: Այս երևույթներն իրենց արձագանքը գտան նաև հայկական միջավայրում:

Կայսրությունը ամեն կերպ ձգտում էր նվազեցնել Արևմուտքի հեղափոխական գրականության մուտքը Ռուսաստան՝ հսկողություն սահմանելով տպարանների վրա: Այդ իսկ պատճառով դարավերջին նվազեց թարգմանական գրականության տեսակարար կշիռը՝ կազմելով Ռուսաստանի ամբողջ գրահրատարակչական արտադրանքի ինը տոկոսը: համեմատության համար ասենք, որ 19–րդ դարի սկզբին Ռուսաստանում թարգմանական

գրականությունը կազմում էր բոլոր հրատարակությունների կեսը:

Ազգի ինքնության պահպանման և ուժացումից զերծ պահելու խնդրում ռուսահայ մտավորականության կողմից կարևոր նշանակություն էր տրվում Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն: Շարունակվում է կրոնադավանաբանական հիմնահարցերին նվիրված աշխատությունների լույս ընծայումը:

Հայ գաղթօջախի մտավորականությանն առավել չափով բնորոշ էր հավատարմության դրսևորումն իշխանությունների նկատմամբ: Իրենց ջանքերում նրանք ընտրում են համեմատաբար ընդունելի եղանակ՝ գրքեր հրատարակելով ռուսական կայսրերի լուսապսակով պարտաված կերպարների նկարագրությամբ:

Այդ տասնամյակում բուռն զարգացում է ապրում հայ դպրոցը: Բացվում են նոր կրթօջախներ, իսկ ուսուցումը կազմակերպվում է արդի պահանջներին համապատասխան: Կյանքը թելադրում էր կրթության ամբողջ գործընթացը դնել գիտական հիմքերի վրա: Հայոց դպրոցների աշխատանքը կազմակերպչական ամուր հիմքերի վրա դնելու համար մշակվում և տպարաններում բազմացվում է կրթօջախների կանոնադրությունը:

Մտավորականության կողմից գիտակցվում էր, որ հայ գաղթօջախի բնականոն գործունեության և նրա անդամների համախմբման համար առաջնային նշանակություն ուներ բարեգործության զարգացումը: Ոչ պակաս կարևոր էր հանգանակած միջոցների հրապարակաչնորեն ծախսելը և ի ցույց ամենքի հաշվետվությունների

կազմակերպումը: Այդ իմաստով խրախուսելի է ինչպես նախորդ, այնպես էլ քննարկվող տասնամյակում հաշվետվությունների հրապարակային կազմակերպումը: Պարբերաբար լույս էին տեսնում բարեգործական գումարների վերաբերյալ հաշվետվություններ:

Ռուսաստանում 1860-ական թվականների բարեփոխումներով պայմանավորված հասարակական առաջադիմությունը խթանեց Դոնի հայության համար սեփական տպագրություն ունենալու գաղափարը: Դեռևս 1820-ականների երկրորդ կեսին Գաբրիել քահանա Պատկանյանը տառեր էր ձուլել, գնել տպագրական գործիքներ և Նոր Նախիջևանի հիմնադրամի 50-ամյա հոբելյանի առիթն օգտագործելով, ըստ երևույթին, քաղաքական իշխանությունների աջակցությամբ փորձել էր մի տպարան ստեղծել: 1870-ական թվականներին սեփական տպարան հիմնելու նոր փորձ ձեռնարկած Հովհաննես Տեր-Սիմոնյանն իր դիմում-խնդրագրում հիշատակում է, որ «1828 թվականին, ի հիշատակ Նախիջևան քաղաքի 50-ամյա հոբելյանին, բացվում է իմ քաղաքական տպարան ամեն ինչ պարագաներով, բայց ափսոս, որ տպարանի հիմքը չի երևիլ այժմ»:

1866 թվականին, երբ Ստեփանոս Նազարյանն այցելում է Նոր Նախիջևան, քաղաքի հասարակայնությանն առաջարկվում է հայկական գիմնագիա հիմնել, իսկ դրա կարիքները բավարարելու համար՝ տպարան:

1868 թ. տպարան հիմնելու թույլտվություն է խնդրում նորնախիջևանցի Հ. Տեր-Գաբրիելյանը: Նրա խնդրանքն ուսումնասիրվում է 3 տարի: Վերջապես

Եկատերինոսլավի նահանգապետի գրասենյակից տեղեկացնում են, որ նրան տպարան բացելու իրավունք է տրվել՝ պայմանով, որ հայոց լեզվով գրքեր տպագրի: Գլխավորապես ֆինանսական միջոցների սղության պատճառով այս գործը չի հաջողվում:

1874 թվականին Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը, որը նախկին 15 տարիներին վարում էր Թեոդոսիայի Խալիայան վարժարանի տպարանի գրաշարի, այնուհետև՝ վերակացուի պաշտոնները և ճանաչված անձնավորություն էր գրահրատարակչական շրջանակներում, կարողանում է համեմատաբար էժան գնել վարժարանի տպարանի հաստոցներն ու գործիքները: Նա այդ ամենը տեղափոխում է Դոնի Ռոստով և այստեղ սեփական մեծ տպարան ու վիմագրատուն է հիմնում: Դրա թույլությունը Հ. Աբրահամյանին հաջողվել էր ստանալ, ըստ երևույթին, նախորդ երեք տարիների ընթացքում, երբ Թեոդոսիայում նա գրեթե ինքնուրույն էր տնօրինում տպարանի գործերը: Տեր-Աբրահամյանը Դոնի Ռոստովի կենտրոնական Բոլշայա Սադովայա փողոցի վրա մի շքեղ առանձնատուն է կառուցում, որի առաջին հարկում էլ տեղավորում է տպարանը, վիմագրատունը, ինչպես նաև գրախանութը: Տեր-Աբրահամյանի տունը տասնամյակներ շարունակ Դոնի Ռոստովի նշանավոր ճարտարապետական կառույցներից է եղել:

Արդեն 1874 թվականին, այսինքն՝ Դոնի Ռոստովում հաստատվելու առաջին իսկ տարում, Տեր-Աբրահամյանի կազմակերպած գրահրատարակչական արտադրանքը Եկատերինոսլավի նահանգային

տոնավաճառ-ցուցահանդեսում պարզևի և «հրապարակային գովասանքի» է արժանանում:

1875 թ. սկսած Հ. Տեր-Աբրահամյանը հրատարակում է «Դոնսկո-Ազովսկի կալենդար» տեղեկատվական բնույթի օրացույցը, որը միանգամից ընդունվում է ռուսովյացիների-նախիջևանցիների կողմից և հաջորդ բոլոր տասնամյակներում (մինչև 1917 թ.) մնում է Դոնի մարզի ռուս և հայ հասարակության սեղանի ամենասիրելի օրացույցը:

1880-1890-ական թվականներին Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանի գրահրատարակչական գործունեությունը բուռն ծաղկում ապրեց: Հիմնվելով ժամանակի ռուս գրահրատարակչական գործի ավանդույթների ու փորձի վրա՝ լավ հասկանալով ընթերցողների պահանջմունքները և ընդառաջելով դրանց՝ նա իր տպարանում մեկը մյուսի ետևից լույս է ընծայում ուսումնական ձեռնարկներ, մատչելի ընթերցանության գրքեր, պատմական և հասարակական թեմաներով աշխատություններ: Այս տարիներին ամբողջությամբ էլ դրսևորվեց Հ.Տեր-Աբրահամյանի գրական-մանկավարժական տաղանդը: Այդ են վկայում նրա հեղինակած շատ աշխատություններ, որոնք ինքն էլ տպագրում էր: Այսպես՝ 1880 թ. հրատարակվում են Ռուսական կայսրության և Օսմանյան կայսրության հայկական միջնակարգ դպրոցների աշակերտների համար «Ընդարձակ քրեստոմատիան», «Եզովպոսի և Կոիլովի ընտիր առակների» հայերեն թարգմանությունը, 1881 թ.՝ «Համառոտ հայոց պատմությունը» (որը նույնպես ընդունված էր Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանի հայկական դպրոցներում), Ներսես

Աշտարակեցու կյանքն ու գործունեությունը, Հովսեփ Արքեպիսկոպոս Արղությանի ընդարձակ կենսագրությունը, 1883 թ.՝ «Հին և Նոր Կտակարանի սրբազան պատմությունը՝ Հայաստանյայց Եկեղեցու համառոտ պատմության հետ միասին», «Բանալի ռուսաց լեզվի ուսումնասիրության» ռուսերեն ձեռնարկը, 1885թ.՝ «Պատկերազարդ այբբենարանը»:

Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանն այն հազվագյուտ հայ գրահրատարակիչներից էր, որ ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում կարողացավ իր գործը դարձնել շահութաբեր՝ որպես ձեռնարկատեր արժանանալով համաքաղաքացիների ստվար զանգվածի հարգանքին: Մեծապես նաև նրա շնորհիվ գիրքը դարձավ նախիջևանցիների համար սիրված ու պիտանի, մուտք գործեց թե՛ մեծահարուստների, թե՛ միջին կարողության տեր նախիջևանցիների տները: Նրա տպարանում էին լույս տեսնում ամենատարբեր զբաղմունքի տեր նախիջևանաբնականների գրական ստեղծագործությունները, որոնք, անշուշտ, գեղարվեստական տարբեր մակարդակ ունեին: 1870–1880–ական թվականներին նկատելիորեն բարձրանում էր նախիջևանցիների կրթվածության մակարդակը: Աստիճանաբար զգացվում էր ընթերցանության համար պիտանի և օգտակար գրականության կարիքը: Մեծահարուստ նախիջևանցիները սկսեցին խրախուսել իրենց զավակների գրական փորձերը, հովանավորել նրանց հրատարակությունները: Գրքի նկատմամբ այս հետաքրքրության աճն էլ հմտորեն օգտագործեց Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը:

Այդ տարիներին նորնախիջևանցիների շրջանում լայն տարածում գտած մեկ այլ «մոդայիկ» իրողությանն իր հիշողություններում անդրադարձել է Մարիետա Շահինյանը. «Պապս՝ Իվան Մատվենիչը (առաջին գիլդիայի վաճառական Հովհաննես Ղլթչյանը – Ա.Ս.), պաշտում էր իր կնոջը, որը նրան երկու տասնյակ երեխաներ էր պարգևել: Ինչպես ընդունված էր այն ժամանակ հարուստ նախիջևանցիների շրջանում, նա իր բազմաթիվ դուստրերին ուսուցանող ուսուցիչ, հետագայում նշանավոր բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանին պատվիրեց գովք գրել: Պատկանյանը ստեղծել էր ընտանեկան «էկլոգայի» մի յուրահատուկ ժանր՝ միմյանց ծոնված նամակների տեսքով գեղոն ընտանիքի բարձր բարոյականության տեր մորը, նրա տան՝ օջախի մասին, թե ինչպես էր վարվում և կառավարվում այդ տունը, կազմակերպվում երեխաների դաստիարակությունը: Գիրքը տպագրված էր տեղի հայկական՝ Հ. Տեր-Աբրահամյանի տպարանում և ուներ երեխաներին պատկանող բազմաթիվ լուսանկարներ... Գիրքն այդ պահվում է Երևանյան գրականության թանգարանում, այն պահում եմ և ես՝ իմ ընտանեկան արխիվում»:

1880-ական թթ. Հ. Տեր-Աբրահամյանի տպարանը այցեքարտեր, հաշվեմատյաններ, տետրակներ և ալբոմներ, տիտղոսակիր թղթեր, տարբեր ձևեր տպագրող խոշորագույն հաստատությունն էր Դոնի Ռոստովում: Նրա տպագրած հայերեն և ռուսերեն գրքերը 1882 թ. ցուցադրվում են համառուսաստանյան ցուցահանդեսում և արժանանում մեդալի: Քաղաքային իշխանությունների

միջնորդությամբ Հ. Տեր-Աբրահամյանին շնորհվում է ժառանգական պատվավոր քաղաքացու կոչում: Հ. Տեր-Աբրահամյանը Դոնի Ռոստովի երևելի անձերից էր: Նա Ալեքսանդր Պուշկինի անունը կրող քաղաքային գրադարանի և քաղաքային թատրոնի հոգաբարձուներից էր: Ավելի քան 20 տարի նա նաև «Донская пчела» թերթի խմբագիրն էր: Հրատարակչական բեղմնավոր գործունեության համար Հ. Տեր-Աբրահամյանը 1890 թ. արժանացավ Ալեքսանդր Երրորդ կայսեր մեդալին և գովասանագրին:

1878 թ. Նոր Նախիջևանում տպարան բացելու ծրագիր է նախաձեռնում Ռաֆայել Պատկանյանը: Ս. Պետերբուրգում եղած ժամանակ նա 3000 ռուբլով (որը տպագրական սարքավորումներ գնելու համար չնչին գումար էր) տպարան գնելու պայմանավորվածություն է ձեռք բերում: Այս մասին տեղեկացնելով Նոր Նախիջևանի քաղաքագլխին՝ նա գրում է. «Կա տպարան, որ արժե մեկ միլիոն, իսկ մեր Նախիջևանինը արժեցավ միայն 3000 մանեթ, բայց կհավատաք, որ մերը ևս նույն պաշտոնը կկատարե, ինչպես նաև վերն հիշված թանկագինը: Մեր Նախիջևանը կունենա քանի մի շաբաթից մի պատվական, հարուստ, մեր պետքը բոլորովին լցնող տպարան, ուր մի հատիկ ասեղ պակաս չի լինի, հենց եկած օրս կարող ենք սկսել տպելու այցելության քարտից սկսած մինչև մի մասնագիտական գիրք կամ ժողովրդական պարբերագրություն: Ուրեմն այդ մասին կարող ենք միմյանց շնորհավորել և մեր նորահիմն տպարանին շատ երկար կյանք և գործունեություն բարենաղթել»:

Նոր Նախիջևանի տպարան ստեղծելու գաղափարը Ռ. Պատկանյանի համար այնքան նվիրական է եղել, որ նա լիահույս իր նախաձեռնած գործի հաջողությանը ողջունի բանաստեղծություն է գրել.

Բարի՛ եկար, հյուր թանկագին,
Ազգապարծանք գործարան...
Հայ մանկանցը տո՛ր դասագիրք
Զըվարճալի, օգտաբեր,
Իսկ չափահաս ժողովրդին
Միտք ճոխացնող շատ գրքեր:

Ռ. Պատկանյանի այս նախաձեռնությունը չիրականացավ: 1878 թ. դեկտեմբերին Եկատերինոսլավի նահանգապետ Ի. Դուրնովոն մերժեց բանաստեղծի դիմում-խնդրագիրը: Ըստ երևույթին՝ այդ ժամանակ արդեն ձևավորվել էր Ռաֆայել Պատկանյանի՝ որպես հայ ազգային գործչի կերպարը, որն, անկասկած, համակրելի չէր իշխանությունների շրջանում: Ռ. Պատկանյանի կողմից քարոզվող Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գաղափարը հակասում էր Բեռլինի վեհաժողովի Հայկական հարցի վերաբերյալ որոշմանը, որը կամա թե ակամա ընդունել էր Ռուսաստանը:

1884 թ. սեփական տպարան և վիմագրատուն բացելու հաջորդ փորձը կատարում է Սերովբե (Սերաֆիմ) Հարությունյանը: Ս.Հարությունյանը բնիկ նորնախիջևանցի էր, նախնական կրթությունը ստացել էր Թեոդոսիայի Խալիբյան վարժարանում, իսկ բարձրագույն կրթությունը՝ Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Երկու տարի նա իրավաբանական

գործունեությամբ է զբաղվում Մոսկվայում և Ս. Պետերբուրգում և 1873 թ. վերադառնում է հայրենի քաղաք։ Իշխանությունները Ս.Հարությունյանին տպարան և վիմագրատուն բացելու իրավունք են վերապահում, քանի որ վերջինս իր նախորդ գործունեությամբ ստեղծել էր «օրինավոր քաղաքացու» կերպար։

1881 թ. Մոսկվայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնում են «Հայրենասերների միություն» անօրինական կազմակերպությունը, որի ղեկավարն էր Ներսես Աբեյանը, գործուն անդամները՝ Դավիթ Ներսիսյանը, Միքայել Զալյանը, Թամարա Ադամյանը և ուրիշներ։ Այս կազմակերպության մասին ընդհանուր առմամբ շատ բան հայտնի չէ։ Այսուհանդերձ, անցած տասնամյակների ընթացքում հայ պատմաբանների բժախնդիր ուսումնասիրությունների շնորհիվ կաթիլ- կաթիլ տեղեկություններ են հավաքել և, որ մեզ համար գլխավորն է, ասպարեզ է հանել միության հրատարակչական գործունեության որոշ արդյունքը։ Մոտավորապես 1883 թ. է վերագրվում խմորատիպ եղանակով տպագրված միության կոչը, որը պրոֆ. Վ. Պարսամյանին հաջողվել է գտնել Մոսկվայի պատմական պետական արխիվի ոստիկանական բաժանմունքի գործերում։ Այն 1883 մարտի 9-ին N 62 կից գրությամբ Մոսկվա է ուղարկել Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետ Ֆեոդորովը։ Կոչը հայտնաբերվել է Երևանում հրատարակվող «Պսակ» թերթի խմբագիր Վասակ Պապաջանյանի մոտ կատարած խուզարկության ժամանակ։ Կոչի կարևորությունը նկատի ունենալով՝

ստորև ներկայացնում ենք ամբողջությամբ (աննշան կրճատումներով)։

«Պիտի գոռամ, Պիտ կրկնեմ

Անդադար ազատություն»

Հայեր

Ամբողջ հինգ տարի է անցել այն օրից, որ տաճկաց կառավարությունը խոստացել է ռեֆորմներ մտցնել մեր հայրենիքում, որն արդեն մի քանի դար է... թուրքերի-այդ մարդկության թշնամիների լծի տակ է։ Մենք տեսնում ենք, որ Բեռլինի դաշնագրի համարյա բոլոր հոդվածները իրագործվեցին, իսկ Հայաստանում այդ չնչին բարենորոգումները խոստացող 61-րդ հոդվածը թողած է անուշադիր։ Մենք տեսնում ենք, որ Եվրոպան ժամանակ չի գտնում խառնվելու մեր գործերի մեջ, որովհետև, առանց այն էլ, նա ավելի բազմաթիվ հարցեր և խնդիրներ ունի վճռելու և վերջապես, նա ավելի իր նյութական շահերն ունի աչքի առաջ։ Հայաստանի ժողովուրդը իրավունքներ ձեռք բերելու և բարբարոսների լծից ազատվելու համար ունի միայն մի միջոց, այն է՝ արյունով գնել ազատությունը և ցույց տալ քաղաքակրթված աշխարհին, որ հայաստանցին ըմբռնել է ազատության գաղափարը և ընդունում է այդ գաղափարին զոհել իր ունեցածի ամենաքաղցրը, ամենաազնիվը – իր սիրելի որդիների կյանքը։ Հայեր, մեր սուրբ պարտականություն է ամենից առաջ բարոյական և նյութական օգնության հասնել սակավաթիվ, բայց եռանդուն գործիչների։ Բանտարկվածների թշվառ ընտանիքները իրանց ազգակիցների շուտափույթ օգնությանն են սպասում։

և արդարև, այս ազգային ազատության գաղափարին իրանց զոհեցին: Ո՞ւմ խնամատարությանն են թողնում ընտանիքը... եթե ոչ նույն ազգի: Երկար մտածել չէ հարկավոր, սպասելու ժամանակ չէ. բոլոր հայերը պարտավոր են առանց ժամանակ կորցնելու ստորագրություն բանալ Հայաստանի ազատության առաջին զոհերի և նրանց ընտանեաց համար:

«Միություն հայրենասերների»:

Նույն խմորատիպ եղանակով (հեկտոգրաֆի վրա) 1884 թ. «Հայրենասերների միությունը» հրատարակում է «Ազատության ավետաբեր» թերթը: Լույս է տեսնում թերթի 4 համար: Թերթից իմանում ենք, որ այն տպագրվել է «Հայրենասերների միության ազատ տպարանում»: «Ազատության ավետաբերի խմբագրակազմը այսպես է բացատրել իր հրատարակության նպատակները. «Հայրենասերների միության պատգամներից մեկն է ազգերի համերաշխությունը, մենք հավասարաչափ հարգում ենք յուրաքանչյուր ազգի լեզուն, կրոնը և անկախությունը, եթե միայն նա չի ձգտում հարստահարել ուրիշներին, արգելք չի դնում ուրիշների կանոնավոր զարգացման վրա... Ժողովրդի ազատության հիմնաքարն է նրա տնտեսական անկախությունը: Ուստի, «հայրենասերների միությունն» աշխատելու է, որ երկիրը, հողն իր բնական հարստություններով և աշխատանքի գործիքները դառնան աշխատավորների, բանվորների սեփականություն: Երբ Հայաստանի աշխատող, արդյունաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստավորը, մշակը, տնտեսապես հարստահարվելու

են– «Հ.Մ.»–ուրջան ոչ մի քաղաքական ազատություն միտք և նշանակություն չունի: «Հ.Մ.»–ուրջանն ատելի են թե՛ քյուրդ ասպատակող շեյխը, թե՛ թյուրք ճնշող պաշտոնյան և թե՛ հայ հարստահարողները: Մենք թշնամի ենք ներկա անձնական բաժան–բաժան կազմակերպության, որտեղ տկարն անօգնական է, իսկ ուժերը՝ հարստահարող և անօգուտ: Մենք քարոզում ենք ընկերական միաբանության, որտեղ ընդհանուրը հոգում է յուրաքանչյուրի համար, իսկ յուրաքանչյուրը՝ ընդհանուրի համար: Ահա թե ինչու բոլոր մասնավոր կալվածատերերի և պետության ձեռքի հողերը պետք է անցնեն համայնքների ձեռքը: Համայնքը միակ սեփականատերն է, միակ սպառողն է, որովհետև միակ աշխատողը, արդյունաբերողն է: Միևնույն ժամանակ համայնքները ներկայացնում են այն սկզբնական քաղաքական տարրերը, որոնցից պետք է կազմվի ընդհանուր քաղաքական բանակցություն՝ ֆեդերացիա»:

«Հայրենասերների միության» մեջ ընդգրկված են Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների նշանակալից թվով ուսանողներ: Ներսես Աբեյանը Մոսկվայի բարձրագույն տեխնիկական դպրոցի ունկնդիրն էր, Թամարա Ադամյանն էլ Ս. Պետերբուրգի Բեստուժեվյան կանանց բարձրագույն դասընթացների ուսանողների ունկնդիրը: Միությանն անդամակցում էին Մոսկվայի գյուղատնտեսական ակադեմիայի և Մոսկվայի համալսարանի ուսանողներ: Արշ. Արշարունին անհրաժեշտ է համարել իր աշխատության մեջ անդրադառնալ նաև Բաքվում լույս տեսած «Գործ»

ամսագրի 1917 թ. N 1-ում տպագրված «Հուշեր իմ անցյալից» ակնարկին, որը ստորագրված է «Անկախ»: Հեղինակն այսպես է նկարագրել «Հայրենասերների միության» և «Ազատության ավետաբերի» գործունեությունը. «Մի օր էլ համալսարանում մոտեցավ ինձ Սրապիոն Տեր-Գրիգորյան ուսանողը, որ ինձնից ավելի բարձր կուրսի իրավաբան ուսանող էր և սկսեց ինձ ծանոթացնել մի ինչ-որ գաղտնի «Հայրենասիրության միության» հետ: Նա առաջարկեց ինձ այդ «կուսակցության» թերթը, որի վերնագիրը կարծես «Ազատության ավետաբեր» էր: Բայց կուրսերի մի քանի հայ ուսանողներից կազմված այդ խումբը, ինչպես ինձ շատ հետո հավատացնում էին տեղյակ անձինք, գաղտնի ոստիկանության աջակցությամբ ձեռք էր բերել տպարան և սկսել այդ հրատարակությունը...

– Հը, ինչպե՞ս եք համարում թերթը,– ասաց իր սովորական մեղմ ժպիտով՝ հանդիպելով ինձ մի քանի օր անց հիշաճա ուսանողը:

– Ոչինչ բան է, անհիմն, խակմիտ ձեռնարկություն...,– ասացի ես, վերադարձնելով նրան թերթը...Այնուհետև «Հայրենասիրաց միության» և նրա «Ազատության ավետաբերի» մասին ոչինչ չլսեցի, ոչ էլ հետաքրքրվեցի»:

Խորհրդային շրջանի ուսումնասիրողները՝ Ա. Արշարունին, Վ. Պարսամյանը, Մ. Ներսիսյանը վճռականորեն համաձայն չեն եղել «Անկախի» վերոհիշյալ գնահատականներին և ամեն կերպ աշխատել են լուսաբանել խմբակի նարոդնիկական ուղղվածությունն ու հեղափոխական-անօրինական բնույթը:

Մեզ համար էլ դժվար էր մերժել կամ համաձայնել միությանը վերաբերող այդ գնահատականներին: Իրողությունն այն է, որ կազմակերպության առնվազն մեկ անդամի՝ Թամարա Ադամյանի հանդեպ գաղտնի ոստիկանությունը հետապնդում և հալածանքներ է իրագործել Թիֆլիսի կանանց խմբակներում նարոդնիկական արմատական ելույթների համար: Նույնիսկ արգելվել է նրա հետագա ուսումնառությունը Ս. Պետերբուրգում: Կազմակերպության այլ ղեկավարների և անդամների հետապնդման մասին տվյալներ չկան: Ավելացնենք, որ կազմակերպության ղեկավար Ն. Աբելյանը բարձրագույն տեխնիկական դպրոցն ավարտելուց հետո տեղափոխվել է Թիֆլիս, մինչև 1888 թվականը թղթակցել է «Արձագանք», «Закавказское общество» թերթերին: Այդ թվականից էլ դադարում է նրա ինչպես քաղաքական, այնպես էլ լրագրողական գործունեությունը:

1880 թ. Լազարյան ճեմարանի և Մոսկվայի համալսարանի մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնում են «Մոսկվայի հայ ուսանողական գրականական ընկերությունը», որը, ժամանակակցի վկայությամբ, կազմակերպում էր հավաքույթներ, որտեղ զեկույցներ էին կարդում հայ ուսանողների և մտավորականների համար, ընկերությունը մասնակցում էր հասարակական գործերին և մատչելի հրատարակություններ էր անում:

1884-1887 թթ. ընթացքում գրական ընկերությունը չորս մանկական գրքույկ է հրատարակում (բոլոր գրքույկները համարակալված), իսկ 1887 թ.՝ ընկերության քարտուղար Մոսկվայի համալսարանի

պատմալեզվագրական ֆակուլտետի ուսանող Հովհաննես Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն: 1884 թ. լույս տեսած թիվ մեկ հրատարակության՝ «Չորս առակներ մանուկների համար» 32 էջանոց գրքույկի խմբագրական ծանոթությունը ազդարարեց ընկերության հրատարակչական գործունեության մասին. «Այս փոքրիկ գրքույկի հրատարակությամբ մենք կամեցանք միայն երևան հանել ՄՀՈՒԳԸ գոյությունը:

Հույս ունենք, որ այսուհետև Գ.Ը. կարող պիտի լինի ավելի մեծ խնամքով և հոգացողությամբ լույս ածել հետագա տետրակները, որ նվիրում ենք հայ ընթերցող մանուկներին: Ուստի, պարտ ենք համարում խնդրել հասարակության ներողամտությունը՝ ներկա տետրակի պակասությունների համար»:

Նույն թվականին ընկերությունը հրատարակում է «Երկրորդ մանկական գիրք» երեք պատմվածքից բաղկացած ժողովածուն:

Ինչպես արդեն առիթ ունեցել ենք հիմնավորելու, մանկական գրականության տպագրությունը բարեփոխումներից հետո Ռուսաստանում լուսավորության տարածման բազմաբնույթ ու բազմաճյուղ գործընթացի մի կարևոր մասն էր: Մանուկ ընթերցողին հասցեագրված գրականության հրատարակության անհրաժեշտությունը համակել էր ժամանակի խնդրին առնչվող մտավորականության ներկայացուցիչներին:

Գրական ընկերության այս նպատակը պետք է որ նպաստեր հասարակության շրջանում նրա հեղինակության աճին: Թիֆլիսում լույս տեսնող Սպանդար

Սպանդարյանի «Նոր-Դար» թերթին ուղարկված նամակում (թվագրված՝ 20 փետրվարի 1885 թ.) Հովհաննես Հովհաննիսյանը տեղեկացնում էր, որ ինչպես անհատ նվիրատուների միջոցներով, այնպես էլ ընկերության հաշվին զգալի քանակությամբ №1 հրատարակության օրինակներ են առաքվել հայկական դպրոցներին. «Գրական ընկերությանը ուղարկել է ձրի հետևյալ տեղերի դպրոցներին երկու-երկու օրինակ Վաղարշապատ, Զաքարթալա, Թելավ, Եդեսիա, Նոր Բայազետ, Իգդիր, Նուխի, Սղնախ, Շուշի և Լազարյան ճեմարանի ակադեմիական գրադարանին: Խրիմում դպրոցներին՝ 25 օրինակ, բացի այս ուղարկել է Պ.Պ. Աղայանցին և Պոռոջանցին իրանց թեմերի դպրոցներին երկու-երկու օրինակ նվիրելու, առաջին 30 օրինակ, երկրորդին՝ 22 օրինակ»:

Գրական ընկերության №3 հրատարակությունը «Ինչո՞վ են ապրում մարդիկ» երկի հայերեն փոխադրությունն էր:

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մեղու Հայաստանի» թերթի №41-ի «Մատենախոսություն» բաժնում Լև Տոլստոյի այդ վիպակի փոխադրության մասին հոդվածում Հայկունին խրախուսել էր ընկերության գործունեությունը, բայց միաժամանակ քննադատել գրքի թարգմանության լեզուն:

Սա լուրջ խնդիր էր, որովհետև մտավորականության շրջանում ամենուրեք քննարկվում էին նոր գրական լեզվի ոճական հարցերը: Ընթանում էր գրական արևելահայերենի հղկման գործընթացը: Այս հանգամանքն էլ ստիպում է Հովհ. Հովհաննիսյանին՝ իբրև գրական ընկերության քարտուղար, հանդես գալու բացատրություններով:

«Կոմս Լ. Տոլստոյի սույն աշխատությունը հայերենի փոխադրելով՝ Մոսկվայի Հայ ուսանողական գրականական ընկերությունը կամենում էր թե՛ մի փոքրիկ գաղափար տալ հայ հասարակության աշխարհահռչակ հեղինակի գրչի մասին և թե՛ ընթերցանության մի ընտիր տետրակ նվիրել հայ մանուկներին ու ժողովրդին: ...Գրականական ընկերությունը Կոմս Լ.Տոլստոյի աշխատությունը անունից փոխադրած է և ոչ թարգմանած՝ հետևյալ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով: Մենք ընտրեցինք երևանյան բարբառը, սրա համեմատաբար ավելի տարածված լինելու համար և փոքր-ինչ գրական ձև տվինք թե՛ ուրիշ գավառների հայ բնակիչներին, և թե՛ մանուկներին մատչելի անելու համար»:

Մոսկվայի հայ ուսանողական գրականական ընկերության գլխավոր հրատարակությունը 1887 թ. լույս տեսած Հովհ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների ժողովածուն էր, որն անմիջապես գրավեց ազգային գրական-մտավորական շրջանակների ուշադրությունը:

Այս հրատարակությամբ Մոսկվայում մի ուշագրավ ավանդույթի սկիզբը դրվեց: Հենց այստեղ առաջին անգամ լույս տեսան Թումանյանի, Ծատուրյանի, Տերյանի բանաստեղծությունների ժողովածուները:

Ահա թե ինչպես էր հիշում Մկրտիչ Բարխուդարյանը Հովհ.Հովհաննիսյանի վերոհիշյալ բանաստեղծությունների ժողովածուի հրատարակման պատմությունը. «Գրականական ընկերության դրամարկղում համարյա ոչինչ չկար, իսկ գրքի տպագրությունը մի քանի հարյուր ռուբլի ծախք էր պահանջում: Պետք էր դիմել մասնավոր

հանգանակության: Բայց որովհետև անհարմար է մեկի անվան շուրջ գործ սկսել առանց նրա գիտության և հավանության, ուստի ծածուկ հավաքվեցավ անհրաժեշտ գումարի մի մասը և ապա միայն որոշվեցավ հայտնել նրան մեր դիտավորությունը: Չեմ հիշում ճշմարիտ, թե ինչ տեղ էինք հավաքված այդ նպատակով, բայց գիտեմ, որ այնտեղ մենք նրան ոչինչ չասացինք և միայն կեսգիշերից անց, երբ Նեգլիննի բուլվարով անցնում էինք և գնում Ցվետնոյ բուլվարի կողմը, որտեղ Հովհաննիսյանի բնակարանն էր, մեզնից մեկը հայտնեց նրան մեր որոշումը: Հազիվ հայտնողը վերջացրեց իր խոսքը, լսվեց Հովհաննիսյանի հեծկլտոցը: Մեզանից մի քանիսը չհասկացան այդ արտասուքի նշանակությունը և շշկվեցին, մյուսները հանգստացնելով տուն տարան:

Եվ Հովհաննիսյանը որպես շնորհակալություն, իր առաջին գրական փորձերը ընկերներին նվիրեց»:

Հայ մշակույթի մեծերն իրենց բարեհաճությունը հրապարակավ արտահայտեցին երիտասարդ տաղանդավոր բանաստեղծի պատմամբ: Րաֆֆին, որ ընդամենը չորս օրինակ գիրք էր նվեր ուղարկել Մոսկվայում գտնվող հայ ականավոր մտավորականներին, մեկն իր մակագրությամբ նվիրել էր «Նոր բանաստեղծին»: Ռաֆայել Պատկանյանը, գիրքը ստանալով, իր նկարն էր ուղարկել հետևյալ մակագրությամբ. «Ի նշան զարմացման երիտասարդ բանաստեղծին»: Հովհ. Հովհաննիսյանին իրենց համակրանքն արտահայտեցին Ղևոնդ Ալիշանը և Ղազարոս Աղայանը: Մանուկ Աբեղյանն այսպես էր նշում գրքի թողած տպավորությունը. «Լուռ էր և հայ

մուսան. միայն Գամառ Քաթիպան էր իր վերջին երգերը երգում: Հիշում եմ շատ անգամ հարցնում էին՝ հապա մենք բանաստեղծներ չպիտի ունենանք, որ մեր ամենօրյա ցավը տա: –Բանաստեղծական շնորհքից զուրկ ազգ ենք,– լինում էր պատասխանը: Եվ ահա 1887 թ. գարնան վերջում հրատարակվեց մի գրքույկ՝ Հովհ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունները, թվով 69 մեծ ու փոքր ոտանավորներ, ինքնուրույն և թարգմանական: Ընդունելությունը շատ խանդավառ էր, ամենքն զգում էին, որ այս բանաստեղծը մի խոշոր նորություն է, որ նա գրում է ոչ նման մեր միակ բանաստեղծ Գամառ–Քատիպային»:

Գնահատականների այս շարքը կարելի է ամփոփել Հովհ. Հովհաննիսյանի ստեղծագործության գիտակ Նշան Մուրադյանի դիպուկ բնորոշմամբ. «Ճշմարիտ բախտավոր են նրանք, ովքեր գրականության մեջ մուտք են գործում միանգամից, առաջին իսկ գրքով, ոչ թե քարշ գալով նրա հետնամուտքի մոտ, այլ հպարտ մտնելով ասես հենց նրանց համար կառուցված շքամուտքից: Հ.Հովհաննիսյանի շոնդալի մուտքը մեր գրականության մեջ իր նախադեպը չունեւ: Նրանից հետո միայն Իսահակյանը և Տերյանը կարող էին պարծենալ, թե իրենք էլ առաջին գրքույկներով են նվաճել կլասիկ կոչվելու իրավունքը...Բազում պահանջների մեջ երկուսը պարտադիր են այս դեպքում, հեղինակի տաղանդը և հասարակական պահանջին ճիշտ ժամանակին արձագանքելը»:

Մոսկվայի հայ ուսանողական գրականական ընկերության անդամների թիվն էլ մեծ չէր: Բացի Հ. Հովհաննիսյանից՝ անդամներ էին Մ. Բարխուդարյանը,

Մ. Մուրադյանը, Ա. Ատոմյանը, Ս. Տեր-Գրիգորյանը (որը նաև կապված է եղել «Հայրենասերների միության» հետ):

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ընկերության անդամներից երկուսի՝ Հ.Հովհաննիսյանի և Մկրտիչ Բարխուդարյանի բարեկամությունն ու համագործակցությունը շոշափելի դեր են ունեցել ինչպես հայ գրականության, այնպես էլ գրահրատարակչական գործի զարգացման մեջ: Ճեմարանական և համալսարանական տարիներին էր արդեն, որ գծագրվեց երկու ընկերների կոչումը. մեկինը՝ բանաստեղծ, մյուսինը՝ գրահրատարակիչ:

Մկրտիչ Բարխուդարյանը ծնվել է 1862 թվականին Գողթան գավառի Ագուլիս փոքրիկ քաղաքում: Սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, որտեղ էլ մտերմացել է Հ. Հովհաննիսյանի հետ: Մի առիթով գրած իր հիշողություններում նա այսպես է նկարագրել ճեմարանի տարիները. «...Գիտեմ, որ նրան (Հովհ. Հովհաննիսյանին – Ա.Ս.)» ուղարկում են Երևանի պրոգիմնագիան, ուր նա մնում է մինչև 1877 թ.աշունը, երբ այնտեղից էլ նրան Մոսկվա են ուղարկում, որտեղ նա մտնում է Լազարյան ճեմարանի երրորդ դասարանը: Ահա այդ ժամանակ սկսվում է ծանոթությունս նրա հետ, իսկ ապա՝ և մտերմությունս:

...70-ական թվականներին Լազարյան Ճեմարանի գլուխ էին անցել Նիկողայոս Դելիանյանց (կոմս Նիկ. Դելյանով – Ա. Ս.)՝ որպես վերատեսուչ և Գևորգ Քանանյանց՝ որպես տեսուչ: Երկուսն էլ ծագումով հայ, երկուսն էլ արտաքուստ իսկական հայ և այլ ոչինչ: Եթե առաջինի նկատմամբ, որ հայերեն խոսել չգիտեր, այլ միայն

յուր անունն ու ազգանունը ստորագրել, իմ ասածը զուտ ճշմարտություն է, ապա երկրորդի նկատմամբ, որ խոսել էլ գիտեր և գրել էլ, ճշմարտություն չէ այն չափով, ինչ չափով տարին մեկ անգամ «Շնորհավոր ծնունդ և մկրտումն», մի անգամ էլ «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց» հայերեն արտասանած խոսքերը կարող են մանուկներին հայ ոգի ներշնչել կամ գոնե որ նրանք իրենց հետ բերած հայությունը պահպանեն: Իհարկե, չունեցած բանը ուրիշին տալ և ներշնչել չի կարելի»:

Հակառակ այդ գործիչների Մկրտիչ Բարխուդարյանն ամենաջերմ զգացումներն է տածել դեպի ճեմարանական ուսուցիչները, հատկապես Սմբատ Շահազիզն ու Տեր Հակոբ ավագ քահանա Սուրենյանցը:

Դեռևս աշակերտական տարիներին Մ. Բարխուդարյանը հետաքրքրվում է հրատարակչական գործի պատմությամբ: 1880 թ. նա ռուսերենից թարգմանում է «Յոհան Գուտենբերգ» գրքույկը տպագրության գյուտարարի մասին և մի նամակով Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերությանն առաջարկում է այն տպագրել:

Միաժամանակ նա տեղեկացնում է, որ թարգմանությանը կցել է հայ տպագրության մասին մի տեղեկանք, որը վերցրել է Ալեքսանդր Խուդաբաշյանի «Обозрение армян» գրքից: Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերությունն անպատասխան է թողնում նրա առաջարկը:

1883–1887 թվականներին Մկրտիչ Բարխուդարյանը Հովհ. Հովհաննիսյանի հետ միասին Մոսկվայի հայ ուսանողական գրականական ընկերության ամենագործունյա անդամներից մեկն էր և զբաղվում էր թե՛ գրքույկների

տպագրության, թե՛ դրանց տարածման աշխատանքով: Նա էր իրականացնում ընկերության և տպարանատեր Օթոն Հերբեկի միջև կապը: 1887 թ. գարնանը Օ. Հերբեկի տպարանում լույս տեսած «Հանդես գրականական և պատմական»-ի առաջին գրքի «Հրատարակչի կողմից» հոդվածում Մ. Բարխուդարյանը այսպես էր մեկնաբանում իր այս նախաձեռնության անհրաժեշտությունը. «Աչքի առաջ ունենալով ժամանակակից ընթերցող հասարակության պահանջներին բավականություն տվող մի կարգավորյալ ամսագրի բացակայությունը, որ օրեցօր ավելի ու ավելի զգալի է դառնում, նույնպես ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ մեր գրականական-քաղաքական թերթերը զբաղված են առօրյա կյանքի հարցերով չեն կարողանում գոնե մասամբ լրացնել այդ թերությունը, թերևս և չեն կամենում, այդ ակներև կերպով երևում է նորանից, որ հաճախակի նոքա խոյս են տալիս թե ինքնուրույն և թե թարգմանական ընդարձակ ու լուրջ գրվածքներից, որոնք ավելի համապատասխան են ամսագրի բովանդակության նյութ դառնալու,- մենք ապարդյուն չհամարեցինք ձեռնամուխ լինել «Հանդես գրականական և պատմական» ժողովածուի հրատարակության:

Այստեղ մեզ վրա պարտականություն կա խմբագրելու մեր հարգելի բաժանորդների ներողամտությունը, որ մեզանից անկախ պատճառներով, կրկնակի խոստումնազանց եղանք,- անկարող եղանք, յուր ժամանակին լույս ընծայել «Հանդեսի» առաջին գիրքը. տպարանական պայմաններ, հակառակ տպարանատիրոջից մեզ տրված

խոստման, խոչընդոտ եղան գործին: Այս հանգամանքը ի նկատի ունենալով մենք դժվարանում ենք ժամանակ նշանակել, թե երբ լույս կտեսնեն երկրորդ գիրքը, թեպետ մեր կողմից ամենայն ջանք գործ կդնենք, որ շատ չուշանա:

Առաջին գրքի հաջողությունը մեզ համար առհավատյա է ընթերցողների համակրության, ուստի, և երկրորդ գիրքը կհրատարակվի ավելի մեծ, ամսագիրների համար ընդունված դիրքով և բաղկացած կլինի 20–22 թերթից: Բացված է բաժանորդագրություն երկրորդ գրքի համար»: «Հանդեսի» առաջին գիրքը դեռ Ս. Պետերբուրգում էր գրաքննիչի թույլտվությունը ստանալու նպատակով, երբ Թիֆլիսի «Մշակում» լույս տեսավ Գրիգոր Արծրունուն շատ բնորոշ ոչնչացնող ոճով մի հոդված–առաջնորդող «Ցրված ուժերով գործելու հակումը» վերնագրով: Մի շարք պատճառներով (որոնց մասին կխոսենք ավելի ուշ) հետաքրքրական այս հոդվածը ներկայացնում ենք առանց կրճատումների. «հայերը ամեն բանում հակում ունեն գործելու անմիաբան կերպով, ցրված ուժերով: Հային հատուկ է իր անձի և իր ընդունակությունների մասին անչափ մեծ կարծիք ունենալը: Հայը երբեք չգիտե հպատակվել, խոնարհվել ուրիշին, ավելի ընդունակին կամ փորձվածին, հայը զուրկ է ամեն տեսակի դիսցիպլինայից:

Մի հայ հիմնում է մի լրագիր, անմիջապես մի ուրիշ հայ հիմնում է մի այլ լրագիր: Ս. Պետերբուրգում սկսում է երևալ մի հայոց ամսագիր (խոսքը Ս. Գուլամիրյանի «Արաքս» հանդեսի մասին է – Ա.Ս.),– անմիջապես Մոսկվայի հայերը ձեռնամուխ են լինում մի հայոց ամսագրի

հրատարակության Մոսկվայում, այնուհետև Թիֆլիսումն էլ մեկը սկսում է մի ամսագիր հրատարակել, Կ. Պոլսումն էլ և այլն...

Բայց չի անցնում մի քանի ամիս, կամ մի քանի շաբաթ,– և մեծ մեծ խոսքերով, մեծ մեծ խոստումներով, աննկարագրելի անձնավստահությամբ, անձնագովության սկսած գործը՝ կատարելապես անհետանում է, այլևս երբեք չերևալու համար...

Իսկ նրա տեղը սունկի պես սկսում են բուսնել նոր նոր ձեռնարկություններ, նույնչափ անձնավստահությամբ և հանդգնությամբ ազգին խոստանալով նոր կյանք, նոր միտք, կրթիչ ազդեցություն, վերջապես մի նոր դարազլուխ,– բայց նույնչափ մեռելածին, անկենդան լինելով, որչափ նախկինները, որոնք և շուտով ուժասպառ լինելով՝ կարճ ժամանակամիջոցում մեռնում են իրանց բնական մահով»:

Թողնենք այն հարցը, թե որքանով են ճիշտ կամ սխալ Գրիգոր Արծրունու տեսական դատողությունները: Տվյալ դեպքում կարևոր է պարզել, թե ինչու էր նա այդքան եռանդով «մեռելածին» և «անկենդան» որակում Մոսկվայում Մկրտիչ Բարխուդարյանի և քիչ ավելի առաջ Ս. Պետերբուրգում Սիմեոն Գուլամիրյանի «Արաքս» պատկերազարդ հանդեսով սկսած այս ձեռնարկումները: Գոնե Մոսկվայի պարագայում նա պարզ տեսնում էր, որ համազգային գրական–մշակութային մի նոր կենտրոն է ստեղծվում, որ առնվազն «Մշակից» ու մշակականներից անկախ է: Գրիգոր Արծրունու կենսաոճն ու գործելակերպը ավելի կամ պակաս չափով իմացողների համար

պարզ է, որ հենց դա էր տվյալ դեպքում նրա «ներշնչանքի» պատճառը:

Իսկ «Հանդեսի» գործը իսկապես դժվարությամբ էր առաջ գնում: Դժվարությամբ էին հավաքվում նյութերը, նման հրատարակությունն առաջին անգամը լինելով՝ խնդիր էր դրանք դասակարգելը, ժամանակ էր պահանջում Ս. Պետերբուրգում գտնվող գրաքննիչին նյութեր հանձնելն ու ստանալը, առաջվա նման դժվար էր տպագրության համար գումարներ հայթայթելը: Այդ մասին էր Բարխուդարյանը գրում «Հանդեսի» երկրորդ համարում. «Թե որքան դժվար է այստեղ՝ Մոսկվայում, կանոնավորապես տարին երկու անգամ հրատարակել «Հանդեսը», բավական է, եթե հայտնենք ընթերցողին, որ անցյալ 1888 թ. դեկտեմբերին սկսած տպագրությունը միայն այժմ ենք կարողանում լույս ընծայել՝ հակառակ մեր ցանկության և տված խոստման: Ներկա 1889 թ. «Հանդեսի» երրորդ գիրքը չի կարող լույս տեսնել, քանի որ հանգամանքները չեն ներում: Հետագա հրատարակությունների մասին կլինի ծանուցում յուր ժամանակին, իսկ առայժմ կամենում ենք ավելի բարեհաջող պայմանների մեջ շարունակել մեր ձեռնարկությունը:

Տպագրական և ուրիշ մի քանի հանգամանքների պատճառով չկարողացանք պահպանել նյութերի պարզ ու պատշաճ դասավորությունը, ուստի և խնդրում ենք ընթերցողների ներողամտությունը»:

Ամբողջովին նվիրվելով գրահրատարակչական գործին՝ արդեն այդ ժամանակ Ս. Բարխուդարյանը լրջորեն մտածում էր սեփական տպարան հիմնելու

և Օթոն Հերբեկի ծառայություններից հրաժարվելու մասին: Տարիների փայփայած իր երազանքի մասին նա տեղեկացնում է Հ. Հովհաննիսյանին և առաջարկում է համագործակցել այդ գործում: Հովհաննիսյանը ողջունում է ընկերոջ այդ միտքը. «Մկրտիչ ջան, քո դիտավորությունը Մոսկվայում տպարան և վիմագրատուն ունենալը և հրատարակչական գործ սկսելը, խոսք չկա, որ գովելի է, և ես համոզված եմ, որ քո հատուկ եռանդն ու հաստատակամությունը գործը գլուխ կբերեն, միայն կարծում եմ, որ հեշտ գործ չէ, մի մարդու գործ չէ, եթե դա իմ հասկացած ընդարձակ ծրագրով մի գործունեություն պիտի լինի...իմ աշխատակցությունը անպակաս կլինի, քանի ես կենդանի եմ, միայն չես իմանում, թե որքան կարոտ եմ ազատ ժամանակի»: Այս նամակը գրված է 1889թ.: Մոտ երկուսուկես տարի անց՝ 1891 թ. իրականություն է դառնում Մկրտիչ Բարխուդարյանի ցանկությունը: Ըստ երևույթին, իր կնոջ՝ Քրիստինե Բարխուդարյանի միջոցներով նա մի տպարան է հիմնում, այստեղ շարունակում «Հանդեսի» տպագրությունը և սկսում լայնածավալ գրահրատարակչական աշխատանք:

Վերադառնանք, սակայն, «հանդես գրականին և պատմականին»: 1888–1890 և 1894–1896 թթ. ընթացքում լույս տեսան հանդեսի յոթ գրքեր 2500 էջ ընդհանուր ծավալով: Անվիճելի է, որ «Հանդեսը» հայ գրահրատարակչական գործի պատմության մեջ ունեցել է իր ուրույն տեղը: Ժամանակի հասարակության մեջ նրա բարձր համարումը առաջին հերթին պայմանավորված է եղել

այն շոշափելի ծառայությամբ, որը մատուցվել է գրականությանը, հայագիտությանը, և Խորհրդային պատմագրական գիտության զարգացման ընթացքում միայն մեկ հետազոտող՝ պրոֆ. Արշալույս Արշարունին է, որ փորձել է վերլուծել «Հանդեսի» տեղն ու դերը ազգային մշակույթի մեջ: Ստորև կփորձենք խմբավորել նրա գնահատականները «Հանդեսի» հիմնական առանձնահատկությունների ու նշանակության մասին:

Մկրտիչ Բարխուդարյանն իր առջև խնդիր էր դրել «Հանդեսը» դարձնել համազգային պարբերական. որոշակի իմաստով դա նրան հաջողվեց: Տարեգրքում լույս տեսան Պերճ Պողոջանի, Ռաֆայել Պատկանյանի, Լեոյի, Հակոբ Պարոնյանի, Նորայր Բյուզանդացու, Րաֆֆու, Ղազարոս Աղայանի, Վրթանես Փափազյանի, Ալեքսանդր Ծատուրյանի և ազգային այլ նշանավոր գրող-բանաստեղծների երկերը:

«Հանդեսը» խնդիր էր դրել գրական և պատմական հարցեր լուսաբանելու: Հրատարակվեցին ինքնուրույն գրական գործեր (թե՛ գրական լեզվով և թե՛ բարբառներով), թարգմանական չափածո, արձակ և դրամատիկական ստեղծագործություններ, գրականագիտական աշխատություններ, գրական ժառանգության նյութեր:

«Հանդեսն» իր շուրջը համախմբեց ոչ միայն աշխատակիցներին և բարեկամներին (Ստ. Մամիկոնյան, Ալ. Ծատուրյան, Հովհ. Հովհաննիսյան), այլև ընդհանրապես բանիմաց եռանդուն գործիչների:

«Հանդեսը» հայ ընթերցողին ծանոթացրեց ոուս և արևմտյան նշանավոր գրողների՝ Լերմոնտովի,

Շչեդրինի, Պետեֆիի, Նադսոնի, Բայրոնի, Հայնեի, Մոպասանի, Ֆրուգի և այլոց ստեղծագործություններին:

«Հանդեսը» բանաստեղծներ Հովհ. Հովհաննիսյանի և Ալ. Ծատուրյանի, գրականագետներ Երվանդ Շահագիզի և Գևորգ Չուբարի ինքնաարտահայտման ասպարեզը դարձավ:

Արշարունու գնահատմամբ հանդեսի մեծագույն ծառայություններից է եղել Մ. Նալբանդյանի նկատմամբ որդեգրած վերաբերմունքը, ինչն արտահայտվել է նախ և առաջ նրանում, որ այստեղ առանց սահամանափակվելու հրապարակվել են Մ. Նալբանդյանի անտիպ՝ մինչ այդ անհայտ գործերը:

Կարևորվել է այն հանգամանքը, որ խմբագիր-հրատարակիչ Մ. Բարխուդարյանն իր պարբերականի շուրջը համախմբեց հայ գրողներից բոլոր նրանց, ովքեր, անկախ իրենց գրական և տեսական խմբավորումների հետ կապ ունենալու հանգամանքից, ցանկություն են հայտնում միասնական ուժերով զարգացնելու հայ գրականությունը: Անվանի գրողներից Ղ. Աղայանը, Պ. Պռոշյանը, Սմբատ Շահագիզը, Գևորգ Դոդոխյանը, Ռ. Պատկանյանը, Երիտասարդներից՝ Նար-Դոսը, Լեոն, Լ. Մանվելյանը, Մ. Աբեղյանը, Աշուղ Զիվանին, Պ. Ադամյանը և Գ. Չուբարը արձագանքեցին Մ. Բարխուդարյանի ձեռնարկին, մասնակցեցին «Հանդեսին»: Ընդ որում, նման ընդգրկումը վկայում էր Մկրտիչ Բարխուդարյանի ոչ թե սկզբունքներից զուրկ լինելու կամ որոշակի գաղափարական տեսանկյուն չունենալու, այլ թերևս ընդհակառակը՝ լայնախոհության և հանդուրժողականության մասին:

Մենք համամիտ ենք Ա. Արշարունու հիշյալ գնահատականներին: Մյուս կողմից, 15 էջ վերլուծելով և գնահատելով «Հանդեսը»՝ մեծավաստակ ուսումնասիրողը նույնիսկ այստեղ «Հանդեսի» դժվարություններում և անհաջողություններում ցարական գրաքննության ճնշման ու հալածանքների հետևանքը տեսնելու ջանքեր է գործադրել: Մասնավորապես, Արշարունին ակնարկում է, թե գրաքննությունն էր պատճառը, որ Մ. Բարխուդարյանը չկարողացավ խոստացածի պես տարին երկու անգամ «Հանդեսի» գրքերը հրապարակել: Բայց ո՞չ Բարխուդարյանի արխիվում, ո՞չ նրա ընդարձակ նամակագրության մեջ չի գտնվում ո՞չ ուղղակի, ո՞չ էլ անուղղակի ակնարկ այդ խոչընդոտի մասին:

Այնպես որ, այդ փաստարկը հիմնավոր չէ. ցարական գրաքննությունը մի բացառիկ վերաբերմունք չուներ Մ. Բարխուդարյանի հանդեպ: Հայտի է, որ Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեի հայերեն հրատարակությունների գրաքննիչ Նիկողայոս Մառը աննական ջերմ հարաբերություններ ուներ թե՛ Բարխուդարյանի, թե՛ Հովհաննիսյանի հետ: Բայց չկա որևէ հիմք անդելու, թե Մ. Բարխուդարյանը երբևէ ձեռնարկել է որևէ գործ, որ հակասեր գրաքննչական կանոններին:

Մ. Բարխուդարյանի գրահրատարակչական գործունեության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նա հաջողությամբ է համատեղել առաջադիմական–լուսավորչական գաղափարները ձեռնարկատիրական գործունեության հետ: 30 տարվա գրահրատարակչական գործունեության (1888–1918 թթ.) ամենաաշխույժ և ազգային

հասարակական ու մշակութային կյանքում ներդրման առումով ամենաակնառու շրջանը առաջին տասնհինգամյակն է եղել, որի ընթացքում էլ նա արմատական հեղափոխական հայացքներին տուրք չի տվել:

Բարխուդարյանի տպարանը աշխատանքի առաջին տասնամյակի ընթացքում, բացի «Հանդեսի» համարներից, լույս է ընծայել ավելի քան հարյուր անուն գրքեր ու բրոշյուրներ, ընդ որում՝ թե՛ հայերեն, թե՛ ռուսերեն: Մեր ձեռքին են եղել հայերեն համարյա բոլոր հրատարակությունները, նաև որոշ ռուսերեն հրատարակություններ: Դրանց ծանոթանալիս անմիջապես աչքի է զարնում այն, որ իր ժամանակակից ռուս առաջադեմ գրահրատարակիչների նման Մ. Բարխուդարյանը հրատարակել է օգտակար գիտելիքների տարածմանը նպաստող և ընթերցող ամենալայն շրջաններին ուղղված գրքեր: Հակառակ այն հանգամանքին, որ հրատարակություններն աչքի էին ընկնում տպագրական և կազմարարական բարձր որակով՝ տպարանի աշխատանքի առաջին տարիները դժվարին էին և փորձություններով լի: Տարիների փորձով իմաստնացած Ղ. Աղայանը սովորեցնում էր իր երիտասարդ ընկերոջը. «Հրատարակչությունը մի տեսակ վաճառականություն է, Գուլիմիրյանց և նմանները, որոնք իրանց կոչմանը ծառայում են ամեն կարելի եղած հնարներով, այնքան մեղադրելի չեն, որքան մենք, որ և ուզում ենք բան հրատարակել, և խորշում ենք այն հնարներից, որ դրա համար գործ դնել անհրաժեշտ է: Այսպես են սովորեցրել ժողովրդին, դանդաղկոտությամբ չենք կարող այդ հանգամանքի առաջն առնել և

արդարացնել մեզ իդեալական ձգտումներով, որ իսկապես մեր սրտումը չէ, քանի որ սրտով ցանկանում ենք, որ հազարավոր բաժանորդներ ունենանք, միայն թե այդ լինի ինքն իրան, կամովին:...Չէ, պետք է գրել ամեն տեղ, պետք է դիմել...նույնիսկ հարազատներին, որոնք ինքնաբերաբար բան անելու տրամադրություն չունին...Օ՛ն ուրեմն, ի գործ, և նոր հոգվով: Հայացքդ բուն գործի վրա – սխալ է՝ պետք է շտկես: Նկատի պետք է ունենաս, որ հայ ընթերցող հասարակությունը, ինչպես և ուսում ստացողը միայն հայ հաճախորդ չէ, այլ առավել ռուսի և սրա ուսումնարանն է մտնում, նրա տպածն է կարդում, իսկ իրանը մասամբ առ հարկի, մասամբ ամոթից և ստիպմամբ է ընդունում: Ցանկանում է ազատ լինել, բայց ստրկությունը գերադասում է, որովհետև ազատություն ձեռք բերելու համար աշխատանք, ջանք, փող և զոհաբերություն է պահանջում»: Հովհ. Հովհաննիսյանը 1893 թ. գրում է ընկերոջը. «...Շատ վշտացա, որ կարդացի նամակիդ այն տողերը, թե գործդ լավ չի գնում, ինչ է պատահել, ինչի՞ վրա ես մոլորվել, արդյոք շուտափույթ ելք չունի՞ս ի նկատի:

Մկրտիչ ջան, մի բան եմ ուզում հարցնել, չծիծաղես վրաս, հնարավորություն չկա՞ տպարանդ այստեղ (Թիֆլիս – Ա.Ս.) փոխադրելու: Բանն այն է, որ ես արդեն համոզվեցա, որ քո տպարանի պես մաքուր տպագրող մի արհեստանոց այստեղ ամենահաջող գործունեության ասպարեզում կարող է ունենալ, այստեղի տպարանները ընդունակ չեն քեզ նման մաքուր և սիրուն բան դուրս բերել: Ես այդ մասին այստեղ ամենքին ասում էլ եմ,

գրում էլ եմ: Այս երկու տարվա ընթացքում «Արծազանքի» մեջ ինչ-որ քո տպարանից դուրս եկած բան է եղել, ես եմ քննել ու միշտ հիշատակել եմ առանձնապես տպագրության գեղեցկությունը»:

Բարխուդարյանի տպագրությունների բարձր որակը դժվարությամբ, բայց ընդունել են նաև Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերության անդամները (չմոռանանք, որ նրանք «սնում էին» բացառապես թիֆլիսյան հրատարակիչներին): 1892 թ. նրան է հատկացվում մեծահարուստ Իզմիրյանի հիմնած Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակին արժանացած Արշակ Տեր-Միքելյանի (Միքայելյան) «Հայաստանյաց եկեղեցին և բյուզանդական ժողովոց պարագայք» ուսումնասիրությունը տպագրելու իրավունքը:

Ահա այս պայմաններում էր, որ հատկապես 1886–1887 թվականներից Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողները և նրանց կազմակերպությունը դարձան ռուսահայ ստեղծագործ հասարակական մտքի կենտրոնական երևույթներից մեկը:

Ժամանակակցի բնորոշմամբ «Պետերբուրգի հայ ուսանողությունը 1880–ական թվականներին գաղափարական կենդանի խմորումների մեջ էր. ինքնազարգացում, ազգային դաստիարակություն, տաճկահայոց ճակատագրի, հեղափոխական ծրագիրներ: Այս հարցերը պաշարել էին ամենքին»:

Ուսանողական այս աշխույժ շարժման կենտրոնական դեմքերից մեկն է դառնում համալսարանի արևելյան լեզուների բաժնի ուսանող Սարգիս Կուկունյանը: Նրա անվան հետ են կապված ուսանողական գրադարանի

վերակազմավորման աշխատանքը, ուսանողական փոխօգնության դրամարկղի ստեղծումը, դրա օգտին տրվող ներկայացումները:

Այս ձեռնարկներն ավելի են ամրապնդում համատեղ գործելու հայ ուսանողների ցանկությունը: Կուկունյանը նախաձեռնում է նաև հայերենին չտիրապետող հայագգի ուսանողներին մայրենի լեզուն սովորեցնելու գործը: Նրանց հետ պարապմունքներ են անցկացվում, իսկ վարժությունների համար կատարվում են թարգմանություններ Բալկանների ազատագրված ժողովուրդների կյանքից:

Կուկունյանի կազմակերպչական ձիրքը շուտով գնահատության է արժանանում: Նրան փոխօգնության դրամարկղից ամսական 15 ռուբլի թոշակ է նշանակվում: Շուտով Կարապետ Եզյանի միջնորդությամբ Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների հոգաբարձական խորհուրդն իր հերթին նրան ևս 15 ռուբլի ամսական թոշակ է նշանակում:

Հետազոտողների շրջանում ձևավորվել է այն կարծիքը, որ պետերբուրգյան հայ ուսանողական կազմակերպությունը առաջին հերթին հետապնդում էր զանգվածային ընթերցողին հասցեագրված գրքեր հրատարակելու գործը: Սկզբում ուսանողները որոշել էին իրենց գրքերը հրատարակել շարքի տեսքով, որոնք «Մոսկվայի հայ ուսանողների գրականական ընկերության» հրատարակությունների նմանությամբ պետք է համարակալվեին և ունենային ՍՊՀՈՒՀ («Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների հրատարակություններ» ընդհանուր խորագիրը): Սակայն գրաքննչական կոմիտեն մերժել էր այդ

առաջարկությունը, և արգելվել էին ինչպես գրքույկների համարակալումը, այնպես էլ վերոհիշյալ հապավման կիրառությունը: Այս որոշումը ուսանողներին հետ չի պահում իրենց ծրագրերի իրագործումից, հրատարակվում են փոքրածավալ, թղթակազմ բազմաթիվ գրքույկներ Ի. Սկորոխոդովի տպարանում: Նշանավոր էին «Ժաննա Դ'Արք-Գաղղիո ազատարարուհի», «Նեդա», «Բուլղար ավազակապետը», «Դոնչո» հրատարակությունները, որոնք քաղաքական ուղղվածություն ունեին: Դրանք ընթերցողների շրջանում քարոզում էին բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության օրինակը: Հետաքրքիր է, որ չունենալով բուն հայության արդեն արտահայտվող նպատակներին համահունչ քաղաքական գրականություն հրատարակելու հնարավորություն՝ Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողները դիմում էին բուլղարական ազատագրական պայքարի դրվագները ներկայացնելու միջնորդավորված ձևով ընթերցողների շրջանում հայրենասիրական մղումներ արթնացնելու մեթոդին: Ինչո՞ւ հատկապես այդ ձևին: Դրա ակունքները Լեոն գտել է Մկրտիչ Փորթուգալյանի «Արմենիա» թերթի ուղղության մեջ: Ըստ նրա՝ այս փոքրադիր հրատարակության ազդեցությունը բավական մեծ էր, որովհետև մամուլը թե՛ Օսմանյան կայսրությունում, թե՛ Ռուսաստանում խեղված էր, և «Արմենիան» միակ ազատ լրագիրն էր, որ տեղեկություններ էր հաղորդում օսմանյան դժոխակ իրականությունից, նկարագրում գավառների դրությունը, թուրք կառավարության վայրագությունները, միևնույն ժամանակ փորձում էր ուղղորդել հայությանը: Այս նպատակով Փորթուգալյանը հրատարակում

էր դրվագներ բուլղարական շարժման պատմությունից, բուլղար հեղափոխական գործիչների հիշողությունները և այլն: Լեոն կարծում էր նաև, որ Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների գործունեությունն այս ուղղությամբ Փորթուգալյանի գործի շարունակությունն էր, բայց ավելի նշանակալից: «Հայդուկային գրականություն» անունը ստացած, բուլղարական ժողովրդի մասին պատմող գրքույկներում հետաքրքիր շեղումներ կան, որոնք վերաբերում են հայկական իրականությանը, քննադատում են հայ մեծահարուստների անտարբերությունը: Ըստ երևույթին, ռուս նարոդնիկության չափավոր ազդեցությամբ ներկայացվում էին նաև հայկական գյուղական կյանքի իդիլիկ պատկերները, առանց մեծահարուստների և հարստահարողների, որտեղ հայերը պարզ և երջանիկ կյանքով են ապրում «չպղծելով իրենց հոգին քաղաքային կեղտով»:

Այս հրատարակությունների մի մասը, ցավոք, Հայաստանի գրադարաններում չկան, և էլ ավելի է մեծանում դրանց նմուշները Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեի արխիվներում ուսումնասիրած Ս. Արեշյանի ջանքերի նշանակությունը:

Մեր ձեռքի տակ եղել է «Բուլղարների մասին» 44 էջանոց, փոքրածավալ գրքույկ, որը շատ պարզ, մատչելի լեզվով գրված մի փոխադրություն է: Հեղինակը պատմում է բուլղարացիների անցյալի, միջնադարում ունեցած և կորցրած պետականության, թուրքական ճնշումների և դրա աղետալի հետևանքների մասին: Բուլղարացիների տնտեսավարման, կենցաղի, ազգային սովորույթների նկարագրությունն որոշակիորեն վկայում է, որ գրքույկի

յուրաքանչյուր պարբերություն շարադրելիս հեղինակն աչքի առաջ է ունեցել նմանություններն ու զուգահեռները հայ իրականության հետ: Բուլղարացիների ազատատենչ ոգու, անկախ ապրելու հպարտ կամքի մասին խոսելը նրա համար մի միջոց է հայ ընթերցողի մեջ նման կամք արթնացնելու: Ընդհանրապես բուլղարական ընդարձակ պատմության և տնտեսական-հասարակական կարգի իր իմացության նման շարադրանքը վկայում է, որ հատկապես 19-րդ դարի իրադարձությունների ներկայացումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի ամբողջական ծրագիր-գաղափարախոսություն, որն, ըստ երևույթին, ոչ միայն ուսանող-հեղինակի, այլև նրա ընկերների համոզմունքով միանգամայն գործադրելի էր Թուրքահայաստանում: Բուլղարիային վերաբերող հարատարակությունների մեծագույն մասի նյութը վերցված էր պետերբուրգյան պարբերականներից մեկում շարունակաբար տպագրվող Ս. Իվանովի «Մարտիկներ և նահատակներ հանուն Բուլղարիայի ազատության» աշխատությունից:

Ուսանող-հրատարակիչների նպատակները պարզաբանող մի արժեքավոր հիշողություն է թողել Լեոն: Նա գրում է, որ Ս. Պետերբուրգի ուսանողական կազմակերպության անդամներից երկուսը՝ Եփրեմ Տեր-Հակոբյանը և Հմայակ Նազարյանը շուշեցի էին, որոնք ամառային արձակուրդներին գալիս էին Շուշի և զրույցների ժամանակ նրան բացատրում էին իրենց և իրենց ընկերների հայեցակետը: Պետք է, ասում էին նրանք, հեղափոխականացնել ժողովրդական զանգվածները պատմական համանմանությունների միջոցով: Ըստ նրանց,

ամենացայտուն խրատական համանմանությունները տվել է բուլղարական հեղափոխությունը, որը թե մոտ է ժամանակով և թե հարուստ է թյուրքահայերի կյանքը հիշեցնող պատկերներով: «Մենք,– շարունակում էին երկու երիտասարդները,– թեև ինքներս ոչինչ չենք ասում, բայց մեր գրականությամբ այն դաստիարակությունն ենք տարածում, որ թյուրքահայերի ազատությունը կարող է այն կերպով լինել, ինչ կերպով եղել է բուլղարների ազատությունը»:

Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների հրատարակություններից երեքը՝ «Ուրիշի գերեզմանին առանց արտասուք են լալիս», «Բուլղար ավազակապետը», «Նեդա», ժամանակին գրախոսել է Ղազարոս Աղայանը «Աղբյուր» հանդեսի էջերում:

Ուսանող–հրատարակիչներին անվանելով «մեր մատաղ գրականության ժրաջան մեղուներ»՝ նա նշել է, որ հրատարակություններո իրենց ծավալով ու գնով միակերպ մատչելի են թե՛ Ժողովրդին (ասել է թե՛ ընթերցող լայն շրջանակներին), և թե՛ մանուկներին:

«Ուրիշի գերեզմանին առանց արտասուք են լալիս» գրքույկը Աղայանը խստորեն քննադատում է. «Հայտնի չէ, թե մի հեղինակությոն է արդյոք, թե՛ մի թարգմանություն կամ փոխադրություն: Հավանական է, որ փոխադրություն լինի, բայց շատ անհամ փոխադրություն է, որովհետև որոշ կերպով չի երևում, թե ինչ կյանքից է առնված, արդյոք բուլղարական, թե՛ հայկական, թե՛ երկուսից միանգամից»: Քննադատելով գրվածքի թե՛ լեզուն, թե՛ շարադրանքի ոճը, ընդ որում, թերություն

համարելով այն, ինչ մյուսները ոգևորությամբ քաղաքական քարոզչություն էին գնահատում (խոսքը հայկական միջավայրին առնչվող դատողությունների մասին է, որոնք տեղ-տեղ ազդել են բուլղարական հերոսի մասին պատմության մեջ) հեղինակը համոզված է, որ այն «անորոշ վիճակի մեջ է դնում ընթերցողին, որն ականա հարցնում է ինքն իրեն, թե այս ի՞նչ բան է արդյոք և ի՞նչ նպատակի է ծառայում, քանի որ ո՛չ գեղարվեստական տեսակետից, ո՛չ պատմական, ո՛չ յուր անիմանալի տենդենցիաներով, ո՛չ յուր շենք ու շնորքով մի բանի նման չէ, թե այսուամենայնիվ, 5 կոպեկ արժե, որովհետև սրանից ավելի անշնորհք գրվածքներ չատ կան մեր մեջ, որոնք ավելի թանկ արժեն...»:

Դրա փոխարեն Աղայանը բարձր է գնահատել «Բուլղար ավազակապետ» գրքույկը, որը «գեղարվեստական տեսակետից կարող է օրինակ լինել մեր բոլոր անճաշակ վիպագրողների համար»:

Հարկ է նշել, որ 1888 թվականին, երբ գրախոսում էր վերոհիշյալ հրատարակությունները, Ղազարոս Աղայանը զգուշությամբ էր մոտենում Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների հրատարակությունների հատկապես բովանդակությանը: Նրան, ըստ ամենայնի, վախեցնում էին այն հեռահար նպատակները, որոնց բովանդակությունը հայ ընթերցողները չէին կարող չհասկանալ: Աղայանը նույնիսկ կարծես արդարանում էր. «...այնուամենայնիվ, մենք համակիր չենք մեր ուսանողների գործունեության այս ընթացքին: Դոն-Քիշոտը չէր կարող անցած գնացած ասպետությունը վերակենդանացնել, նրա փորձը տկար

ուղեղի տեր մարդիկ կանեն, անմտաբար ընկնելով սարդերի ոստայնացած որոգայթի մեջ»:

Սակայն այն, ինչ 1888 թ. խորթ ու վտանգավոր էր թվում Աղայանին, արդեն 1891 թ. նրա համար այժմեական էր: Նրա վերաբերմունքը՝ ազատագրված ժողովուրդների պատմության օրինակներով հայ ժողովրդին կրթելու հանդեպ, փոխվեց: Դրա վկայությունն է այն նամակը, որով Մկրտիչ Բարխուդարյանին առաջարկում էր «Հանդես գրական և պատմականի» համար օգտագործել նաև իր ուժերը. «Ինձ համար թարգմանելու բաներ ուղարկիր, ես ժամանակ շատ ունիմ, միայն լավ բաներ, ժամանակի պահանջի համեմատ, ազատված ազգերի կյանքից առած... (ընդգծումը մերն է – Ա.Ս.)»:

Այդ տարիների ընթացքում, ըստ երևույթին, Ղ. Աղայանն էլ տեսավ, թե ինչ հսկայական ազդեցություն ունեցավ պետերբուրգյան ուսանողների գործը հայ ժողովրդի վրա:

Նշելով այս հրատարակությունների տարածման հաջողությունը՝ կարևոր է հստակեցնել, որ դրա պայմաններից էին թե՛ մատչելի գները (2, 3 և 5 կոպեկ), թե՛ զանգվածային տպաքանակները: Սակայն տպագրվեցին նաև ավելի խոշորածավալ ստեղծագործություններ: Այսպես, լույս տեսան լեհ գրող Թեոդոր Եժի «Ուսկոկներ» և «Լուսաբացին» վեպերը, որոնք գեղարվեստորեն պատկերում էին նույն բալկանյան ազատագրական պայքարի դրվագները:

Ըստ երևույթին, այս ստեղծագործությունների թարգմանության գաղափարը նույնպես պատկանում է Սարգիս Կուկունյանին, որը նույն սենյակում էր բնակվում լեհ

ուսանող Թեոդոր Բերգերի հետ և նրա միջոցով առնչվում էր լեհ ուսանողների գաղափարներին և լեհական մշակույթին: Ինչպես նշել ենք, հայ ուսանողների կազմակերպությանը, համալսարանականներից բացիկ, անդամակցում էին նաև Ս. Պետերբուրգի այլ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողներ: 1887–1893 թթ. քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտում ուսանող Հովհաննես Քաջազնունին, ով 1887–1888 թթ. նույնպես անդամակցում էր կազմակերպությանը, նախաձեռնեց Վլադիմիր Կորոլենկոյի «Ասք Ֆլորի, Ագրիպայի և Յեհուդայի որդի Մենաքեմի հետ» վիպակի հայերեն թարգմանության և տպագրության գործը:

Ռուս մեծ գրողի արխիվում պահպանվել է Հ. Քաջազնունու հետ նամակագրությունը, որով վերջինս 1888 թ. ապրիլի 13–ին տեղեկացնում է, որ վիպակն արդեն թարգմանված է, հանձնված գրաքննությանը և մնում է միայն հեղինակի թույլտվությունը, որպեսզի գրքույկը տպարան հանձնվի: Նույն թվականի մայիսի 17–ին, երբ թույլտվությունն արդեն ստացված էր, Քաջազնունին Կորոլենկոյին է ուղարկում «Ասքի» հայերեն թարգմանության տպագրված օրինակը: Հրատարակիչը միաժամանակ հեղինակից ներողություն է խնդրում ստեղծագործության վերնագրում աննշան փոփոխություններ կատարելու համար:

Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների աշխույժ ու հետևողական հրատարակչական գործունեությունը երկու տարի տևելով և 15 անուն տարբեր ծավալի հրատարակիչներ տալով, ընդհատվեց 1888 թվականին: Գրաքննչական կոմիտեն անվստահությամբ էր վերաբերվում

այդ հրատարակություններին և, վերջիվերջո, արգելեց դրանք։ Սալոմեա Արեշյանին հաջողվում է գտնել ապացույցներ, որ այս գործում իր դերն է ունեցել նաև գրաքննիչ-թարգմանիչ Քերովբե Պատկանյանը։ Իր մահից ընդամենը մի քանի ամիս առաջ նա հրաժարվում է պաշտոնական գրախոսություն ներկայացնել հրատարակության ներկայացված «Վասիլի Լևսկի» գրքույկի վերաբերյալ (որն, իմիջիայլոց, պետերբուրգյան «Սևերնի վեստնիկ» ամսագրում լույս տեսած հոդվածի հայերեն թարգմանությունն էր), քանի որ ստիպված էր ամեն օր հանդիպել հայ ուսանողների կազմակերպության անդամներին արևելյան լեզուների ֆակուլտետում։ Սակայն գրաքննչական կոմիտեին նա բանավոր հայտարարեց, որ այդ գրքույկը լավ կլինե՞ր արգելել, քանի որ բուլղարացիների մասին առանց այդ էլ հայոց լեզվով չափազանց շատ նյութեր են տպագրվում։ Արդյունքում գրքույկն արգելվեց։

Արժե անդրադառնալ ուսանողական կազմակերպության գործունեության նաև այլ կողմերին։ Նրա հեղինակությունը մայրաքաղաքի հայության շրջանում այնքան աճեց, որ տարբեր աշխատանքներին սկսեցին մասնակցել նաև երիտասարդ վաճառականներն ու ծառայողները։ Նրանցից երկուսը՝ Ռուբեն Հովհաննիսյանը և Կոստանդին Լիսիցյանը, մոտ մեկ տարի Սարգիս Կուկունյանի հետ զինավարժությամբ էին զբաղվում և պատրաստվում էին զինված պայքարի համար։ Նրանք հետագայում աջակցեցին Կուկունյանին իր նշանավոր արշավանքում։

Ս. Պետերբուրգի ուսանողները մի ընտրված պատվիրակության միջոցով կապ են հաստատում մոսկովյան

ուսանողական ավելի գաղտնի գործող կազմակերպության հետ, որի անդամներն էին այդ տարիներին «Պետրովսկայա» գյուղատնտեսական բարձրագույն դպրոցի ուսանողներ Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմոն Զավարյանը, Ստեփան Զորյանը (Ռոստոմ) և ուրիշներ:

Ասենք, որ այս տարիների հրատարակչական աշխատանքի փորձը մեծապես պետք եկավ Սարգիս Կուկունյանին նաև հետագայում: 1890 թ. ձեռնարկած իր նշանավոր արշավանքի անհաջողությունից հետո, դատապարտվեց տաժանակրության և աքսորվեց Սախալին, ուր մնաց 15 տարի: Եվ ահա 1901 թ. կղզու գեներալ-նահանգապետ Լյապունովը մի ստուգման ժամանակ հայտնաբերում է, որ պետական տպարանը սխալ է կառավարվում և շոշափելի վնասներ է կրում: Գեներալը հանձնարարում է տաժանակիրների միջից տպագրական գործին ծանոթ մարդ գտնել: Այդպիսին լինում է հենց Կուկունյանը, որին էլ հանձնվում է պետական տպարանը կառավարելու գործը: Կուկունյանն իր հուշերում գրում է. «Ես իսկապես ծանոթ էի տպարանական գործին: Ս. Պետերբուրգ ուսանող եղած ժամանակս, երբ ուսանողական մի խմբի հետ «Բուլղար ավազակապետ», «Տանչո», «Լուսադեմին» գրքերն էինք հրատարակում, դեռ այն ժամանակվանից բավականին ծանոթ էի այդ գործին»: Եվ այնուհետև. «պետք է խոստովանել, որ ես իմ գործս բավականին հմտությամբ տարա, և առանց չափազանցնելու եմ ասում, տպարանն իմ կառավարչության տարիներին ավելի արդյունք տվավ, քան թե յուր գոյության ամբողջ քսան տարվա ժամանակամիջոցում»:

Կուկունյանը Սախալինի կառավարական տպարանի տնօրենն էր մինչև կղզու ճապոնական օկուպացիան և իր վերադարձը՝ 1906 թվականին:

Թեև հայ գրքի հրատարակության հետ անմիջականորեն չի առնչվում ինչպես նախորդ, այնպես էլ ստորև բերվող պատմությունը, սակայն նրանք բնութագրում են ժամանակի անվանի հայ մտավորականների կեցվածքը: 1883 թ. ռուսական «Московская газета»-ն իր մի շարք համարներում հիացական գրախոսական է տպագրում Պ. Ադամյանի մոսկովյան հյուրախաղերի մասին: Այդ նույն թվականին էլ տպագրում է նրա «Վտարվածի երգը» բանաստեղծությունը:

Ազգի կրթման գործում հայ գրահրատարակիչները կարևոր նշանակություն էին տալիս համաշխարհային դասական գրականությունը ժողովրդի սեփականությունը դարձնելուն: Ուստի, հայ գրահրատարակչությունում զգալի տեղ է գրավում ռուս դասականների ստեղծագործությունների թարգմանությունների հրատարակումը: Նույն հետևողականությամբ թարգմանաբար լույս էին ընծայվում եվրոպական գրականության խոշոր ներկայացուցիչների գործերը: Լույս են տեսնում Ալֆոնս Դոդեի, Վիլյամ Շեքսպիրի, Մոպասանի և այլոց ստեղծագործությունները:

1887 թ. նոյեմբերին Ս. Պետերբուրգում Ա. Լիբերմանի տպարանից լույս տեսավ «Արաքս» պատկերազարդ ժողովածուի առաջին գիրքը: 12 մամուլ ծավալով, գրավիչ կազմով, պոլիգրաֆիական այն ժամանակվա համար բարձրագույն որակի 25 պատկերներով այս

հրատարակությունը միանգամից գրավեց Ռուսաստանի հայ ընթերցողների ուշադրությունը: Այն հետաքրքիր տեղեկություններ էր պարունակում Արևմտահայաստանի, հայազգի նշանավոր գործիչների, պետերբուրգյան հայերեն հրատարակությունների մասին:

Բերված էին վիճակագրական տվյալներ հայության թվական կազմի, տեղեկություններ հայկական մշակույթի մասին, ռուսական պարբերականներում լույս տեսած հոդվածների թարգմանություններ, զանազան լուրեր և այլն: «Արաքսի» գրական-հասարակական ուղղվածությունը, հրատարակության գեղարվեստական ճաշակը և պոլիգրաֆիական կատարման որակը գրավեցին ընթերցողներին: Առաջին գրքի 491 օրինակներն արագորեն սպառվեցին: Լայնորեն տարածվեց նրա հրատարակչի՝ Սիմեոն Գուլամիրյանի անունը²:

² Սիմեոն Գուլամիրյանը ծնվել է 1857 թվականին Երևանում՝ միջին կարողության տեր վաճառականի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստանալով հայրենիքում՝ 1882 թ. նա մեկնում է Ս. Պետերբուրգ և ընդունվում է համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետ: Համալսարանական կրթությունն ավարտել չի հաջողվում: Իր վկայությամբ դրան խանգարում են նյութական դժվարությունները: Ըստ երևույթին՝ զգացնել է տալիս նաև վատառողջ վիճակը՝ թոքերի հիվանդությունը: 1886 թ. թողնելով համալսարանը՝ Ս. Գուլամիրյանը զբաղվում է զանազան աշխատանքներով, մասնավորապես աշխատակցում է Խորեն վարդապետ Ստեփաննի Թիֆլիսից Ս. Պետերբուրգ տեղափոխված «Մանկավարժանոց» պարբերականին: Այստեղ նա երկրագիտական բնույթի նյութեր է տպագրում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի մասին: Նյութական անբարվոք վիճակը Ս. Գուլամիրյանին ստիպում է ուսուցչական պաշտոն փնտրել Պարսկաստանի հայկական

«Արաքս» պատկերազարդ հանդեսի առաջին գրքի նյութերը պատրաստվում են արդեն 1887 թվականի կեսերին: Տարիներ շարունակ անդամակցելով Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողական կազմակերպությանը, ըստ ամենայնի, կիսելով կազմակերպության անդամների ազատասիրական հայացքներն ու գաղափարները՝ նա որոշում է ցարական գրաքննության կողմից ընձեռված խիստ սահմանափակ հնարավորությունների շրջանակներում դրանք լուսաբանել իր հանդեսի էջերում:

Հանդեսի «Արաքս» անվանումն ընտրված էր Ռաֆայել Պատկանյանի նշանավոր բանաստեղծության ազդեցությամբ: Ս. Գուլամիրյանն ինքը Պատկանյանի արվեստի ու գաղափարների ջերմ երկրպագուն էր և հետագայում շոշափելի տեղ էր հատկացնում դրանց իր հանդեսում:

1890-ական թվականներին նա անձնական մտերմություն է հաստատում անվանի բանաստեղծի հետ, հյուրընկալում նրա օջախում, Բաքվում և Թիֆլիսում եղած ժամանակ տեղի հայ մեծահարուստների մոտ միջնորդություններ է անում Ռաֆայել Պատկանյանի որդու՝ Գաբրիելի Ս. Պետերբուրգում բարձրագույն կրթություն ստանալու գործը ապահովելու համար: Ս. Գուլամիրյանի կողմից Ռ. Պատկանյանի նկատմամբ պատկառանքի դրսևորումներից էր նաև այն հանգամանքը, որ 1893 թ. նա իր տառերը անհատույց տրամադրեց Վարվառե Քանանյանցին՝ մեծ բանաստեղծի երկերի ժողովածուն Ս. Պետերբուրգում հրատարակելու համար:

դպրոցներում: Սակայն շուտով նրա ծրագրերը փոխվում են: Ըստ երևույթին՝ բարերարներ գտնելով՝ նա ձեռնամուխ է լինում գրական-հասարակական հանդեսի ստեղծման աշխատանքներին:

«Արաքսի» նպատակների մասին առաջին գրքի «Մի քանի խոսք» ներածականում Ս. Գուլամիրյանը գրում էր. «Արաքսի» երևան գալը հանկարծակի չէ, նա պտուղ է երկարամյա մտածմունքների: «Արաքսը» ոռոգելով հայ աշխարհը՝ անշուշտ գիտե այն և ճանաչում է այդտեղ բնակվող իր հարազատ ժողովրդին, նրա վիճակն ու կենցաղը, կարիքն ու պահանջը: «Արաքսը» բարոյական պարտականություն է համարում բովանդակ Տաճկաստանի հայ ժողովրդի վիճակի ուսումնասիրության վրա առանձնապես ուշադրություն դարձնել, քանի որ թուրքաբնակ հայերի մամուլին այդ հույժ կենսական խնդրի ուսումնասիրությունն այսպես թե այնպես չէ հետաքրքրում: «Արաքսը» նույնպես հետևելու է այլ երկրներում ցրված հայերի բարոյական և կրթական վիճակը ուսումնասիրելու, կարողացածին չափ ճիշտ և մանրամասնորեն: Այս տեսակետով մենք աշխատելու ենք օր ըստ օրե «Արաքսի» մեջ ավելի կոկված ու մշակված գրություններ տեղավորել, իսկ թե որքան կհաջողվի մեզ, դա ապագան ցույց կտա:

Խմբագրությունը միջոցը ներածին չափ ցանկություն ունի «Արաքսի» ծավալը ընդարձակելու, առաջին կարգի նկարներ տալու, գլխավորապես հայ աշխարհից, հայ կյանքից և թե նորա ծրագիրը բազմակողմանի դարձնելուց զատ՝ բովանդակությունն էլ լավացնելու, սակայն այս բոլորը կախված է սոսկ ժողովրդի ուշադրությունից, թե արդյոք նա ծախսի համեմատ մեզ միջոց կտա՞ կատարելու մեր խոստմունքը» :

«Արաքսն» առաջին պատկերազարդ պարբերականը չէր ո՛չ հայ իրականության մեջ ընդհանրապես, ո՛չ էլ

ռուսահայ իրականությունում մասնավորապես: Դեռևս 1879 թվականին Զարմայր Մսերյանը Մոսկվայում իրականացրել էր պատկերազարդ տարեկան հանդես հրատարակելու երազանքը՝ զգալով ժամանակի պահանջը: Այդ մասին նա գրում էր «Փարոս Հայաստանի» անվանված իր հանդեսի առաջին գրքում. «Եթե գաղղիացիք, անգլիացիք, գերմանացիք, ռուսք և լուսավորյալ մյուս ազգերը Եվրոպիո կարող են պարծիլ յուրյանց պատկերազարդ հանդեսներով, ապա ինչո՞ւ և մենք հայերս հետմնանք նոցանից և չպիտի կարողանանք ունենալ այնպիսի հանդեսներ: «Փարոս Հայաստանի» ներկա տետրը թող ապացույց լինի՝ թե հայերեն ևս կարող են իլյուստրասիոններ ունենալ»:

«Արաքսը» թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ իր պատկերների որակով բոլորովին նոր երևույթ դարձավ հայ իրականության մեջ: Ընթերցողները առաջին իսկ գրքերից համոզվեցին, որ «Արաքսը» բազմակողմանի և հետաքրքիր հանդես է: Նա տպագրում էր քաղաքական-հասարակական, հայագիտական, երկրագիտական, բանասիրական հոդվածներ, ուղեգրություններ ու հիշատակարաններ, թղթակցություններ ու լուրեր: Բայց ամենաակնառու նորամուծությունն ամեն գրքի վերջում Հայաստանի բնաշխարհի, հայկական ճարտարապետության կոթողների, նաև հայ ու այլազգի նշանավոր նկարիչների գործերի պատկերներն էին: Հայ գրահրատարակչական իրականության մեջ առաջին անգամը լինելով՝ նման որակի նկարները թե՛ դրվում էին հանդեսի կիսամյա համարների մեջ և թե՛ զգալի տպաքանակներով ցրվում

առանձին: Ռուսական լավագույն պատկերազարդ հրատարակությունների օրինակով Ս. Գուլամիրյանը դրանց կլիշեները պատվիրում էր ոչ միայն Ս. Պետերբուրգում, այլև Վիեննայում՝ Միեզենբախի, Անգերերի, Գեշլի՝ այդ շրջանում մեծ անուն հանած գործարաններում: Հենց այդ բարձրորակ պատկերների շնորհիվ էր, որ «Արաքսը» տարբերվեց իր ժամանակակից նմանատիպ հրատարակություններից, մասնավորապես Մոսկվայում լույս տեսնող Մկրտիչ Բարխուդարյանի «Հանդես գրականական և պատմական»-ից: Գլխավորապես այդ պատճառով էր նաև, որ հրատարակության բոլոր տարիներին հանդեսի տպաքանակը մշտապես աճեց: Այսպես՝ 1887 թ. տարածվեց 491 օրինակ, իսկ 1889 թ.՝ 710 օրինակ, 1890 թ.՝ 720 օրինակ, 1893 թ.՝ 1200 օրինակ, իսկ 1894 թ.՝ 1500 օրինակ:

1870–1890–ական թվականներին հայ գրականությունը զարգանում էր ռոմանտիզմի և ռեալիզմի ուղղություններով: Այն մեծ նվաճումներ արձանագրեց: Ձևավորվեց արհեստավարժ, այդ թվում՝ երաժշտական թատրոնը: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին է վերաբերում նաև ազգային երաժշտության մեջ աստիճանական անցումը միաձայնությունից բազմաձայնության: Այս ժամանակ է նաև, որ կերպարվեստում անցում կատարվեց միջնադարյան ազդեցություններից դեպի ռեալիզմի՝ իր ոճային և տեխնիկական բազմազանությամբ: Գաղափարների և մտքերի ծանր ու դժվարին բախման ու պայքարի ընթացքում կրթալուսավորական համակարգում հաղթեցին աշխարհիկ սկզբունքները: Տիրապետող դարձավ

աշխարհաբարը, զարգացան գիտությունները: Վերջին մեկ դարի ընթացքում պատմաբանասիրական գիտության խոշոր նվաճումներից է այս շրջանի հատկապես հայագիտության զարգացման արժեքավորումը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսում էր, որ ձևավորվեց հայ ժողովրդի պատմության և գրականության, պարբերական մամուլի հետազոտության քննական և համեմատական ուսումնասիրությունը: Աստիճանաբար մշակվեց աշխարհաբարի քերականությունը, ձևավորվեցին հայագիտության նոր, ինքնուրույն ճյուղերը՝ բանահավաքությունը, գրականագիտությունը, ազգագրությունը, հնագիտությունը: Մամուլի հարաճուն զարգացումը պայմանավորեց հրապարակախոսության ձևավորումը:

Որոշակիորեն բարելավվեցին ստեղծագործական մտավորականության նյութական դրությունը, և ամրապնդվեց նրա հասարակական դիրքը: Այս հիմնահարցի լուծումը կարևոր էր. 1889 թ. Փարիզում կայացած «Գրականության հարցեր» գիտաժողովում ելույթ ունենալով՝ Գրիգոր Արծրունին գոհունակություն է արտահայտում մտավորականության նյութական դրության բարելավման առիթով. «Մինչև վերջին 10 կամ 17 տարիները հայ գրական գործիչների վիճակն այնպիսին էր, որ հայրենասիրությամբ տոգորված գրողը, որ ցանկանում էր նվիրաբերել իրեն ազգային գրականությանը ծառայելուն, ստիպված էր ունենալու ինչ-որ մասնագիտություն, որը կապահովեր իր գոյությունը, կամ էլ դիմելու հարուստ հովանավորի, որ կարողանա լույս տեսցնել իր գիրքը: Միայն վերջին 10 տարվա ընթացքում է, որ հայ

գրական գործիչների նյութական դրությունը փոփոխվում է դեպի լավը, որովհետև այդ 10 տարվա ընթացքում ազգային գրականությունը մեզանում թևակոխել է նոր փուլ: Վերջերս մահացած հայ բանաստեղծ և վիպասան Ռաֆֆին կարող էր արդեն գոյատևել միայն իր գրական արտադրանքով»:

Մտորումների տեղիք է տալիս այն, որ 1850–ական թթ. համեմատ 1890–ական թթ. փոփոխություն չի կրել լույս տեսած գրքերի միջին տպաքանակը, որը կազմել է 1200 օրինակ: Այսուհանդերձ, 1880–1890–ական թթ. առանձին գրքեր մի քանի հրատարակությունների արդյունքում սպառվել են մինչև 5000 տպաքանակով:

Այսպիսով, արդեն ժամանակակիցները տեսնում էին, որ ընթացող բուռն փոփոխությունների շնորհիվ հայ իրականության մեջ ձևավորվում էր փոքրաթիվ, բայց կայուն խավ, որի մասնագիտական գործունեության և հոգևոր ինքնաարտահայտման ոլորտը հրատարակչական–տպագրական գործն էր:

Բովանդակային առումով անմիջականորեն հայ գրքի հետ է առնչվում 1893–1894 թթ. Յու. Վեսելովսկու և Մ. Բերբերյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Армянские беллетристы» ծավալուն ժողովածուների երկու հատորները, որոնցում ընդգրկված էին Դուրյանի, Պռոշյանի, Ռաֆֆու, Մուրացանի և այլոց երկերը:

Եթե 1860–ական թվականները արևելահայ իրականության մեջ ճշմարտացիորեն անվանվել են «Հյուսիսափայլի» դարաշրջան, ապա հետագայում էլ ներառյալ մինչև 20–րդ դարի սկիզբ Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի,

Թեոդոսիայի և Դոնի Ռոստովի հայ հրատարակիչները հայ հասարակական-մշակութային գործընթացներում իրենց շատ կարևոր և պատվավոր տեղն են զբաղեցրել: Ճիշտ է, նրանք ավելի մեծ չափով, քան Անդրկովկասի հայ հրատարակիչները ներգրավված են եղել ռուսական իրականության մեջ, սակայն դրանով նրանք ոչ թե հեռացել են հայ իրականությունից, այլ ընդհակառակը, ավելի մեծ նպաստ են բերել հայ կյանքի զարգացման և արդիականացման գործընթացին:

Ամփոփելով 1880–1890 թվականներին հայ գրահրատարակչության գործունեությունը՝ կարելի է հետևյալ հետևություններն անել.

ա. շարունակվում էին հայ հրատարակիչների համար մշտական հոգս դարձած նյութական միջոցների որոնումները, սակայն անգամ այս սուղ պայմաններում էլ չէին դադարում աշխատանքային եռուզեռը և ստեղծագործական որոնումները:

բ. Այս տասնամյակում էլ շարունակվում է գլխավոր թեմա հանդիսացող՝ կրոնադավանաբանական հիմնահարցերին նվիրված աշխատությունների լույս ընծայումը:

գ. Հայ գաղթօջախի մտավորականությանն առավել չափով բնորոշ էր հավատարմության դրսևորումը իշխանությունների նկատմամբ (ընտրվում է համեմատաբար ընդունելի եղանակ՝ գրքեր հրատարակել ռուսական կայսրերի լուսապսակով պարուրված կերպարների նկարագրությամբ):

դ. Հայոց դպրոցների աշխատանքը կազմակերպչական ամուր հիմքերի վրա դնելու համար մշակվում ու

տպարաններում բազմացվում են կրթօջախների կանոնադրությունը:

ե. Առանձին հավելվածով տպագրվում էին տարբեր բարեգործական ձեռնարկումների և եկեղեցական մուտքերի հրապարակային հաշվետվությունները՝ կից ներկայացնելով եկամուտների և ծախսերի գումարային ցուցակը:

զ. Հայ գրահրատարակչությունում զգալի տեղ է գրավում ռուս դասականների ստեղծագործությունների թարգմանությունների հրատարակումը:

է. Հայ գրահրատարակիչները զգալի տեղ են տալիս եվրոպական գրականության թարգմանությանը: Լույս են տեսնում Ալֆոնս Դոդեի, Վիլյամ Շեքսպիրի, Մոպասանի և այլոց ստեղծագործությունները:

ը. Յարիզմի երկդիմի դիրքորոշումը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նկատմամբ հարկադրում է ռուսահայ գրահրատարակիչներին սեփական ազգի ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ դարձնել սլավոնական ազգության հերոսամարտիկներին: Այդ կապակցությամբ թարգմանաբար տպագրվում են բուլղար, հույն և այլազգի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հերոսների մասին պատմող գրքեր: Նույն տրամաբանությամբ հիշատակվում է Ժաննա Դ'Արքի հերոսապատումը:

թ. Հայ մտավորականության ռուսամետ կեցվածքը հիմք է ծառայում, որ իշխանությունները թույլատրեն տպագրել Ռաֆֆու ստեղծագործությունները:

բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1890–1900 թթ.:

1890–1900 թվականները հայ դպրոցի, գիտության, գրականության, թատրոնի ծաղկման ժամանակաշրջան էր: Ասպարեզ են գալիս նշանավոր հայ մանկավարժներ Ս. Մանդինյանը, Ռ. Պերպերյանը, Ս. Բեկնազարյանը, ովքեր բեղմնավոր աշխատանք են կատարում դպրոցական ծրագրերի ու դասագրքերի մշակման, մանկավարժական գրականության հրատարակման ուղղությամբ:

Հայ գիտնականների որոնումները տարբեր բնագավառներում նեղ–ազգային շրջանակներից անցում են կատարում եվրոպական չափանիշներով ուսումնասիրություններին: Մկրտիչ Էմինը, Քերովբե Պատկանյանը, Գրիգոր Խալաթյանը ռուսերենով հրատարակում են արժեքավոր արևելագիտական աշխատություններ, ռուս ընթերցողին ծանոթացնում հայոց պատմության և գրականության հետ: 1895 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում Ա. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն հայոց» չորս մասից բաղկացած արժեքավոր ուսումնասիրությունը: Մոսկվայում 1897 թ. հրատարակված «Նոր փորձ» գրական և հասարակական հանդեսում գովեստի խոսքեր են հնչում այս աշխատության վերաբերյալ: Նշված ժամանակաշրջանում հայագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարում եվրոպացի հայագետներ Հ. Հյուբշմանը, Հ.Մարկվարտը և ուրիշներ: Բնական գիտությունների բնագավառում աչքի են ընկնում երկրաբան Ա.Արծրունին, կենսաբան Ն. Տաղավարյանը և ուրիշներ: Ճշմարիտ է, նրանց աշխատությունները լույս են տեսնում օտար լեզուներով, սակայն վերը նշված գիտնականների ուսումնասիրությունների վերաբերյալ ընդարձակ

հիշատակություններ կան ինչպես ժամանակի ռուսահայ պարբերական մամուլում, այնպես էլ գիտության այս կամ այն ասպարեզին վերաբերող հայերեն գրքերում:

1890–1900 թթ. զարգացում ապրեց հայ գրահրատարակչությունը: Իրենց արգասավոր գործունեությունը շարունակեցին Նախորդ ժամանակաշրջանի հրատարակիչները:

«Донско–Азовский календарь»-ից տեղեկանում ենք, որ Ս. Հարությունյանի տպարանն ու վիմագրատունը սկզբում գտնվում էին Նոր Նախիջևանի Գոստինայա հրապարակում, իսկ 1889 թ. տեղափոխվում են Դոնի Ռոստովի կենտրոնական Բուլշայա Սադովայա փողոցի վրա գտնվող վաճառական Գենչ–Օղլուևի տունը: Ռոստովում լույս տեսնող «Донское поле» թերթը վերանվանվում է «Приазовский Край»: Այս թերթը ամենաընթերցվողներից էր Դոնի հասարակայնության շրջանում: Հարությունյանը մինչև 1911 թ. (իր մահը) հիշյալ թերթի անփոփոխ խմբագիրն էր: Թերթը լույս էր տեսնում հենց իր տպարանում: 1894 թ. Ե. Կունդուրիի և Ալ. Կովալյովայի հետ միասին նա հիմնում է տպագրական–հրատարակչական ընկերություն, այն արդեն հաջորդ դարի սկզբում վերածում է «Տպագրական և հրատարակչական գործի Դոնի բաժնետիրական ընկերության», որն էլ հրատարակում է «Приазовский Край» թերթը:

Ս. Հարությունյանի տպարանում հայերեն հրատարակություններ լույս չեն տեսել: Թերևս դրա պատճառն այն է, որ Նոր Նախիջևանի հայկական դպրոցում գնալով նվազում էր աշակերտների քանակը: Ռուսական

կայսրությունում, հայկական կրթություն ստանալու հետ չկապելով իրենց երեխաների ապագան, շատ ծնողներ գերադասում էին ռուսական դպրոցները: Բնականաբար, նվազում էր նաև հայերեն լեզվով ընթերցողների քանակը: Այս իմաստով Ս. Հարությունյանի տպարանի համար շահութաբեր չէին հայերեն հրատարակությունները: Սակայն, տպարանի և, հատկապես, թերթի շուրջ միշտ էլ համախմբված են եղել Դոնի Ռոստավի և Նոր Նախիջևանի հայազգի մտավորականության շնորհալի ներկայացուցիչները:

Արամ Տեր-Աբրահամյանի (Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանի որդու և գործի շարունակողի – Ա. Ս.) 1895 թ. հրատարակած «Весь Ростов на Дону на 1896 г.» օրացույց – հասցեագիրքը տեղեկություններ է պարունակում նաև հայազգի այլ տպարանատերերի մասին: Այսպես՝ Դոնի-Ռոստովի Տեմերնիցկայա փողոցում էր գտնվում Հովհաննես /Իվան/ Ալեքսանովի տպարանն ու վիմագրատունը, իսկ Նոր Նախիջևանի Եկատերինյան հրապարակում՝ Վասիլի Քիրլյանի տպարանը:

1890–ական թվականների վերջին գրահրատարակչական գործունեությամբ սկսեցին զբաղվել Սիմեոն և Հովհաննես Ավագյան եղբայրները: Մեզ հայտնի են 1898–1899 թթ. այս տպարանում լույս տեսած մի քանի հրատարակություններ: Առանձնանում են Ատրպետի «Շխնոց: Պատկեր Սազի գյուղացիների կյանքից» (1898), նույն հեղինակի «Խալիֆաթ: Պատմական հետազոտություն» (1899), «Թուլումբաջիներ» (1899), «Բերսայի առաքյալը: Վեպ թրքահայերի կյանքից»

(1899), «Ժառանգներ: Պատկեր թրքահայերի կյանքից» (1899) գրքերը, ինչպես նաև «Հաշիվ հայուհեաց խնամատար ընկերութեան Նոր Նախիջևանի» (1899) տարեկան հաշվետվությունը:

Այս ստեղծագործությունների թվարկումն իսկ գալիս է հուշելու, որ Ավագյանները փորձում էին բավարարել հայ ընթերցող շրջանակների հետաքրքրությունը թուրքահայ կյանքի վերաբերյալ, որ պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրությունում 1894–1895 թթ. իրագործված հայկական ջարդերի հարուցած անհանգստությամբ: Առաջ անցնելով ասենք, որ հաջորդ դարի առաջին տասնամյակում Ավագյաններն ամբողջովին նվիրվեցին արևմտահայերի ողբերգությունը լուսաբանող կամ գեղարվեստորեն պատկերող աշխատությունների և գրական ստեղծագործությունների տպագրությանը: Ավագյան եղբայրների գործունեությունը (ի տարբերություն Հ. Տեր-Աբրահամյանի, ով նախևառաջ հայ կրթության ու մշակույթի ջատագով էր), կրում էր նաև որոշակիորեն ընդգծված քաղաքականացված բնույթ:

19-րդ դարի 90-ական թվականներին արևելահայ մանկավարժների, հասարակական և մշակութային գործիչների շրջանում լայն քննարկման առարկա դարձան հայոց կրթական ու դաստիարակչական գործի դրվածքը, զարգացման կարելիությունները, հայկական տարրական և միջնակարգ դպրոցների խնդիրները, լուսավորության տարածման հիմնահարցերն ընդհանրապես: Այս շարքում հասունացած էր նաև գրահրատարակչական գործի վերլուծության անհրաժեշտությունը՝ վերջինս ժողովրդի

լայն զանգվածների կրթական մակարդակի բարձրացմանը ծառայեցնելու մեկնակետով: Այս առումով ուշադրության է արժանի Նոր Նախիջևանի թեմական ուսումնարանի տեսուչ, ճանաչված մանկավարժ և հասարակական գործիչ Հ. Տեր-Միրաքյանի գործունեությունը: Շրջագայելով եվրոպական Ռուսաստանի, Կովկասի և Անդրկովկասի, Արևմտահայաստանի, Պոլսի, Զմյուռնիայի հայկական կենտրոններում, աշխատելով տեղի ուսումնական հաստատություններում և ուսումնասիրելով հայ իրականության մեջ կրթական գործի վիճակը՝ Հ. Տեր-Միրաքյանը ձեռնամուխ է եղել կրթադաստիարակչական գործի բարեփոխմանն ուղղված ընդգրկուն ծրագրի մշակմանը:

Հ. Տեր-Միրաքյանը 1896 թ. Դոնի Ռոստովում գրում է «Ժողովրդի ընթերցանությունը» աշխատությունը (հրատարակվել է Թիֆլիսում), որն արևելահայերի կյանքում աննախադեպ ուսումնասիրություն էր՝ հիմնված ժամանակի եվրոպական (գլխավորապես գերմանական), ռուսական և հայ գրահրատարակչական գործի քննական վերլուծության վրա:

Իր աշխատության «Հայ ժողովրդի ընթերցանության գրքերը» բաժնում Հ. Տեր-Միրաքյանը փորձել է լուսաբանել այսպես կոչված «ժողովրդական ընթերցանության համար նախատեսված» գրքերի հրատարակման, տարածման և սպառման վիճակը:

Ժամանակի ռուս ուսումնասիրողների օրինակով Հ. Տեր-Միրաքյանը «Ժողովրդական ընթերցանության» գրականության ընթերցողներին պայմանականորեն բաժանել է հետևյալ երեք խմբերի. դեռահասներ,

ժողովուրդ, զարգացածներ: Ըստ հեղինակի եզրահանգման՝ գեղարվեստական, ինքնուրույն և թարգմանական գիտահանրամատչելի գրականության տպագրությունն ավելի վաղ տարածում է գտել արևմտահայերի մեջ՝ Պոլսում և Ջմյուռնիայում: Իր ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հիմք ընդունելով Թիֆլիսի կենտրոնական գրավաճառանոցի 1895 թ. հրատարակած գրացուցակը՝ Հ. Տեր-Միրաքյանը հետևություն է արել, որ դեռևս 1840-ական թթ. սկիզբ առած այս տպագրության գործն առանձնապես զարգացել է 1860-1870-ական թթ.՝ արևմտահայ իրականության մեջ ասպարեզ բերելով ընթերցողների լայն շրջանակին հասցեագրված առանձին բարձրորակ և մնայուն հրատարակություններ: Իրադրությունը փոխվել է 1870-1880-ական թթ., երբ արևելահայ (կովկասահայ և ռուսահայ) իրականության մեջ ժողովրդական ընթերցանության գրքերի հրատարակությունը սկսել է գերազանցել արևմտահայկականին:

Ինչպես վերն ասվեց, Հ. Տեր-Միրաքյանի ուսումնասիրության աղբյուր էր Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերության (որը հիմնվել էր 1879 թ.) կողմից 1896 թ. հրատարակած գրացուցակը: Հ. Տեր-Միրաքյանը փորձել է 1879-1896 թթ. հրատարակված և գրացուցակում վկայակոչվող 111 անուն գրքերը դասակարգել ըստ ընթերցողների շրջանակի: Հ. Տեր-Միրաքյանն իր եզրահանգումները խմբավորում է հետևյալ կերպ. ըստ այդմ՝ արևելահայ շրջանակում նշված 17 տարիներին գերակշռել է մանկական և պատանեկան գրականության

հրատարակությունը: Չափահաս ընթերցող շրջանակին հասցեագրված գրականությունն ավելի նվազ է հրատարակվել: Էլ ավելի նվազ է եղել զարգացած ընթերցողի համար նախատեսված գրականությունը:

Հրատարակչական գործի կարևոր ուղղություններից մեկը, եթե ոչ ամենակարևորը, հեղինակը համարում է բնակչության լայն շրջանակներին ուղղված գրքերի տպագրությունը: Այստեղ նա կարևորում է նյութի մատչելիությունը, լեզվի պարզությունը և էժան գինը:

Նրա համոզմամբ՝ գրքի սպառողների շարքում են լինում ոչ միայն և ոչ այնքան դպրոցական կրթություն ստացածները, որոնց թիվը չնչին է բնակչության ընդհանուր զանգվածում, այլև ինքնակրթություն ու «բանավոր զարգացում» ստացած բնակչության հիմնական «զանգվածը»:

Հեղինակը կարևորում է գեղարվեստական, այդ թվում՝ դասական հայ և թարգմանական գրականության հարցը: «Շատերը թերևս մտածեն, որ ներկա հանգամանքներում, երբ այնքան մեծ պահանջ կա թեթև ժողովրդական գրքույկների, շռայլություն է այդպիսի գրքերի հրատարակելը, քանի որ դրանք միայն զարգացածներին պիտի մատչելի լինել: Ո՛չ, կարծում ենք, մինչև անգամ Շեքսպիրի գրվածները, քիչ բացառությամբ, ժողովուրդը կհասկանա, եթե նրանք պարզ ու հայկական լեզվի ոճով թարգմանված լինեն: Այս համոզմունք է, որ հիմա այլ տեղերում ժողովրդական ընթերցանության գործին մոտ մարդկանց և նրա կյանքը ճանաչողներին թելադրում է փոխանակ կցկտուր, վտիտ փոխադրությունների, իսկական դասական երկերը տալ նրա ձեռքը»:

Հայ գրահրատարակչական գործում համաշխարհային գրականության գոհարները ամբողջական թարգմանությամբ ընթերցողին ներկայացնելու միտումը հիմնականում ծավալվեց 19-րդ դարի 90-ական թթ.: Հիշատակենք, որ 1850-ական թթ. գրահրատարակիչները՝ Գ. Այվազովսկին, Խ. Գալֆայանը, Հ. Տեր-Աբրահամյանը համոզված էին, որ գլխավոր խնդիրը տարրական գիտելիքների կարոտ, նոր ձևավորվող հայ ընթերցող լայն շրջանակին փոխադրության ձևով դասական գրականության նմուշների հիմնական բովանդակությունը փոխանցելն էր: 1890-ական թթ. իմաստավորված այս նոր երևույթը հաստատում էր, որ հայ ընթերցող լայն շրջանակն արդեն պատրաստ է կարդալու և «մարսելու» ծավալուն գեղարվեստական ստեղծագործություններ, այդ թվում նաև՝ թարգմանական բնույթի: Այստեղ գլխավոր պատճառը հայ ընթերցողների կրթական մակարդակի համեմատական բարձրացումն էր:

Միաժամանակ ուսումնասիրելով տպագրված գրքերի տարածման փորձը՝ Հ. Տեր-Միրաքյանն այն կարծիքին է, որ ընթերցողների շրջանում ամենամեծ սպառումն ունեն էժանագին (2-5 կոպեկանոց) հրատարակությունները: Հ. Տեր-Միրաքյանը գիտակցում էր նաև այն իրողությունը, որ «շատ լավ գրքի գնին այնքան էլ չեն նայում»: Այսուհանդերձ, հենվելով այն իրողության վրա, որ հրատարակությունների մինչև 50%-ը տարիների ընթացքում չի վաճառվում, Հ. Տեր-Միրաքյանը կարևորում է մասնագիտացված հատուկ ցանցերի (ցրիչների միջոցով) գրքի տարածման խնդիրը: Նա առաջարկում

է այս կապակցությամբ օգտագործել ռուսական «լուբոչ-նի» հրատարակությունների տարածման փորձը՝ մանրամասնորեն բացատրելով նրանց հաջող գործունեության մեխանիզմները:

Հ. Տեր-Միրաքյանը գրահրատարակչական գործին մոտեցել է լուսավորության տարածման ընդհանուր խնդրին սատարելու միտումով՝ փորձելով համատեղել կրթալուսավորչական և գրահրատարակչության՝ իբրև ձեռնարկատիրության (այսինքն՝ շահութաբեր գործունեության) խնդիրները: Մասնավորապես, կարևորելով մանկավարժական գրականության տպագրության հարցը՝ նա համոզված է, «որ երկրի դպրոցական գործը հաստատուն հիմունքների վրա դնելու համար» անհրաժեշտ է «մի մանկավարժական պարբերական հանդես այդ խնդիրները պարզաբանելու, եվրոպական գրականության հետևողականությամբ մշակելու, գործ ու դասագիրք անաչառ ու մանրամասն քննադատելու համար»: Շարունակելով այս միտքը՝ ցավով նշում է. «Եթե մինչև այժմ նույնիսկ կովկասյան հայերին չհաջողվեց մի այդպիսի տևողական հրատարակություն ունենալ, պարզ է, որ տաճկահայերին այդ ևս դժվարին պետք է լիներ...»: Միաժամանակ, նա խանդավառված է, որ «այժմ տաճկահայոց ուսուցիչը հետզհետե սկսում է հետաքրքրվել մանկավարժական խնդիրներով և... նամակներով հրահանգներ ու քննադատություններ է խնդրում»: Հ. Տեր-Միրաքյանը արժևորում է Մոսկվայում 1892 թվականին Հովհաննես Բարխուդարյանի հրատարակած «Մանկավարժական գրադարանի» առաջին գիրքը, որը լույս տեսավ Մկրտիչ

Բարխուդարյանի տպարանում 1200 օրինակ տպաքանակով: Ցավոք, Հ. Բարխուդարյանի ձեռնարկած շնորհակալ գործը շարունակություն չունեցավ: Թեպետև, ըստ տեղեկությունների, հաջորդ գրքերը նույնպես պատրաստ էին տպագրության, սակայն նյութական միջոցների սղության պատճառով գործը ձախողվեց:

Մ. Բարխուդարյանը նաև մի քանի համարձակ հրատարակչական ծրագրեր է իրագործել: Օրինակ, 1889 թ. բանակցություններ է սկսել Խաչատուր Աբովյանի որդու՝ Վարդանի հետ «Հանդեսում» մեծ գրողի ստեղծագործությունները տպագրելու համար: Խմբագիրը նկատի ուներ ոչ միայն «Վերք Հայաստանին», այլև «Պարապ վախտի խաղալիքը», «Նախաշավիղ կրթությանը», «Օվսաննան», «Զանգը» և այլ ստեղծագործություններ: Ընդ որում՝ նպատակ կար տպագրելու և այն հատվածներն ու պարբերությունները, որոնք ժամանակին հանել էր գրաքննությունը: Ձեռագրերից ոմանք կորած լինելու և շատ այլ պատճառներով գործը ձգձգվում է և միայն 1895 թ. կրկին տեղից շարժվում: Վարդան Աբովյանի հետ, վերջիվերջո, պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում Խ.Աբովյանի երկերն ընտիր հրատարակությամբ 3600 օրինակ տպագրելու հարցում: Գիրքը լույս է տեսնում Իսահակ Ժամհարյանի ծախսով՝ 1897 թվականին:

1892–1893 թթ. Բարխուդարյանը վստահորեն շարունակում է Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների հրատարակությունների շարքը: Այդ գրքերը թե՛ բալկանյան ժողովուրդների ազատությունը, թե՛ թուրքահայերի կյանքը նկարագրող մատչելի և էթանագին պատմվածքներով

նպատակ ունեին ընթերցողների շրջանում հայրենասիրական զգացումներ արթնացնել:

1880–ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած արևելահայ մտավորականությունն ուշադրությունը բևեռեց հայ երեխաների կրթության և դաստիարակության խնդիրներին: Չնայած վերջին տասնամյակների ընթացքում ավելացել էր դպրոցների, միջնակարգ և բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների թիվը, քիչ թե շատ լուծվում էր դասագրքերի ու աշակերտների ընթերցանության համար նախատեսված գրքերի հրատարակության հարցը, սակայն ժամանակի մտավորականների աչքում (Եվրոպայի, նաև Եվրոպական Ռուսաստանի վիճակի հետ համեմատության մեջ) լուսավորության վիճակն անմխիթար էր: Ուստի հասունանում էր այն գիտակցությունը, որ թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ մանկավարժները կրթության և դաստիարակության հարցերում ժամանակի առաջավոր փորձը փոխառելու կարիք ունեն: «Մանկավարժական գրադարանը» այդ կարիքը բավարարելու մի փորձ էր: «Հառաջաբանում» Հ.Բարխուդարյանը գրում էր, որ նպատակ ունի հրատարակելու դասական մանկավարժների կենսագրություններն ու նրանց մշակած ուսմունքը՝ նյութեր տպագրելով նաև ժողովրդական լուսավորության և դպրոցի վերաբերյալ: Առաջին գիրքը հաջողություն է ունեցել և որոշակի հետք է թողել մեր մանկավարժության պատմության մեջ: Սակայն այս ձեռնարկումը (որոնք Ռուսաստանում և Օսմանյան կայսրությունում ձեռնարկվել են բազմիցս) հաջող շարունակություն չունեցավ: Ռուսահայ մտավորականությունը

գերադասեց մանկավարժական գիտելիքներ քաղել ռուսալեզու աղբյուրներից: Թերևս այդ էր պատճառը, որ հիասթափված իր հրատարակչական գործունեության անհաջողությունից, Հ. Բարխուդարյանը դադարեցրեց իր հետագա գործունեությունն այս ասպարեզում:

Երկրորդ փորձը ձեռնարկեցին Սիմեոն և Հովհաննես Շահնազարյանները 1897 թ.' սկսելով «Նոր փորձ» գրական-հասարակական հանդեսի հրատարակումը: «Հառաջաբանի փոխարեն» հոդվածում խմբագիր Հ. Շահնազարյանը հետևյալն էր գրում «Նոր փորձի» նպատակների ու խնդիրների մասին. «...գրականությունը «հասարակության հայելին» լինելով՝ արտացոլում է իր մեջ այն ամենը, ինչով կյանք է ապրում ու սնվում, - դա արդեն ծամծամված մի արդարություն է, ուրեմն և նա էլ պետք է ենթարկվի նույն կանոններին, որոնցով կյանք է կառավարվում: Չիք կառավարվող առաջադիմություն առանց քննադատական ճյուղի: Չկա կրիտիկա, բացակայում են կրիտիկոսները, ու գրականությունը կմնա անտեր, ինչպես նավը ծովի տարածության մեջ առանց ղեկավարի: Գրականության աճելու, զարգանալու, առաջադիմելու առաջին և գլխավոր պայմանը կրիտիկան է:

Մենք ոչ ունեցել ենք երբևիցե կրիտիկոսներ, բառիս բուն նշանակությամբ, ոչ էլ այժմ ունենք, այսինքն՝ այնպիսի գրականներ, որոնք ինչպես Բելինսկի, Դոբրոլյուբով, Պիսարև, Պաբիչևսկի, իրենց լիովին նվիրած լինեն կրիտիկային: «Կրիտիկական հոդվածներ», «քննադատություններ» երբեմն առաջ եղել են մեզ մոտ, ճիշտ է,

բայց դրանց մի մասը «հողվածներ» չեն, այլ՝ հասարակ գրախոսականին մոտեցող նկատողություններ, մյուս մասն էլ՝ թեպետ և հողվածներ են, բայց՝ զուրկ «շկոլա-յից» և գրված են առանց որևէ նախապատրաստության:

Մեր ժողովածուի առաջին և գլխավոր, բայց ոչ միակ նպատակն է հարստացնել մայրենի գրականությունը կրիտիկական գրվածքներով: Սակայն թող չերևակայի ընթերցողն, որ այդ գրվածքները լինելու են անպայման կատարելագործված, դա անհրաժեշտ է մի պահանջ է: Անպայման ընտիր և անպայման կատարելագործված կրիտիկական իսկի ռուս ժամանակակից գրականությունը չի տալիս, մի գրականություն, որ մեր հետ համեմատած՝ ահագին մի հսկա է,– էլ ուր մնաց, որ մերը տա: Մենք կդնենք մեր բոլոր ջանքերը հետաքրքիր անելու հողված-ներն օրվա «այրող» հարցերի մասին խոսելով, նույնպես և կաշխատենք, որ այդ հողվածները լինեն նախապատ-րաստված:

Մեր ժողովածուի մեջ մենք տեղ կտանք և բելետրիս-տիկային, և գիտական աշխատություններին: Այդ ուժերը կարծում ենք կնպաստեն հայ ընթերցողի զարգանալուն, նրա հոգեկան և մտավոր ընդունակությունների աճել-մեծանալուն»:

128 էջանոց միակ համարի մանրագնին ուսումնա-սիրությունը Արշ. Արշարունուն ստիպել է եզրակացնել, որ հանդեսի ո՛չ գրականագիտական, ո՛չ գրաքննադա-տական և ո՛չ էլ բարոյահոգեբանական գրվածքները, հակառակ հառաջաբանի ամպագոռգոռ հայտարա-րությունների և հետապնդած նպատակների՝ էական

հասարակական արժեք չեն ներկայացրել: Գրական-
քննադատական հանդես ստեղծելու այս առաջին փորձը,
ըստ երևույթին, վերոհիշյալ պատճառներով ընդունելութ-
յուն չստացավ ընթերցողների շրջանում և շարունակութ-
յուն չունեցավ:

Այստեղ, սակայն, արժե հիշել բժիշկ Սիմեոն Շահնա-
զարյանի (որը «Նոր փորձի» հրատարակիչն էր) հրատա-
րակչական աշխատանքն ընդհանրապես, որը ծավալվեց
Մոսկվայում՝ Մ. Բարխուդարյանի տպարանում 1895 թ.
սկսած մոտ 10 տարվա ընթացքում: Լազարյան ճեմա-
րանի և Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտ, միառ-
ժամանակ Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչ աշխա-
տած բժիշկ Սիմեոն Շահնազարյանը, կրկին Մոսկվայում
հաստատվելով, մի շարք հրատարակություններ է անում,
որոնք հիմնականում նույնպես հասարակական և կրթա-
կան թեմատիկայով էին: Մկրտիչ Բարխուդարյանի շուրջ
համախմբված գործիչներն ընդհանուր հասարակական
հայացքներ ունեին: Ալ. Ծատուրյանին, Ստ. Մամիկոնյա-
նին, Սիմեոն Շահնազարյանին, Լևոն Սարգսյանին միա-
վորում էին Մոսկվայի համալսարանում ստացված գիտե-
լիքների և տպավորությունների ազդեցությամբ ձևավոր-
ված առաջադիմական, ազգային-հայրենասիրական
հայացքները, միևնույն ժամանակ ատելությունն անբո-
վանդակ, անհայրենիք, կեղծ առաջադիմական, «լիբե-
րալ» հայացքների ու դրանց կրողների հանդեպ: Հաս-
տատ է, որ բոլոր այդ գործիչները 80-90-ական թվա-
կանների «Մշակի» գաղափարական հակառակորդներն
էին: Մ. Բարխուդարյանի պարագայում, ըստ երևույթին,

հիշեցնում էր 1888 թ. գրված Գրիգոր Արծրունու վերոհիշյալ հոդվածի թողած դառն տպավորությունը: Թերևս այդ պատճառով էլ նրա տպարանն էր այն ամբիոնը, որտեղից լույս էին տեսնում «Մշակի» գաղափարախոսությունն ու գործելակերպը քննադատող հրատարակությունները: Մ. Բարխուդարյանի տպարանից լույս են տեսել նաև բնական գիտություններին, առողջապահությանը, կենցաղին, ընտանիքի առողջությանն ու կազմակերպությանը վերաբերող հայերեն և ռուսերեն հրատարակություններ: Բերենք միայն մեկ օրինակ. 1891 թ. նա ռուսերեն հրատարակում է բժշկագիտության դոցենտ Սերգեյ Շահինյանի ֆիզիոլոգիայի ասպարեզում փորձնական հետազոտությունների արդյունքները (հեղինակի թեկնածուական ատենախոսությունը): Ավելի ուշ ակադեմիկոս Կոշտոյանցի գնահատմամբ սա լուրջ ներդրում էր ռուսական ֆիզիոլոգիական գիտության ասպարեզում:

Այսպիսով՝ անվիճելի է, որ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակում Մ. Բարխուդարյանի տպարանն էր Մոսկվայում հայ գրահրատարակության կենտրոնն ու խոշորագույն օջախը: Սակայն հայ գիրքն այդ տարիներին լույս էր տեսնում նաև Օթոն Հերբեկի և Վարվառե Գաթցուկի տպարաններում: Ճիշտ է, լույս տեսած բոլոր հայերեն հրատարակությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միջին հաշվով 1–2 տարում այստեղ լույս էր տեսնում մեկ գիրք: Սակայն, 1898 թվականին Օթոն Հերբեկի տպարանում լույս է տեսել մի հրատարակություն, որը շատ նշանակալից երևույթ էր Մոսկվայի հայ գրահրատարակչական պատմության մեջ և ամբողջովին դուրս

է մնացել հետազոտողների տեսադաշտից: Խոսքը Ջոն Ստյուարտ Միլի «Ազատության մասին» աշխատության հայերեն թարգմանության մասին է:

Նախ ի՞նչ է գրքի բացառիկ հետաքրքրության պատճառը: Կազմի ճակատին տպագրված է «Հրատարակություն ՄԳԸ»: Պարզ է, որ հապավումը նշանակում է «Մոսկվայի գրական ընկերություն»: Ուրեմն, դարավերջում մոսկվաբնակ հայ մտավորականների մի խումբ գոնե փորձ է արել մի նոր գրական ընկերություն ստեղծել: Ընկերությունն իր ծրագրերն այսպես է ներկայացրել վերոհիշյալ հրատարակությանը կցված «Ազդում». «Ի նկատի ունենալով, որ մեր գրականության մեջ պակասում են այնպիսի հրատարակություններ, որոնք կարողանային զարգացնել մեր հասարակության մեջ գիտակցական և քննադատական վերաբերմունք դեպի մարդկային կյանքի այլևայլ հասարակական երևույթները և տարածելն մեր մեջ հիմնավոր կերպով բացատրված հասկացություններ այնպիսի սկզբունքների մասին, ինչպես օրինակ՝ մտքի և քննադատության ազատությունը, մի խոսքով այնպիսի գաղափարների մասին, որոնք ազատամիտ աշխարհայեցողության հիմունքներն են համարվում – մենք ձեռնարկեցինք հրատարակել այդ ուղղությամբ մի քանի գրքեր:

Մեր այդ ձեռնարկության վրա հրավիրում ենք մեր ընթերցող հասարակության բարեհաճ ուշադրությունն ու աջակցությունը:

Այդ հրատարակությունների շարքը սկսվում է Ստյուարտ Միլի «Ազատության մասին» տրակտատի և պարոն

Տեր-Ավետիքյանի «Իռլանդիայի դատը» գրվածքի տպագրությամբ»:

«Ազդը» ընթերցողներին տեղեկացնում է նաև, որ տպագրության համար պատրաստ են նույն Ջ. Ս. Միլի «Կանանց ստորադասության մասին», Ալեքսի Դը Տոկվիլի «Հին կարգ», Վոլտերի «Կանդիդ» աշխատությունները:

«Ազդը» գրվել է 1897 թվականի հուլիսի 30-ին Մոսկվայում: Այն, փաստորեն, Մոսկվայի գրական այս նոր ընկերության հռչակագիրն է: Ասենք, որ ընկերության գործունեության մասին արխիվային փաստաթղթերի մեր որոնումները հաջողությամբ չպսակվեցին: Հավանաբար, «Ազդում» նշված հրատարակության համար պատրաստ մյուս աշխատություններն էլ լույս չեն տեսել: Կարելի է հետևություն անել, որ ընկերության աշխատանքը նշված ժամանակահատվածում ընդհատվել և շարունակություն չի ունեցել:

Սակայն, հայ հասարակական մտքի զարգացմամբ պատմության ուսումնասիրության առումով, ընկերության գործունեության այս աղքատիկ արգասիքն իսկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հռետորական հարց է առաջանում. ուրիշ ի՞նչ էին հրատարակել և ի՞նչ էին պատրաստվում հրատարակել «ՄԳԸ» հիմնադիրները: Այլ կերպ ասած, հեղինակների և նրանց աշխատությունների ճշգրտումը որոշակի պատկերացում են տալիս վերը նշված հրատարակիչների հասարակական-քաղաքական հայացքների և գեղագիտական ըմբռնումների մասին:

Անգլիացի նշանավոր փիլիսոփա, բարոյագետ և տնտեսագետ Ջոն Ստյուարտ Միլը (1806–1873)

պահպանողական ու կարծրացած հասարակության քննադատն ու հակառակորդն էր, ժողովրդավարական ազատությունների կողմնակիցն ու զարգացման ջատագովը: Նրա այդ հայացքները տեղ էին գտել 1859 թ. Լոնդոնում լույս տեսած “On Liberty” («Ազատության մասին») աշխատությունում: 1862 թ. Լոնդոնում եղած ժամանակ այդ գրքին ծանոթացել էր Միքայել Նալբանդյանը, որի «Երկրագործությունն իբրև ուղիղ ճանապարհ» երկում հետևյալ հղումը կա Միլի ուսումնասիրությանը. «Ամեն մարդ գիտե, որ գրատպությունը ազատ է այնտեղ (Անգլիայում – Ա.Ս.). և կառավարության, և օրենքի կողմից ամենայն հարձակմունք՝ անհնարին: Բայց, չնայելով սրա վերա, Ստյուարտ Միլը հարկադրվեցավ հրատարակել յուր գրքույկը “On Liberty”: Ստյուարտ Միլը այս գրքի մեջ բնական պատճառներով աշխատում է համոզել, որ տպագրությունն ազատ մնա ամենայն հարձակումներից: Հարձակմունք, տպագրության ընդդեմ, և մի աշխարհում, ուր ամենայն բան տպվում է առանց արգելքի, որի՞ կողմից արդյոք, մինչ կառավարությունը և օրենքը ազդեցություն չունին այս խնդրի վերա: Ստյուարտ Միլը խոսում է հասարակության հետ: Նա բողոքում է նորա ընդդեմ, և նորա ընդդեմ դարձյալ պաշտպանում և քարոզում է տպագրության անպայման ազատությունը:

Հասարակությունը և նրա կանխակալ կարծիքները, նրա ավանդությունքը, որ դարերով նստել են նրա ուղեղի վերա, արմատացել են նորա ոսկերքի մեջ, շատ անգամ չէ կարող հաշտ աչքով նայել ազատ

հրապարակախոսության երեսին: Նա հալածում է նորան ոչ թե օրենքով, կամ որևիցե կառավարչական ուժով կամ արգելքով, ո՛չ, նա լավ գիտե, որ սոքա անհնարին բաներ են Անգլիո մեջ, նա հալածում է մանր հնարներով և աղտոտ ճանապարհներով, որոնց մեջ վերջին տեղը չունին անձնական վնաս հասցնել, վատաբանել, կասկածներ հարուցանել հեղինակների վրա, պարզամիտների միտքը և ատելությունը գրգռել նորա ընդդեմ: Այս բոլոր սարսափներով տեսավ Ստյուարտ Միլը, տեսավ և գոչեց. «Մենք սուզանում ենք»:

Հայտնի է, որ Փարիզում տպագրված «Երկրագործության» առաջին խմբաքանակը Ռուսաստան հասնելուն պես բռնագրավվել է և գրաքննության նպատակով փոխանցվել արտաքին գործերի նախարարություն: Նախարարության թարգմանիչ-գրաքննիչ (դրագոման) Ասկարխանովն էլ իր գրախոսականում աշխատությունը որակել էր իբրև արտակարգ վտանգավոր և պետության ու կառավարության հիմքերը խաբխլող:

Զ. Ս. Միլի փիլիսոփայական երկերին ռուս ընթերցողը ծանոթ էր Ն. Չեռնիշևսկու թարգմանությամբ և քննական վերլուծություններից:

«Ազատության մասին» աշխատությունը, սակայն, մինչև 1917 թ. ռուսերեն թարգմանությամբ լույս չտեսավ: Այսպիսով, «ՄԳԸ» ջանքերով հայ ընթերցողն այդ աշխատությանը ամբողջությամբ մայրենի լեզվով շատ ավելի շուտ կարողացավ ծանոթանալ: Եվ այն էլ ցարական գրաքննության պայմաններում: Վերոհիշյալ «Ազդը» հավաստում էր, որ շուտով կհրատարակվի նույն

հեղինակի՝ կանանց ստորադասության մասին աշխատությունը, որը թարգմանված պետք է լիներ անգլերենից: Այն այդպես էլ լույս չտեսավ (մեզ անհայտ պատճառներով), իսկ ռուսերեն թարգմանությամբ առաջին և միակ անգամը լույս տեսավ 1906 թվին Ս. Պետերբուրգում:

Ինչ էին ներկայացնում տպագրության համար նախատեսված մյուս երկու հրատարակությունները: Ֆրանսիացի նշանավոր գրող և քաղաքագետ Ալեքսիս Դը Տոկվիլի «Հին կարգ և հեղափոխություն» գիրքը, որը ֆրանսերեն լույս էր տեսել 1856 թ., բացահայտում է հին՝ ֆեոդալական և նոր բուրժուական կարգի հաջորդականությունը: Հեղինակը պնդում էր, որ ֆեոդալական կարգերի վերացումը հնարավոր էր նաև առանց հեղափոխության: «Մոսկվայի գրական ընկերությունը» Տոկվիլի գրքի վերնագրից հանել էր «և հեղափոխություն» բառերը՝ ըստ ամենայնի վախենալով, որ թեկուզ միայն դա գրաքննության կողմից արգելքի պատճառ կարող է դառնալ: Վերջապես, Վոլտերի հանրահայտ «Կանդիդ կամ լավատեսություն» աշխատությունը գովերգում էր մարդկային կամքի վեհությունը, քարոզում էր չվախենալ և չերկնչել նույնիսկ ամենասարսափելի դժվարություններից:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստերի համադրությունը հստակ պատկերացում է տալիս «ՄԳԸ» անդամների հասարակական-քաղաքական հայացքների վերաբերյալ:

19-րդ դարի վերջին ռուսահայերի կյանքը և կենցաղը դառնում է բազմաբովանդակ և բազմաշերտ: Ուստի պահանջ է առաջադրվում հրատարակվող գրականության մեջ արտացոլել այս իրողությունը: Գրքեր են

հրատարակվում ժամանակակից կենցաղավարության և տնտեսության վարման վերաբերյալ: Մեծ տեղ է հատկացվում առողջապահական զրույցներին, բժշկական գրականությանը և հիվանդությունների պրոֆիլակտիկային վերաբերող գրականության հրատարակմանը: Տպագրվում են եվրոպական ճանաչում գտած հայ վիրուսաբան Ա. Բուդուլյանի աշխատությունները:

Հայ ընթերցողների մտավոր ներուժի բարձրացումը ընդլայնեց նրանց հետաքրքրությունների շրջանակները: Տեղեկություններ կան, որ հայ երիտասարդների մի զգալի մասը, որը մինչ այդ գերադասում էր ուսումը շարունակել հիմնականում հումանիտար մասնագիտություններով, սկսում է նախապատվությունը տալ բնական գիտություններին: Հայ գրահրատարակիչներն արձագանքում են այս իրողությանը: Թարգմանաբար հրատարակվում են բնագիտական ոլորտի աշխատություններ:

Ըստ էության հայ գրահրատարակիչները առաջին անգամ հանրությանը ծանոթացրին անվանի կովկասագետ Ն. Մառի աշխատություններին: Նրա գիտական ժառանգությունը մի քանի տարի անց միայն դարձավ ռուս հասարակությանը ճանաչելի:

Կրթական գործի զարգացմամբ հրամայական պահանջ դարձավ մանկավարժական գրականության հրատարակումը: Հիշարժան իրադարձություն էր «Մանկավարժական գրադարանի» հրատարակությունը: Հայոց հանրության, մանկավարժական գիտելիքների խորացման նպատակ էր հետապնդում նաև Հ. Պետալոցցու աշխատության հրատարակումը: Կրթության

հարցերի լուսաբանմամբ հանդես է գալիս նաև ժամանակի ճանաչված մանկավարժ Լևոն Սարգսյանը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Մոսկվայում հայ գրահրատարակչական գործն իր հիմնական ուղենիշներով համահունչ է Ս. Պետերբուրգում հայ տպագրության զարգացման հետ: Երկու մայրաքաղաքների հայ գրահրատարակչությունը միմյանց հետ փոխկապակցված էին, երբեմն՝ միմյանց շարունակող և լրացնող: Ուստի և դարավերջում հայ հասարակական-քաղաքական և քաղաքական մտքի զարգացման վրա իրենց ազդեցությամբ մեկ ամբողջական դեր ունեին:

Մոսկվայի հայ տպագրությունը շարունակվեց նաև քսաներորդ դարում: 20-րդ դարի սկզբին հայ գրահրատարակչությունը որոշակի աշխուժություն ապրեց Ռուսաստանում քաղաքական բուռն իրադարձությունների ազդեցության ներքո:

Մեկ միլիոն բնակիչ ունեցող Ս. Պետերբուրգում, ուր 1892 թ. տվյալներով 445 հայ էր ապրում (իսկ դրանց զգալի մասն էլ հիմնականում օտարված էր ազգային-մշակութային կյանքից) դժվարին խնդիր էր հայերեն հանդես հրատարակելը: Իր առաջին գրքի հրատարակությունից հետո Ս. Գուլամիրյանը, արևմտահայերի ազգային կյանքին ու մամուլին ծանոթանալու նպատակով, ամիսներ շարունակ շրջում է Օսմանյան կայսրությունում: Հարստացած կենսափորձով և իրողությունները գնահատելու սթափ մոտեցումներով՝ Ս. Գուլամիրյանը վերադառնում է Ռուսաստան: Նա իր հանդեսում աշխատակիցներ էր գտնում մայրաքաղաքում այդ տարիներին

ուսանող 31 հայ երիտասարդների շրջանում: Այդ ուսանողներից շատերի կեղծանուններն էին «Գրագետ», «Արմեն», «Էմիր», «Վարդ», «Պերճ», «Լուսին» և այլն: «Արաքսի» 1889 թ. երկրորդ գրքում Ս. Գուլամիրյանը արդեն ճշտում էր իր հանդեսի ուղղվածությունն ու նպատակները. «Հայ հասարակությունը լավ և ճիշտ ըմբռնեց «Արաքսի» ամբողջության մեջ արտահայտված ուղղությունը, որ է հայի անցյալ և ներկա կյանքի և հայ աշխարհի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ նպաստել հայ անհատի մտավորական զարգացման և ինքնաճանաչողության՝ իբրև հայ ազգայնության անդամի: Մենք, որչափ մեր համեստ միջոցներն ու ուժերը ներում են, մեզ նպատակ ենք ընտրել խոսել հայ ընթերցողների սովոր մեծամասնության սրտին և հոգուն հետ, փայլուն հայկական գործիչների արարքը պատմել, հայ ազգի ավանդություններին արձագանք լինել, հայ լեզվի ուսումնասիրության նյութեր տալ, ցույց տալով ամեն կողմերը բնակվող հայերին, իրենց բուն լեզվով և բարբառով «Արաքսում» երևան հանել իրենց տեղական ազգային կյանքն ու կարիքները: Այս տեսակետով մեր հանդեսը ձգտում է մատչելի լինել հայ հասարակության բոլոր, մանավանդ միջնակարգ դասակարգերին ոչ միայն Ռուսաստանի սահմաններում, այլև ամենուրեք ցրված հայ գերդաստանի անդամներին»:

Հրատարակչական ծրագրերը լիարժեք իրագործելու համար Սիմեոն Գուլամիրյանը ցանկանում էր «Արաքսը» ամենամսյա հանդես դարձնել: Սակայն դա նրան չի հաջողվում: Իր սպասելիքների մասին նա

տեղեկացնում էր ընթերցողներին. «Մենք դեռ «Արաքսի» առաջին տարվա գրքերի մեջ փափագ ենք հայտնել մեր հանդեսը ամսօրյա դարձնելու: Սակայն մեր այս ցանկությունը իրագործելու արգելք եղան ի միջի այլոց և հայերեն գրքեր հրատարակելու դժվարությունները Ս. Պետերբուրգում, զօր, որ այժմ միայն մի տապարանում կան հայերեն տառեր և այն էլ ոչ մեծ քանակությամբ, և միայն մի գրաշար, որի պատճառով դժվար է կարճ ժամանակամիջոցում լույս ընծայել պարբերական հրատարակության համարները, մանավանդ անկարելի է դառնում, երբ այս տպարանը միևնույն ժամանակ զբաղված է լինում և ուրիշ հայերեն տպագրություններով, ինչպես այժմ»:

1890 թ. Ս. Գուլամիրյանը դիմում է հրատարակչական գործերի գլխավոր վարչությանը՝ «Արաքսը» ամսագիր դարձնելու խնդրանքով: Նա ենթադրում էր ամսագրում ունենալ հետևյալ բաժինները՝ գրական (այդ թվում՝ էպիկական, լիրիկական, դրամատիկական և պոեզիայի), գիտական, քննադատության և մատենագիտության, հասարակական տարեգրության, ժամանակակից մամուլի տեսություն, կենսագրությունների և հուշագրությունների, թղթակցությունների, լուրերի, հայտարարությունների: Գլխավոր վարչությանն ուղղված զեկուցագրում Ս. Գուլամիրյանը գրում էր. «Ռուսաստանում ապրող հայերի մեջ վերջին շրջանում նկատվում է գրագիտության ուժեղ տարածում և ընթերցանության մեծ հակում: Այնինչ առկա գրական միջոցները բոլորովին անբավարար են այդ հոգևոր պահանջմունքը բավարարելու համար:

Հարուստ ռուս գրականությունը հայերի մեծամասնությանը հասու չէ վերջիններիս ռուսերեն լավ չիմանալու պատճառով: Այս պարագաներում զարմանալի չէ, որ ռուսահայերն ի միջի այլոց, գրքերի և հանդեսների իրենց պահանջմունքները բավարարելու համար դիմում են արտասահմանյան, մասնավորապես Կ. Պոլսի հրատարակություններին»: Հանգամանորեն ներկայացնելով մինչև 1890 թ. իր հրատարակած «Արաքս» գրքերի բովանդակությունը՝ Ս. Գուլամիրյանն այնուհետև գրում էր. «Իմ ժողովածուն հրատարակության, վայելչության և հոդվածների ընտրության շնորհիվ տարածվել է ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Բալկաններում, հայերի շրջանում, որոնք ռուսաց գրականությանն առաջին անգամ ծանոթանում են «Արաքսի» միջոցով: Ցանկանալով իր ժողովածուն ավելի մատչելի դարձնել ընթերցողներին և նրանց մեջ հետաքրքրություն առաջացնել ընթերցանության նկատմամբ, անհրաժեշտ եմ գտնում այն դարձնել ամենամյա հրատարակություն առաջարկվող ծրագրով ու սահմաններում»: Այդ ծրագրի (գրական բաժնի) գլխավոր նպատակներից մեկը նա համարում էր ռուսահայերին ռուսաց գրականության դասականների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Տուրգենևի, Գոգոլի և այլոց ստեղծագործություններին ծանոթացնելը: Գիտական բաժինը ներկայացնելիս խնդրատուն հավաստիացնում էր, որ իր «ապագա ամսագրի առավելությունն այլ գավառական հայ պարբերական հրատարակությունների նկատմամբ գիտական բնույթի հոդվածների լրջության հարցերում հանգում է այն բանին, որ Ռուսաստանի

մտավոր կյանքի կենտրոնում հրատարակվելով՝ ամսագիրը մյուս պարբերականներից ավելի հեշտ կապահովի առավել իրավասու անձանց համագործակցությունը»:

Հակառակ փաստարկների առատությանն ու խնդրատուի ոգևորությանը՝ հրատարակչական գործերի գլխավոր վարչությունը նպատակահարմար չգտավ «Արաքսի» տարեգրքերն ամսագրի վերածելու թույլտվություն տալ: Գլխավոր վարչության պետ Ե. Ֆեոկտիստովը գրում էր. «Նկատի ունենալով, որ խնդրատուն բոլորովին անծանոթ է գրաքննչական գերատեսչությանը և նկատի ունենալով, որ մայրաքաղաքում բնակվող չնչին թվով հայերի պարագայում հազիվ թե պահանջ կա նրանց մայրենի լեզվով պարբերական ունենալու, հրատարակչական գործերի գլխավոր վարչությունը նպատակահարմար կգտներ պ. Գուլամիրյանցի խնդրանքը մերժել»: Մերժման այս պատճառաբանությունը մեկնաբանելով՝ Սալոմեա Արեշյանը գրում էր, որ այն պարզապես մի փորձված հնարք էր, որով ցարական չինովնիկները ինչ-ինչ այլ պատճառներով նման խնդրանքները մերժելու պարագայում հիմնավորում էին իբր նրանով, որ գրաքննչական գերատեսչությանը հայտնի չեն կամ խնդրատուի անձը, կամ էլ հասցեն:

Ցարական գրաքննությունը «Արաքսի» նյութերին խստորեն էր վերաբերվում նաև հետագայում: Իր նամակներից մեկում, 1894 թ. հունվարին Գուլամիրյանը խոստովանում էր, որ «գրաքննիչը մեծ ավերումներ է անում: Թուրքաց դեմ չեն թողնում գրել»: Գրաքննության խստություններից նա գանգատվում էր և այլ առիթներով:

Այսուհանդերձ Գուլամիրյանը տարբերակում էր գրաքննչական ատյանը այդ տարիների գրաքննիչ Նիկողայոս Մառի անձից: «...Ուսուցչապետ պ.Մառը թե՛ որպես մարդ և հայասեր, և թե՛ որպես հայագետ ու հայ լեզվի քաջ ախտյան՝ անփոխարինելի է: Մեր ներկա թշվառ օրերում այդպիսի անձի գոյությունը խիստ գնահատելի պետք է լինի մեզ համար: Բնավորությամբ վերին աստիճանի համեստ, հոգով անչափ համակրելի: Տա Աստված այդպիսի եզակի անձանց կատարյալ հաջողություն և առողջություն, որպեսզի բարոյական և գաղափարական խնդիրներում մի-մի փարոս ներկայանան ամենուրեք և միշտ», – գրում էր նա Հովհաննես վարդապետ Մկրյանին 1898 թ.: Ն. Մառի հրաժարականը գրաքննիչի պաշտոնից ծանր հարված էր և՛ Գուլամիրյանի, և՛ ռուսահայ հրատարակիչների համար ընդհանրապես: 1897 թ. նա գրում էր Բագրատ Այվազյանին. «...Հունվար ամսից պարոն Մառը գրաքննական պաշտոնից հրաժարվելով՝ Ձեր երկասիրությունը մնաց անթույլատրելի: Այժմ «Արաքսի» նյութերը ղրկվում են Թիֆլիս, որտեղ անխնա ջնջվում են ամբողջ թերթեր, այն էլ շարած պատրաստած»:

Այս կարգի անհաջողությունները, սակայն, չեն կոտրում Գուլամիրյանի կամքը և նա իր ծրագրերը շարունակում է իրագործել կիսամյա ժողովածուների էջերում: «Արաքսում» հատուկ հավելված ստեղծելով՝ նա շարունակաբար տպագրում է ռուս և հայ համաշխարհային գրականության մի շարք ընտիր ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունները: Լույս են տեսնում Դոստոևսկու «Հիշատակարան մեռյալ տնից», Ի. Տուրգենևի

«Ասեա» վեպերը, Մ. Լերմոնտովի «Բելա» վիպակը, Վ. Շեքսպիրի «Լիր արքա» ողբերգությունը: Առանձնահատուկ ուշադրության արժանացավ Ն. Գոգոլի «Վաղեմի կալվածատերը» վեպի 1892 թ. լույս տեսած թարգմանությունը, որը գրավեց ռուսական առաջադեմ գրահրատարակչական շրջանների ուշադրությունը:

Հայ ընթերցողի կրթական մակարդակի բարձրացումը գրահրատարակչականներին թելադրում էր նրանց հետ զրույցը տանել գիտակցական ավելի բարձր մակարդակով՝ քննության առնելով նաև տեսական խնդիրներ: Գրահրատարակչությունում առաջնային նշանակություն է տրվում հայոց լեզվի և գրականության հիմնահարցերի քննությանը:

Ռուս խոշորագույն գրահրատարակիչ Ֆ. Պավլյունկովն իր հիմնած «Книжный вестник» մասնագիտական հեղինակավոր պարբերականում վերլուծում է Ռուսաստանի գրահրատարակչական գործի վիճակագրությունը. «1893 թ. Ռուսաստանի տարածքում լույս են տեսել 10.242 տարբեր անվանումներով աշխատություններ, որոնք հրատարակվել են ավելի քան 33.875.201 ընդհանուր տպաքանակով. այդ թվում՝ 7.782 ռուսերեն աշխատություն 27.224.303 տպաքանակով և 2.460 օտար լեզուներով աշխատություն 6.650.298 տպաքանակով:

1892 թվականի համեմատությամբ ռուսաց լեզվով 594 աշխատությամբ ավելի է տպագրվել, իսկ օտար լեզուներով՝ միայն 60 աշխատությամբ: Օտար լեզուներով հրատարակությունների շարքում աշխատությունների անվանումների և նրանց տպաքանակների թվով առաջին տեղում լեհերենն

է (772 աշխ. և 2.1 մլն տպաքանակ), այնուհետև երբայերենը (443 աշխ. և 1 մլն. տպաքանակ), գերմաներենը (327 աշխ. և 467 հազ. տպաքանակ), լատվիերենը, էստոներենը, հայերենը, վրացերենը և ֆրանսերենը»:

Ծավալուն վիճակագրության մեջ խոսելով ռուս հեղինակների օտար լեզուներից թարգմանությունների մասին՝ միակ նշանակալից փաստը, որ հիշատակում է հեղինակը հոդվածում, հենց Գոգոլի «Վաղեմի կալվածատերերի» հայերեն թարգմանության լույս ընծայման իրողությունն է: Այսպիսով՝ ռուս գրականության դասականների գործերի հայերեն թարգմանությունը Ս. Գուլամիրյանն իր հանդեսի կարևորագույն խնդիրներից է համարում, և այս ասպարեզում նա հեղինակություն էր թե՛ ռուսահայ, թե՛ ժամանակի ռուս մտավորականների համար: Նշանավոր գրականագետ Յուրի Վեսելովսկուն գրած մի նամակից երևում է, որ Գուլամիրյանը հրատարակելու նպատակով հավաքել էր հայերենով երբևէ լույս տեսած ռուս գրողների ստեղծագործությունների ամբողջական ցանկը (մատենացուցակը): Նույն աղբյուրը վկայում է, որ նույնիսկ 1898 թ. հետո էլ հրատարակիչը պատրաստվում էր շարունակել ռուս գրականության հայերեն թարգմանությունների տպագրության գործը: Այս հարցում Գուլամիրյանն օգտագործում էր ոչ միայն պետերբուրգաբնակ հայ երիտասարդ մտավորականների, այլև ռուսահայ մյուս գաղութների (Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և այլն) կարող ուժերը:

«Արաքսի» մյուս առանձնահատկությունը ռուսահայ գրահրատարակչական գործի մեջ առանձնացող

համարձակությամբ արևմտահայերի վիճակին անդրադառնալն էր: Ինչպես պետերբուրգյան ուսանողների ազատագրական ծրագրերին հարելու, այնպես էլ վերոհիշյալ արտասահմանյան ուղևորության արդյունքում Ս. Գուլամիրյանը ճշտել էր մամուլի անելիքը ժողովրդի մեջ ազատասիրական գաղափարներ արմատացնելու և արևմտահայության ազատագրությանը նախապատրաստելու համար: Ս. Գուլամիրյանը գրում է. «Մամուլի կոչումը պարզ է, նա ժողովրդի առաջնորդն է, նրա հասարակական, մանավանդ կենսական կարևորություն ունեցող խնդիրներում, նա ժողովրդի շահերի պահապան հրեշտակը պետք է լինի և է՝ ճշմարիտ մամուլը: Մամուլի գլուխը կանգնող մարդիկ, նորան կյանք և ուղղություն տվող գործիչները, անտարակույս պետք է իմանան և ճանաչեն այն հասարակությունը, երկիրը, որի համար գործում և հրատարակում են, թափանցելու են ժամանակի ոգուն, ժողովրդի ներքին կյանքին, նորա կազմության մեջ և հետևապես հետամուտ են լինելու ուսումնասիրել նորան այնպես, ինչպես կա, որ կարող լինեին իրենց գործունեությամբ օգտակար լինիլ, այլապես, նոքա կորցնում են միանգամայն իրենց նշանակությունը և դադարում են առաջնորդ լինելուց ժողովրդին նորա բազմակողմանի կյանքում: Սակայն գեթ մասամբ այսպես է տաճկահայ մամուլը և այսպես են նորա ներկայացուցիչները: Սորան պատասխանելու համար հարկավոր չէ մտածել: Ով որ փոքր ի շատե ծանոթ է և հետևած տաճկահայ մամուլին, կարդացած է նորա ղեկավարներին՝ անտարակույս, նա այս հարցերին միայն և եթե բացասական պատասխան

կտա, գալով մեզ, մենք կանդենք, որ մեր առաջարկած հարցերի նկատմամբ տաճկահայ մամուլը ոչինչ չի արել իր երկարամյա գոյությամբ և ոչ էլ մտադիր է անելու...»:

Իսկ ի՞նչ էր անում Գուլամիդյանն իր «Արաքսում» ցարական գրաքննչական ճնշման պայմաններում «մամուլի կոչմանը» հավատարիմ լինելու համար: «Արաքսը» ռուսահայ (Կովկասը չհաշված) միակ հրատարակությունն էր, որտեղ նյութեր կային Գում-Գափուի 1890 թ. ցույցերի մասին, բազմաթիվ տեղեկություններ արևմտահայերի տնտեսական, հասարակական ու կրթական վիճակի մասին:

«Արաքսը» մանրամասնորեն անդրադարձել էր Սուքիաս քահանայի սպանության փորձի մեջ մեղադրվող տասը երիտասարդ պոլսահայերի դատավարությանը թուրքական եղեռնադատ դատարանում: Մեջբերելով ռուսական «Русские ведомости» 1890 թ. հոկտեմբերի թղթակցությունները, ասվում էր, որ ամբաստանյալների դեմ հարուցված հիմնական և ամենածանր մեղադրանքներից մեկը Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիա» թերթը կարդալն էր: Ըստ ռուս լրագրողի, թուրքական մամուլը դատավարությունը «հեզնորեն անվանում էր ոչ այլ կերպ, եթե ոչ «Հայաստանի անկախության վերականգնման» գործը...»:

Ծրագրային փաստաթղթերից «Արաքսը» տպագրել էր թուրքահայոց պատրիարքի հուշագիրը՝ Բեռլինի վեհաժողովին Թուրքահայաստանի վիճակի և բարեփոխումների անհրաժեշտության մասին: Ըստ երևույթին՝ պետերբուրգյան հայ ուսանողների կազմակերպությունը 1890 թ. ստեղծված Հայ հեղափոխական դաշնակցության

կորիզներից մեկը դարձավ՝ տալով մի շարք նշանավոր գործիչների (Ս. Կուկունյան, Հ. Քաջազնունի, Ե. Տեր-Հակոբյան, Հ. Նազարյան): Ըստ ամենայնի, սա էր պատճառը, որ օսմանյան գրաքննությունը խստորեն սահմանափակում էր «Արաքսի» տարածումը արևմտահայության շրջանում: «Մեր հանդեսի մուտքը ազատ չէ Ձեր երկրում»,– գրում էր Ս. Գուլամիրյանը Պոլիս՝ Հովհաննես վարդապետ Մկրյանին, «դա («Արաքսը» – Ա. Ս.) Օսմանյան կառավարության դեմ առանձնապես գրություններ չի պարունակի, բայց և այնպես զանազան թյուրիմացությունների պատճառով արգելված է մուտքը ի Թուրքիա»:

Սակայն «Արաքսի» հրատարակության բոլոր տարիներին Սիմեոն Գուլամիրյանը չէր հրաժարվում իր հրատարակություններն Օսմանյան կայսրություն, մասնավորապես Կ. Պոլիս հասցնելու և այստեղ բաժանորդագրություն կազմակերպելու գաղափարից: Իբրև գրաքննչական խոչընդոտները հաղթահարելու ուղիներից մեկը՝ նա ուզում էր «Արաքսի» գեղարվեստական բաժինը ընդարձակել, այն անվանել «Գեղարվեստական հանդես» և այս ձևով մուտք գործել տալ Օսմանյան կայսրություն: Այս ծրագիրը երբևէ չիրականացավ:

Սիմեոն Գուլամիրյանի տեսադաշտից չի վրիպում նաև պարսկահայության ազատագրության հիմնահարցը: Այս կապակցությամբ նա գրում է. «...Դեպքերի ինչ–ինչ անհաջող բերմամբ՝ այսօր ռուսահայ հասարակությունը, իսկապես ասած, դեռևս ոչ մի որոշ գաղափար և ճիշտ տեղեկություն չունի կազմած իր հարազատ հայրենակիցների մասին՝ թե Տաճկաստանում և թե Պարսկաստանում, մանավանդ

վերջինի վերաբերմամբ չնայելով, որ արյունակցական կապից զատ՝ մեր պարսկահայ եղբայրները ապրում են մեր քթի տակ՝ ամենայն կողմից, մանավանդ այժմյան պայմաններում, նշանավոր մի հայկական աշխարհում:

Խիստ մեծ կարևորություն տալով նաև պարսկահայ հասարակության բարոյական շահերին՝ մենք այսուհետ մասնավորապես հետևելու ենք պարսկահայոց կյանքի ելևէջներին և աշխատելու ենք հիմնական կերպով ծանոթացնել ռուսահայոց նոցա կյանքի և իրաց վիճակի հետ»:

Գուլամիրյանը տպագրում է մի քանի նյութեր պատմական Պարսկահայքի և Ատրպատականի մասին:

Սիմեոն Գուլամիրյանը, հիրավի, ձեռնհաս անձնավորություն էր: Նա անընդհատ փորձում էր խորացնել գրահրատարակչական գործի իր հմտությունները, համագործակցության եզրեր գտնել իր նման հրատարակիչների և գրավաճառների հետ: «Արաքսի» պետերբուրգյան խմբագրատունը նաև մի յուրօրինակ գրախանութ էր, ուր վաճառվում էին մայրաքաղաքում տարբեր տարիներ լույս տեսած մոտ 80 անուն տարբեր հրատարակություններ: Ս. Գուլամիրյանը համագործակցում էր Թիֆլիսի կենտրոնական և Համբարձում Էնֆիաջյանի գրավաճառանոցների հետ: Նա անընդհատ փորձում էր կապեր հաստատել ռուս գրահրատարակչական շրջանակների հետ, ինչի գազաթնակետն իր աշխույժ մասնակցությունն էր Ս. Պետերբուրգում 1894 թ. գարնանը բացված տպագրական գործի համառուսաստանյան առաջին ցուցահանդեսին: Հայկական մամուլն այստեղ ներկայացնում էին Էջմիածնի տպարանը, Բաքվի

«Արոր» տպարանը և Ալեքսանդրապոլսից Հ. Մալխասյանի տպարանը: Ս. Գուլամիրյանը դառնացած գրում էր, որ «Հայ տպարանների այս խեղճ մասնակցությունը ավելի աչքի էր զարնում, երբ համեմատում էինք դրացի օտարազգի տպագրական արտադրության հետ»: Հրատարակչական բաժնում հայ գրահրատարակչությունը ներկայացնում էր միայն «Արաքսը», որն իր շքեղ որակի համար արժանացավ գովասանագրի, իսկ մեղալ շնորհելու արգելքը կազմակերպիչների համար հանդիսացավ այն հանգամանքը, որ «Արաքսի» կլիշեները պատրաստվում են արտասահմանում: Ս. Գուլամիրյանը ցուցահանդեսին էր տրամադրել նաև Թիֆլիսի հայ բոլոր պարբերականների հավաքածուները: Գործուն կազմակերպչական մասնակցության համար նա ցուցահանդեսի ղեկավարության կողմից գնահատանքի և շնորհակալագրի է արժանանում:

Գրահրատարակչական գործը սիրելի, բայց և ծանր էր Գուլամիրյանի համար: Խմբագիր-հրատարակչի աշխատանքը նրա հիմնական զբաղմունքն էր, բայց ոչ գոյության հիմնական միջոցը: Տարբեր առիթներով նա դառնորեն վերլուծում էր հայ մամուլի ծանր վիճակը: «Հայ մամուլի դերը ներկայումս ավելի ու ավելի զգալի է դառնում,– գրում էր նա,– հայ կյանքի հորիզոնում ամենուրեք սկսում են կնճռոտ և հուզիչ կերպարանք առնել մի կարգ կենսական խնդիրներ, որոնց լուծման կամ բարվոք նպաստման մտազբաղ հոգսը, որպես դամոկլյան մի սուր, ծանրացած է հայ մամուլի վերա: Այսպիսի առկախ խնդիրներ այնքան կուտակվել են և բարդվել են այսօր

հայ կյանքում և բոլորն էլ ոչ միայն դյուրին վճռելի, այլ գորավոր լրջության, կամք ու խելք պահանջող, որ հայ հասարակական կյանքով զբաղվող գործչին բավական է մի որևէ խնդրի ձեռք զարնել, ինչ մինը մյուսի հետևից թափվում են նորա առաջ բազմաթիվ այդպիսիքները, ամենն էլ կարևոր, ամենն էլ ստիպողական:

...Այսօր հայ հասարակությունն ամեն երկրներում մեր այս ու այն բազմաթիվ խնդիրների մասին խոսելիս կամ հուզվելիս՝ իր անտիրական վիճակում՝ աչքը հառած՝ հայ մամուլին, թե նա ինչ կասե, ինչպես կլուսաբանե խնդիրը կամ ինչ ելք կառաջարկե, որտեղ հանգելու է և վերջապես գոհացնելու կամ հանդարտացնելու հասարակության հուզիչ տրամադրությունը:

...Հայ մամուլն արթուն հովվի նման պարտավոր է ուշի ուշով հետևել հայ հասարակական խնդիրներին ամենուրեք՝ պարզելու և լուսաբանելու այս ու այն խնդիրը, հարցը՝ նորանոր մտքեր մտցնել, զարթեցնել ու ստեղծել ժողովրդի մեջ, նորա մեռած անշարժ կյանքին հոգի ու շունչ ներշնչել այլևայլ կենդանի հոգվածներով, առաջ մղել գործունեության ընդունակ՝ բայց դեռ անփորձ՝ մատաղ ուժերը...:

Շարունակ կլսեք, թե մեր մեջ մարդ չկա, գործող չկա, հիրավի, որ մեծ ու խիստ մեծ անձնավիրություն է պահանջում ներկայումս այն անձից, որ հանդգնություն ունենա մտնել հայ հասարակական ասպարեզը, մամուլի շրջանը, որ նորա համար ոչինչ քաղցր ու ազիզ բաներ չկան ու չեն սպասում, այլ դոցանից զատ ամեն բան կա, – չարչարանք, թշվառություն, չքավորություն, սորա հետ

միասին անձի արատավորում, վիրավորանք, քսություն, մատնություն...»:

Իր հրատարակության տարիներին «Արաքսը» հայ մամուլի առաջատարներից էր: Իր պոլիգրաֆիական կատարման մակարդակով այն գրավել է նաև արտասահմանյան մամուլի ուշադրությունը: Անգլիական «Էքո» օրաթերթը 1895 թ. փետրվարին գրում էր. ««Արաքսը» տոնով բարձր և մտքով առաջընթաց՝ արևմուտքի առաջատար հանդեսներից հետ չի մնում և այս հանդեսը դեռ մեկն է այլազան երևույթների այն ազգային հանճարի, որի հակառակ ջախջախիչ ճնշումների և ամենաձախորդ ներգործության, երբեք չի բթացել և վաղ թե ուշ, աշխարհի մեջ իր արժանավոր դիրքը գրավելու ճանապարհին է բռնել»:

Ս. Գուլամիրյանը նետվում է հասարակական կյանքի հորձանուտը: 1894 թ. նոյեմբերին Նիկողայոս Թաղիանոսյանի և գեներալ Պողոս Սուլթան-Շահի հետ միասին նա Ս. Ս. Պետերբուրգի հայ հասարակության անունից Ալեքսանդր III կայսեր դագաղի վրա արծաթե ծաղկեսակ դնող և հոգեհանգստյան պաշտոնական արարողություններին մասնակցող պատգամավորության անդամ էր:

1898 թ. նա ներքաշված էր Ս. Պետերբուրգի հայ եկեղեցական խորհրդի երեցփոխանության համար մղվող ներհամայնական պայքարում, գլխավորում էր այսպես կոչված «ժողովրդական կուսակցությունը» և «վաստակեց» «պաշտոնեության» (իշխան Կ. Բեհրության, գեներալ Պ. Սուլթան-Շահ և այլն) խոր ատելությունն ու թշնամանքը:

Հրատարակված ֆինանսական հաշվետվությունից երևում է, որ «Արաքսը» բոլոր տարիներին շոշափելի վնասով է հրատարակվել: Այդ նույն պատճառներով 1896 և 1897 թվականներին հանդեսի համարները ընդհանրապես լույս չեն տեսել: 1898 թ. միակ գիրքը իր ծավալով համեստ էր (միայն 10 մամուլ), նյութերով էլ՝ ոչ առաջվա նման հետաքրքիր: Այդ տարի զգալիորեն վատթարացավ նաև Գուլամիրյանի առողջական վիճակը: Նա «Արաքսը» շարունակելու ո՛չ նյութական միջոցներ ուներ, ո՛չ էլ եռանդ: Ստիպված թողնելով Ս. Պետերբուրգը՝ նա վերադառնում է Երևան:

Ղազարոս Աղայանը Ս. Գուլամիրյանին համարում էր ճարպիկ ու ոչնչի առաջ կանգ չառնող խմբագիր: Ս. Պետերբուրգի հայ մեծատունները նրան անհնազանդ ու հեղափոխական էին համարում: Դարասկզբի պետերբուգաբնակ լրագրող և հրապարակախոս Մ. Ալավերդյանը Ս. Գուլամիրյանին անվանել է «համեստ, բայց օգտակար ազգային գործիչ»:

Խորհրդային պատմագրության ու մատենագիտության մեջ ընդունված է եղել «Արաքսը» լիբերալ-բուրժուական ուղղության հետևորդ համարել: Իրականում, նա ավելի շատ հասարակության լայն շրջանների ձգտումների և իդեերի արտահայտիչն էր:

Հայ գրահրատարակչությունում այդ տասնամյակում շարունակում էր կենտրոնական թեմա մնալ արևմտահայության վիճակը թուրքական բռնակալության լծի տակ: Եթե նախորդ ժամանակաշրջանում այդ խնդրի վերաբերյալ հիմնականում հրատարակվում էին

հրապարակախոսական բնույթի աշխատություններ, ապա 1890–1900 թվականներին զգալի քանակ կազմեցին գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Արևմտահայության կյանքին նվիրված ստեղծագործություններից առավել արժեքավորը Վրթանես Փափագյանի գրական ժառանգությունն էր:

Ռուսաստանի հասարակական կյանքում կարևոր դեր խաղաց 1890–ական թթ. հիմնված «Знание» հրատարակչությունը, որում առաջատար դեր խաղաց Մ. Գորկին: Հայ մտավորականներից ոմանք համագործակցում են ռուս գրողի հետ, որը նպաստում է հայ գրահրատարակչական գործի զարգացմանը:

1890–1900 թթ. ինչպես Եվրոպայում և ԱՄՆ–ում, Ռուսաստանում նույնպես զարգանում է գրահրատարակչական գործը: Առաջանում են խոշոր կապիտալիստական հրատարակչական ընկերություններ, արագ աճում տպարանների քանակը, կատարելագործվում նրանց պոլիգրաֆիկ հենքը: Թեպետև հայ իրականությունում չձևավորվեցին խոշոր կապիտալիստական հրատարակչական ընկերություններ, սակայն հաջողությամբ գործող առանձին հրատարակիչներ իրենց տպարանների համար ձեռք բերեցին անհրաժեշտ սարքավորումներ, տառատեսակներ և որոշակի քայլեր ձեռնարկեցին այդ ոլորտի կարերի պատրաստման ուղղությամբ: Սկսեցին թողարկել գրականություն ոչ միայն հայերենով, այլև ռուսերենով և հիմնական եվրոպական լեզուներով:

19–րդ դարի վերջը նշանավորվեց հայ հրատարակչների կողմից գիտական և ուսումնական գրականության

(գիտելիքների տարբեր ճյուղերով՝ պատմություն, աշխարհագրություն, իրավունք, փիլիսոփայություն, բժշկություն և բնական գիտություններ) տպագրմամբ: Հրատարակվում են հայ, ռուս և եվրոպական դասականների ստեղծագործությունները: Լույս են տեսնում նաև հայ և թարգմանաբար այլազգի հեղինակների նշանավոր ստեղծագործություններ: Միաժամանակ սկսեցին տպագրվել բազմահատոր հանրագիտարանային տիպի հրատարակություններ և բառարաններ: Վերջինիս համար օրինակ ծառայեցին ռուսերենով հրատարակված Բրոկհաուզի, Էֆրոնի, Պավլենկովի հանրագիտարանային տիպի հրատարակությունները:

Անցնելով ռուսական գրաքննության բովով՝ հայ հրատարակիչները որոշակի փորձ ձեռք բերեցին քաղաքական «մամլակի» տակից խուսանավելու: Հակառակ կայսրական գրաքննության ճնշմանը հայ գրահրատարակիչները օրինական հրատարակեցին մարքսիզմի դասականների աշխատությունները: Այսպես, 1896 թ. հայերեն հրատարակվեցին Մարքսի «Կապիտալ»-ը, իսկ 1899 թ. Վ. Լենինի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատությունները:

Հայկական հարուստ գրականություն ունեցող գրադարանները 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայաստանից դուրս էին գտնվում: Բացի Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Ս. Պետերբուրգի Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի և Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի գրադարաններից, համեմատաբար հարուստ էին Թիֆլիսի և Բաքվի գրադարանները:

Մեր՝ 1985–1986 թթ. Թբիլիսիի հանրային գրադարանում անցկացված ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ 1861 թ. առաջին անգամ լույս է տեսել գրադարանի համառոտ գրացուցակը: Այն կազմել էր ֆրանսիացի Ա. Բերժեն: Գրացուցակը բաղկացած է 116 էջից և երկու էջանոց բացատրությունից: Գրացուցակում ռուսերեն ներկայացված է նաև հրատարակված հայերեն գրքերի ցուցակը: Հարկ է ընդգծել Ա. Բերժեի առանձնակի ուշադրությունը հայ գրքի նկատմամբ: Դեռևս 1856 թ. ռուսերեն հրատարակվող «Кавказ» պարբերականում նա հրապարակել է Գ. Շիրմազանյանի հարուստ գրքերի հավաքածուի ցուցակը մասնակի բացատրություններով: 1886 թ. Ա. Բերժեն հրատարակում է Թիֆլիսի հանրային գրադարանի գրացուցակի շարունակությունը, ուր առավել հանգամանալից ներկայացված են հայերեն գրքերի բաժինները: Սակայն, առավել հանգամանալից հայ գրացուցակը տպագրված է 1891 թ. լույս տեսած Թիֆլիսի հանրային գրադարանի երկրորդ շարունակությունում, որտեղ տիտղոսաթերթում նշվում է Գ. Սիվերսի ազգանունը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ գրահրատարակիչները եղել են ոչ միայն ժամանակի անվանի մտավորականներ, այլ նաև բարոյական բարձր սկզբունքներով առաջնորդվող անձիք: Նրանց մարդասիրական վերաբերմունքը դրսևորվել է ոչ միայն սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Հայ գրահրատարակիչները ակտիվորեն մասնակցում են ռուս սովյալների օգնության համար կազմակերպվող հանգանակությանը: Այդ

նպատակով նրանք հրատարակում են օտար և հայ հեղինակների երկերի ժողովածու:

1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմը և նրա արդյունքները վճռական ազդեցություն ունեցան հայ ազատագրական գաղափարների ձևավորման վրա: Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների կազմակերպությունների գործունեությունը, փաստորեն, ազգային ազատագրական, առաջադիմական գաղափարախոսությունը սնուցող երկու ակունքներն էին: Եթե մոսկովյան խմբակը գործում էր հեղափոխական–նարոդնիկական գաղափարների անմիջական ազդեցությամբ և առաջնային տեղ էր հատկացնում սոցիալական ազատագրության խնդիրներին, ապա Ս. Պետերբուրգի խմբակի գործունեության մեկնակետը օսմանյան լծից արևմտահայերի ազատագրության հարցն էր: Դեռ ժամանակակիցները նկատել են, որ հայ ուսանողների հրատարակչական գործունեությունը զգալի ազդեցություն է ունեցել արևելահայության քաղաքական տրամադրությունների ձևավորման վրա: Միաժամանակ՝ նրանց ազդեցությամբ հայ իրականությունում աստիճանաբար ձևավորվեց, այսպես ասած, ազգային սոցիալիստական գաղափարախոսությունը, որն իր մեջ ներառեց ազգային ազատագրության և հանուն սոցիալական արդարության պայքարի միաձուլումը: Վերջինս էլ գաղափարական հենք դարձավ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, Սոցիալ–Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունների, ծախ–ազգային խմբերի և ուղղությունների համար:

Ամփոփելով՝ ասենք, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ գրահրատարակչությունը զգալիորեն նպաստել է հայկական միջավայրում հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացմանը՝ իր ավանդը բերելով ազգային զարթոնքին և համախմբմանը: Միաժամանակ՝ հայ գիրքը և գրահրատարակչությունը նպաստել են դպրոցի, գիտության և մշակույթի զարգացմանը:

1890–1900 թթ. Ռուսաստանի հայ գրահրատարակչական գործունեությանը բնորոշ գծերն էին.

ա. գրահրատարակչությունում առաջնային նշանակություն է տրվում հայոց լեզվի և գրականության հիմնահարցերի քննությանը,

բ. արևմտահայության կյանքի նվիրված ստեղծագործությունների տպագրությունը,

գ. զգալի տեղ էր հատկացվում կենցաղի ու տնտեսության թեմատիկային,

դ. մեծ տեղ էր հատկացվում առողջապահական գրույցներին, բժշկական գրականությանը և հիվանդությունների պրոֆիլակտիկային վերաբերող գրականության հրատարակմանը (տպագրվում էին եվրոպական ճանաչում գտած հայ վիրուսաբան Ա. Բուդաղյանի աշխատությունները),

ե. թարգմանաբար հրատարակվում էին բնագիտական ոլորտի աշխատություններ,

զ. հայ գրահրատարակիչները ակտիվորեն մասնակցում էին ռուս սովյալների օգնության համար կազմակերպվող հանգանակությանը (այս նպատակով նրանք հրատարակել են օտար և հայ հեղինակների երկերի ժողովածու),

է. խոշոր իրադարձություն էր մանկավարժական գրադարանի հրատարակությունը,

ը. հայոց հանրության մանկավարժական գիտելիքների խորացման նպատակ էր հետապնդում նաև Հ. Պետալոցցու աշխատության հրատարակումը, կրթության հարցերով հանդես էր գալիս նաև ժամանակի ճանաչված մանկավարժ Լևոն Սարգսյանը,

թ. ըստ էության հայ գրահրատարակիչներն առաջին անգամ տպագրեցին ու հանրությանը ծանոթացրին անվանի կովկասագետ Ն. Մառի աշխատություններին. նրա գիտական ժառանգությունը մի քանի տարի անց միայն դարձավ ռուս հասարակությանը ճանաչելի:

ՎԵՐՋՆՔԱՆ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ մշակույթը ծաղկում ապրեց հիմնականում Հայրենիքից դուրս: Հայ մշակույթի կենտրոնները տարբեր երկրներում պահպանեցին ազգային դիմագիծը, ծառայեցին մեր ժողովրդի հոգևոր զարթոնքին: Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչությունը մեծ դեր խաղաց հայ կրթության, գիտության և մշակույթի զարգացման գործում: Կրելով ռուսականի ազդեցությունը՝ այն ծառայեց հարազատ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային արժեքների ստեղծմանը: Ռուսաստանի հայ

հրատարակիչները կողմնորոշվել են ոչ միայն դեպի բուն եվրոպական Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների ընթերցողները, այլև դեպի Անդրկովկաս՝ Արևելյան Հայաստան: Առանձին հրատարակություններ հատուկ նպատակաուղղվել են արևմտահայ ընթերցողին: Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչությունը նպաստեց մեր ժողովրդի ռուսահայ հատվածի ընդհանուր մտավոր ներուժի հզորացմանը և նրա արժանավայել հարատևմանը ռուսական միջավայրում (միաժամանակ Ռուսաստանում ապրող հայության մի ստվար հատված փրկվեց արագ ուժացումից): Ռուսաստանում հայ գիրքը և գրահրատարակչությունը հոգևոր կամուրջ նետեց Անդրկովկասի և անգամ Արևմտյան Հայաստանի հայրենակիցների միջև, նպաստեց հայության նշված հատվածների կրթական գործի բարեփոխմանը, ազգային ու համաշխարհային մշակույթի արժեքներին հայրենակիցներին հաղորդակից դարձնելուն:

Հայ գրահրատարակչական գործը Ռուսաստանում քննարկվող ժամանակաշրջանում անցել է բարդ ուղի, ձևավորել բազմաճյուղ համակարգ, դարձել գրքի գործի անհրաժեշտ բաղադրամաս: Սերտ կապերի հաստատումով յուրացվել է Մոսկվայի, Ս. Պետերբուրգի և այլ քաղաքների գրահրատարակչության լավագույն փորձը: Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչական գործը, անկասկած, իր վրա կրել է ինչպես կայսրության հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործընթացների, այնպես էլ կոնկրետ գրքի արտադրության ազդեցությունը, ինչն ակներև է հրատարակությունների ինչպես թեմատիկայի,

այնպես էլ գործի կազմակերպման ասպարեզում: Միա-
ժամանակ տարատեսակ քաղաքական, սոցիալական,
տնտեսական մի շարք պատճառներ արգելակել են հայ
գրքի գործի զարգացման վերընթացը: Լույս են տեսել
նաև անփույթ խմբագրված հրատարակություններ, իսկ
տպարանների զգալի մասը տեխնիկական հագեցվա-
ծության տեսանկյունից ետ էր մնում ժամանակակից
պահանջներից: Նոր զարգացող հայ բուրժուազիան ի
վիճակի չեղավ ստեղծել գրահրատարակչական գործի
կազմակերպման համատեղ միավորումներ, ինչը բնորոշ
էր ռուս և արտասահմանյան գործարարների համար:

Իր նվաճումներով հայ գրահրատարակչությունը պար-
տական է ճանաչված հայ մտավորականների ջանքերին
ու նախաձեռնությանը, որոնք հսկայական դեր խաղա-
ցին կրթության, գիտության, գրականության և արվեստի
զարգացման գործում: Ռուսաստանում այս բնագավա-
ռում հայրենանվեր գործունեություն ծավալեցին Գ. Աղա-
յանցը, Մ. Միանսարյանցը, Վենետիկում՝ Գ. Զարբիա-
նալյանը, Ա. Ղազիկյանը, Վիեննայում՝ Ե. Գավթանյանը,
Գ. Գալեմքարյանը: Նրանք, միմյանցից անկախ, ձեռ-
նամուխ եղան հայ տպագիր գրքի մատենագիտության
ստեղծմանը: 1870–1880 թթ. սկսած ինչպես Անդրկովկա-
սում, այնպես էլ Ռուսաստանի հայ գաղթօջախներում ի
հայտ են գալիս արհեստավարժ հայ գրահրատարակիչ-
ներ, որոնք իրենց գործունեությունը սկսում են կազմա-
կերպել ձեռնարկատիրության սկզբունքով և այդ ձեռնար-
կությունները երբեմն կարողանում են դարձնել շահու-
թաբեր: Այդպիսիք էին Դոնի Ռոստովում՝ Հովհաննես

Տեր-Աբրահամյանի, Նոր Նախիջևանում՝ Ավագյան եղբայրների, Մոսկվայում՝ Մկրտիչ Բարխուդարյանի և Ս. Պետերբուրգում՝ Սիմեոն Գուլամիրյանի տպարաններն ու հրատարակչությունները: Նրանց գրահրատարակչական գործունեությունը ձեռք է բերում համազգային հնչեղություն և ուրույն ավանդ բերում արևելահայության կրթական ու մշակութային զարգացմանը:

Հայ գրքի տարածման և հանրայնացման նշանակալից հաջողությունները համընկնում են ազգային ազատագրական շարժման վերելքի հետ: Հրատարակությունները ծառայեցին հայկական միջավայրում ազատագրական գաղափարախոսության ձևավորմանը և տարածմանը: Հասարակական տարբեր շրջաններում գիրքը դիտվում էր որպես հայրենասիրական դաստիարակության կարևոր գործոն: Գրահրատարակչական գործունեության ասպարեզում գաղափարապես և կազմակերպչական առումով կոփվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող երիտասարդ մտավորականների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրանցից ոմանք, ինչպես Սիմոն Կուկունյանը, Հովհաննես Քաջազնունին և ուրիշներ, իրենց հասարակական գործունեությունը սկսելով գրահրատարակչությունից, հետագայում դարձան ճանաչված քաղաքական գործիչներ: Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների հրատարակությունները շոշափելի դեր ունեցան բուն Հայաստանի բնակչության շրջանում ազգային ազատագրական գաղափարների տարածման գործում:

Հայ գրահրատարակչությունը զարգացավ պարբերական մամուլին համընթաց: Անվանի գիտնականների որոնումների արդյունքները, գրողների և հրապարակախոսների ստեղծագործությունները, որպես կանոն, նախապես տպագրվում էին հայ պարբերականների էջերում, իսկ ապա՝ առանձին գրքերով: Հայ պարբերականները հսկայական դեր խաղացին գրքի քարոզչության գործում: Պարբերականների էջերում տպագրվում էին նոր լույս տեսած գրքերի ցուցակները, ուշագրավ գրախոսություններ և ընթերցողների արձագանքներ:

Հայ գրահրատարակչական գործը ստեղծագործական ինքնահաստատման և հասարակական-քաղաքական հայացքների արտահայտման ասպարեզ դարձավ այնպիսի խոշոր մտավորականների համար, ինչպիսիք են Ռաֆայել Պատկանյանը, Միքայել Միանսարյանը Ս. Պետերբուրգում, Միքայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նազարյանը, Զարմայր և Մներ Մներյանները, Հովսեփ Էմինը, Հակոբ քահանա Սուրենյանցը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը Մոսկվայում, Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազովսկին և Խորեն եպիսկոպոս Գալֆայանը (Նար-Պեյ) եվրոպական Ռուսաստանի հարավում:

Ռուսաստանում հայ գրեթե բոլոր տպագիր հրատարակություններում նշմարելի է ռուսական իշխանությունների նկատմամբ զգուշավորության դրսևորումը, որը երաշխավորում էր հայ գրքի տպագրության հնարավորությունը: Միաժամանակ հստակորեն դրսևորվում էր հայապահպանության և ազգի հոգսերով ապրելու ուղեգիծը: Հայ գրահրատարակիչներն իրենց գաղափարական

ըմբռնումներով միմյանցից սահմանազատվել են: Մի մասը լինելով պահպանողական, մյուսները՝ որոշակիորեն ազատամիտ, հասարակական երևույթների գնահատման զանազատ մոտեցումներ են դրսևորել: Միաժամանակ, անկախ գաղափարական կողմնորոշումից՝ նրանք անձնվիրաբար արձագանքել են ժամանակի կանչին, ուշադրության կենտրոնում պահել տեղի հասարակությանը ու սեփական ժողովրդին հուզող հիմնահարցերը, փորձել են ազգային լուսավորչական հիմնահարցերի քննությունը և հիմնարար արժեքների պաշտպանությունը զուգակցել կայսրության նկատմամբ հավատարմության, հայրենասիրության յուրահատուկ գաղափարախոսության քարոզչության հետ:

1850–1860–ական թթ. հայ գրահրատարակչական արտադրանքում գերակշռում էին կրոնական և ավանդական–պատմական թեմատիկայով գրքերը, 1880–1890–ական թթ.՝ հասարակական–քաղաքական բնույթի, դասական գրականությունը (թարգմանական, մանկական, գիտական թեմաներով գրքեր): Ազգային–ազատագրական թեմատիկայով հրատարակությունների նկատմամբ ցարական գրաքննությունը որոշակի վերաբերմունք էր մշակել: Իշխանությունները փորձել են օգտագործել Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների գրահրատարակչական գործունեությունը հայության շրջանում՝ հակասութանական տրամադրություններ սերմանելու և դրանք իր արտաքին քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Միաժամանակ, նման հրատարակչական գործունեությունը խստորեն վերահսկվել է,

հաճախ էլ՝ սահմանափակվել, քանի որ ազատագրական գաղափարների տարածումը կարող էր ցարական իշխանության համար անցանկալի գործընթացների խթանիչ հանդիսանալ:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում հրատարակիչները հետևողականորեն ձգտել են իրենց արտադրանքն ավելի մատչելի դարձնել հայ ժողովրդի լայն շրջաններին: Եթե 1850–1860–ական թթ. Ռուսաստանում լույս տեսնող մեկ հայերեն գրքի միջին արժեքը կազմել է մեկ ռուբլուց մի փոքր ավելի, ապա դարեվերջին՝ դրա միջին արժեքը մոտ 50 կոպեկ էր: Գրքի արժեքի էժանացումը արդյունք էր ընթերցողների առավել լայն շրջանակին մատչելի, փոքրածավալ (մինչև 6 մամուլ) հրատարակությունների թվաքանակի աճին:

19–րդ դարի երկրորդ կեսին ռուսահայ գրահրատարակչությունը, հիրավի, մնայուն արժեքներ է ստեղծել, որոնք անուրանալի տեղ են զբաղեցնում մեր բազմադարյան մշակույթի գանձարանում:

ՀԱՎԵԼԸՆԻ

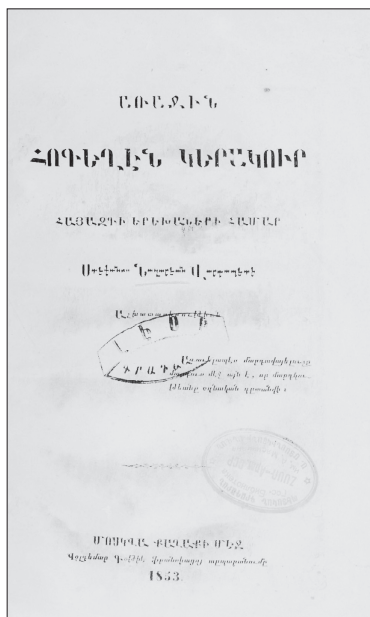
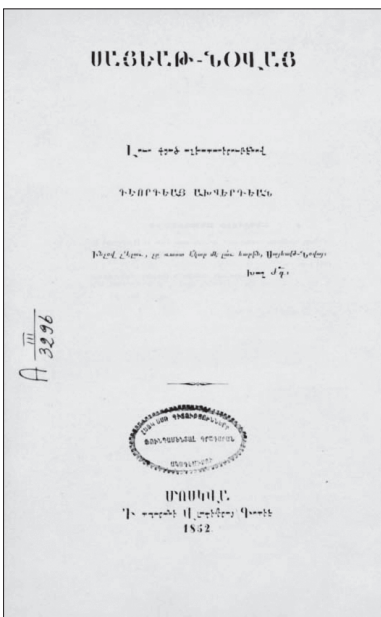
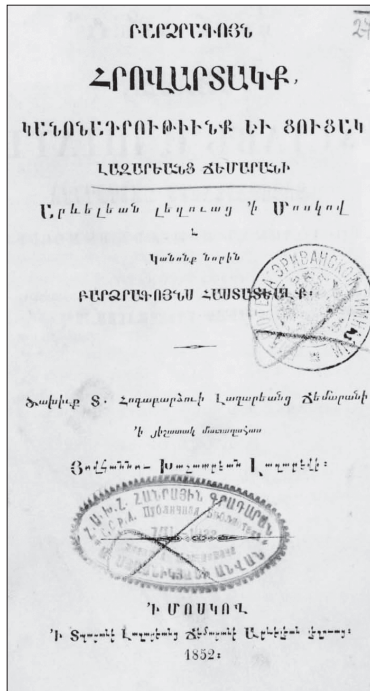
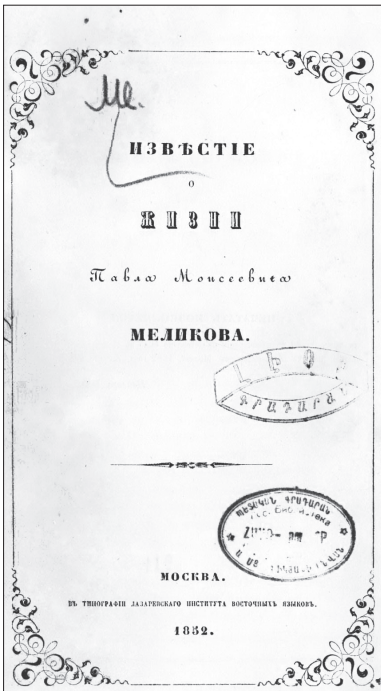

Յոնանի վարդապետին յայտարարութեամբ

ԱՏԵՓԸՆԴՈՍԻ ԿԱԶԱՐԵԱՆՑ
Վարդապետի
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԱԶՈՒԹՅՈՒՏՈՒԹԵԱՆ
ՅԱՂԷՄ
ՓՈՐՁԵԿԱՆ ՀԱՌԵԲԵՆՈՒԹԵԱՆ
ՃԱՌ
*A 9809
A 42*
Quem te Deus esse jussit et humana
qua parte locatus es in re, disce.
Persius.
[[Իրգիսի հրամայեցարդ լինել Ազ-
տուծոյ և յորում մարդկէղէն կարդի
զեռեղալդ իցես 'ի բնասւ, ուսմբ:
Պերսիուս.

— — — — —

Դ ՍՐՈՍԱԿԷ
Դ ԳՂԱՐԱՆԻ ՎՇԷԼՔԱՐ ԼՈՒԷԻ ՉԻՐԱՆԻՊԵՂԱՅԻ
1851
ՀԱՅ ԳԵՐՈՐԺԵՐԻ ԵՄ
ՅՈՐԴԱՆԵՍԻ
ԳԵՂԱՐԱՆԻ
ԱՅՈՐԴԱՆԵՍԻ

ԱՌԱՔԱՅԻՆ ՄԱՍՆ

ՎԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ

յորթմ արքայազնին

ա, Հողովուներ Բնուանց՝ Դեքանուանց՝ և Բնդուեկու
 լմանց. ր, Խանարհմանց Բայկե. ր, Կախարդութիւնք
 Մակըսք, Հաղկապք, Միջարկութիւնք,
 ԶԵՅԵՐԵՆՆ, ՏԱՃԻԵՐԵՆՆ

ՄԱՍՆԱՆ

Տ. Զոյճանու Քաջանայի Դրիգորեան:

Դ. ՄԱՍՆԱՆԻՆ
 Դ. Տարանի Բրեկեան Էրզնայ Ճեմարանի Տնայ Լաւարանց:
 1855

Կրկ
650

ՍՏԵՒԵՆՈՒԹ ԿԵԶԱՐԵԼԵՆ

ՎԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՆ ԿՐՈՆՆ

ԶԱՐԴԱՐԱՆ ԶԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆՆ

ՄԱՍՆՆ ԵՌՆԱՅԻՆ

որ արքայազնին Էրզնայ

ա. Բրեկուեկան Զաւարի ուսուցիչ
 ր. Բրեկուեկան Զարդանուեկան
 ր. Սարք. արքայազնին

ՄԱՍՆԱՆԻՆ ՄԵՋ
 Էրզնայ Փարսի Գրական Գրական
 1855

ԼԵՆ
 1475
 71475-60
 39 1444

ԵՄՍՏԱՆԻ ԿՆԵՍԱՆՈՒԹԵԱՆՆ

ՕՐԵՑՈՅՑ

1854

ԵՄՆ ՏԵԱՌՆ

և

ՈՒԴՂԻ—1303

Հայոց Թուականի

Դ. ՄԱՍՆԱՆԻՆ
 Դ. Տարանի Ճեմար. Տնայ Լաւարանց:
 1855.

Կրկ
1475

ՏԵԱՌՆ

ՅՈՎԱԶԵՆՈՒՄ ԲԵԶԵԼԵՆՅՈՒ

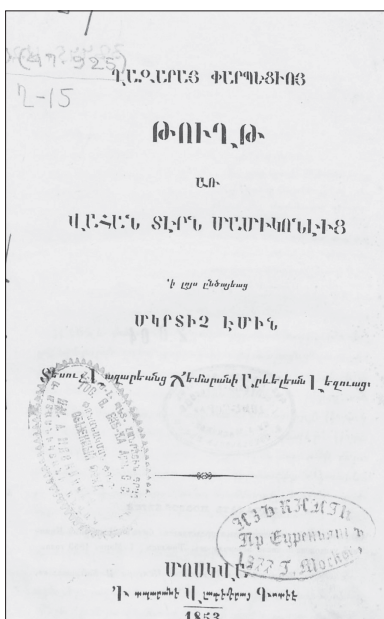
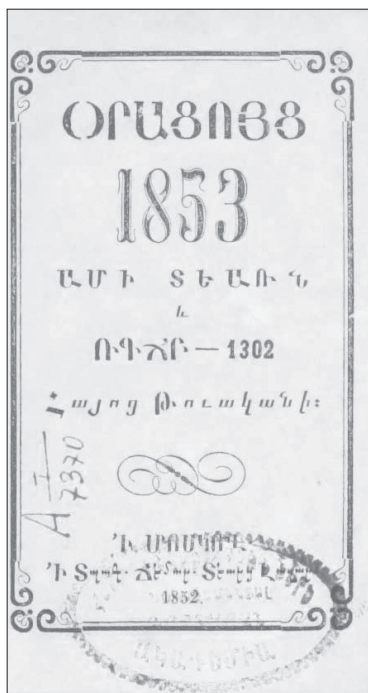
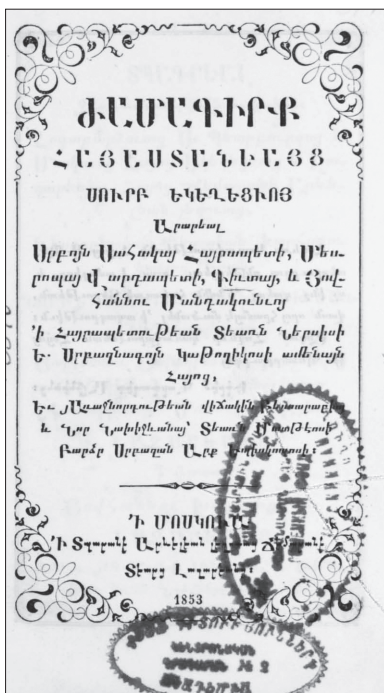
ՎԱՆԱՆԻՆՆԱՆ

ՃԵՌ

ԿԵՐԱՐԱԿԱՆ

Դ. ՄԱՍՆԱՆԻՆ ԵՄՆԱՆ ԳՐԱՅՈՒՆ,
 ԵՌ
 ՊԵՏԱՐԱՐԱՆՆ ԵՌՆԱՆՅՈՒՆՆ
 Դ. ՄԱՍՆԱՆԻՆ ԵՌՆԱՆ ԿԵՐԱՐԱՆՆ

Դ. ՄԱՍՆԱՆԻՆ
 Դ. Տարանի Ճեմար. Տնայ Լաւարանց:
 Տնայ Լաւարանց:
 1853

1. ስላሳ፡፡ ለተገኙት ስላሳ ሊሳሰሩት፡

1856. n-3b

1857.

1857.

1857.

1857.

ԽԵՐԿԵՄԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ
 381
 ԿՐԶԳԵՅԻՆ ԽԵԳՉԵՑ
 Ի Լ Ո Ց Մ Է Ն Կ Ն Յ Ե Ց
 ԾՈԳՈՒՑ ՀԵՐԵՉԳԵՑ
 ՈՍԿԵՑ Տ. ԳԵՐԳԵՆԵՆ ԵՌՈՒՀՆԵՆԻՍԵՆՑԻՑ
 Ե Ր Ե Ի Ե Ն Ե Յ Ի
 Է Ր Գ Ն Ե Մ Ի Ք
 Դ. ԵՌՈՒՍԵՐԵՑ ԼՍՏՈՒԵՐՍԵՐԵՆԵՆ ԻԶՄԻՐԵՆԵՆՑ
 Դ. Լ. ՕՂԼԵՐԵՅԻՑ
 Ստորագր. գեներալ ինժ. Գ. Կոպչ. Գլխավոր զորահրամ. զորահրամ.
 Գլխավոր զորահրամ. Գլխ. Գ. Կոպչ. Գլխ. Գ. Կոպչ.

Ի ՄԱՍՈՒՆԵՐ
 Ի ԿՐԶԳԵՅԻՆ ԽԵԳՉԵՑ
 1888.

ՄՏԵՓԷՆՈՍ

Ը Ր Բ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ ՈՒ Մ Ի Խ Ե Լ Զ

ՀԱՅԿԱՑԻ

ՊԼՏՄՈՒԹԻԼ

'ի վերայ ծագման տալովն Օրդակենոյ
և 'ի վերայ լարեղանց (գամօթաց
'ի Հայոց

էջքուտ Ա՛ղբ է' ի կողմ ընծայելու

Վիւնստ Ծ. Ղազարէկէն Հիշմաններուն

Լրբէկումը և ճախիք

Պ. Ստէփանորէ Սոսոյաններուն Պատմութեան
Լրբէկներու :

ՀԱՅԿԱՑԻ

Ի ՄԱՍԿՈՒՆ

Ի սպարոյն Ա՛լ զվերայ Պահէն:

ՀԱՅԿԱՑԻ

ԱՅՐԻՆԵՐՆԵ

ԱՅՐԻՆԵՐՆԵ ԼԵՐՈՒՄ

ԱՅՐԻՆԵՐՆԵ

ՅՈՎԱԿԻՄՈՒ ԲԵՐԲԵՐԵՆԵՅ

Առաջին անգամ լույս տեսնող
կնիքն էս: Երկրորդը և երրորդը
կնիքով կամարակալով են: Յուրա-
կան անգիր անդամներ:

Յ. Բեյլիբեյլի

Մ Ո Ս Վ Ը

Imprimerie d'Ernest Barfknecht

1855.

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

Միջոցով Կալենդարներ

ԱՅՐԻՆԵՐՆԵ

Մ Ո Ս Վ Ը

Imprimerie d'Ernest Barfknecht.

1855.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄ

ԱՅՐԻՆԵ

ԱՅՐԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ՈՍՎԵՐՏԻՆԵ - ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

1858.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒՄ

ԳԻՄՈՒՆԻ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

Պրոպագանդայի Կոմիտեի Կողմից

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

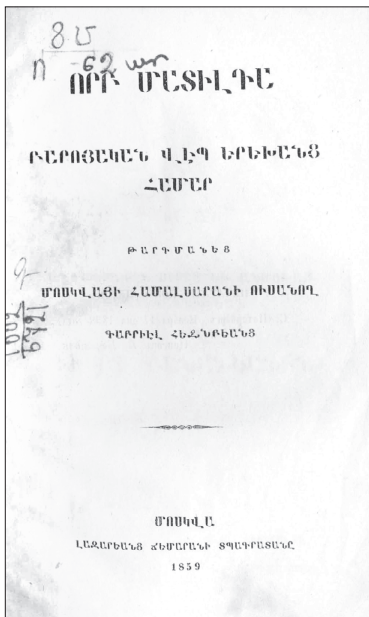
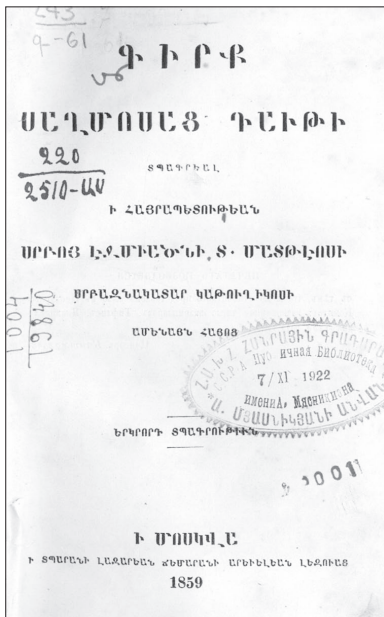
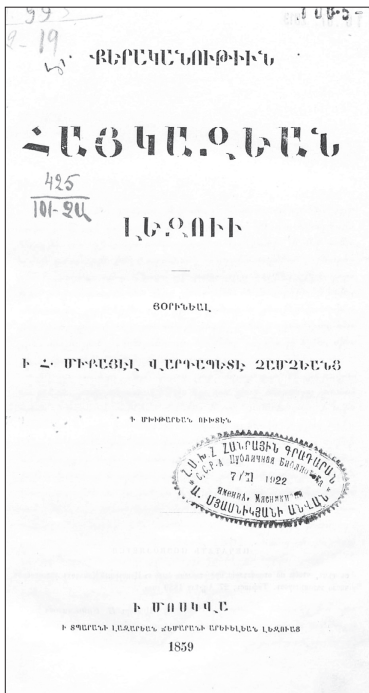
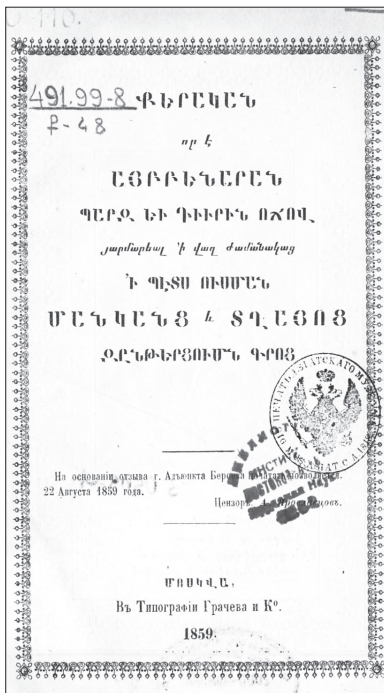
ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

Մ Ո Ս Վ Ը

ԳԻՄՈՒՆԻ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ ԳԻՄՈՒՆԻՆԵ

1858.

4859.

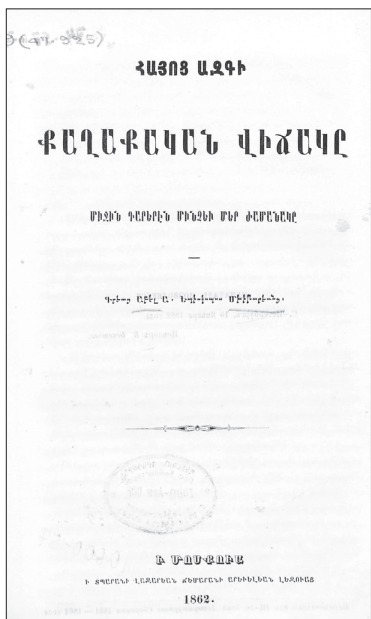
Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՎԻՆ ԼԱԶԱՐԱՆ
1860

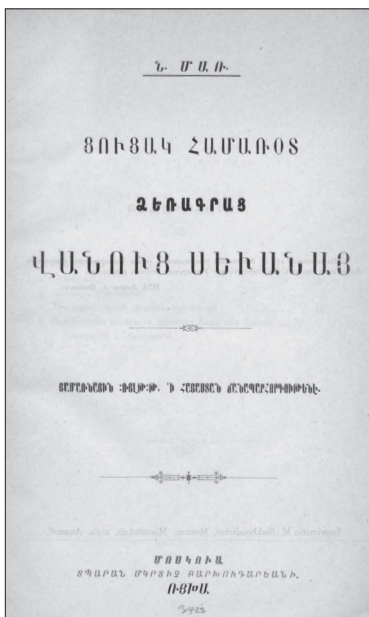
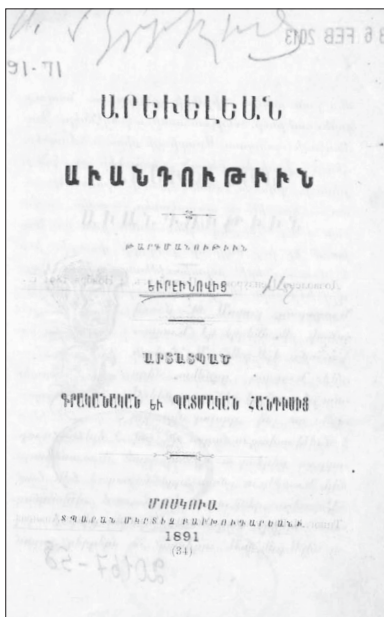
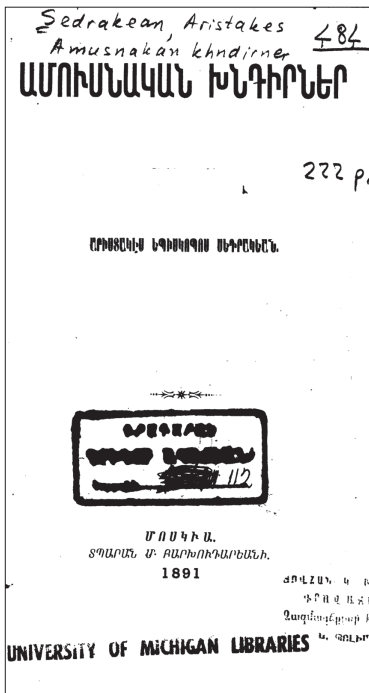
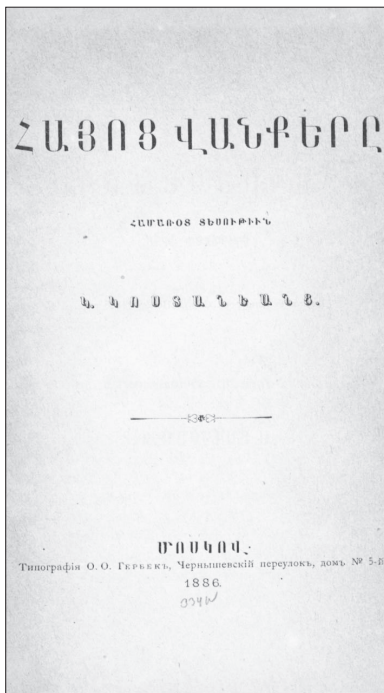
ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ

ԽՆԶԵՏՐՈՑ ԶՈՎԼԿԻՄԵՆՆ ԼԵԶԵՐԵՎԻ

B 261

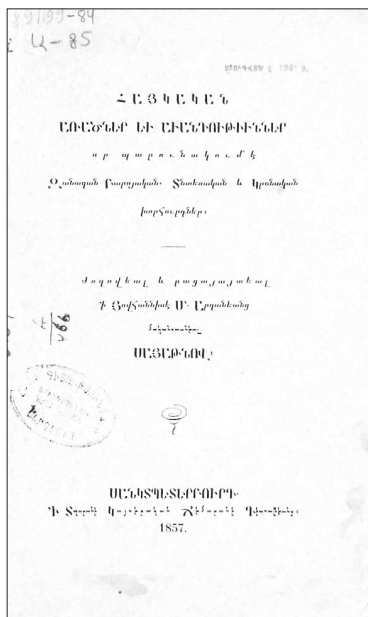
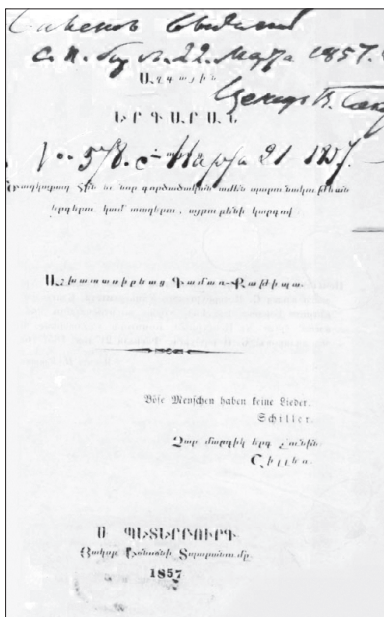
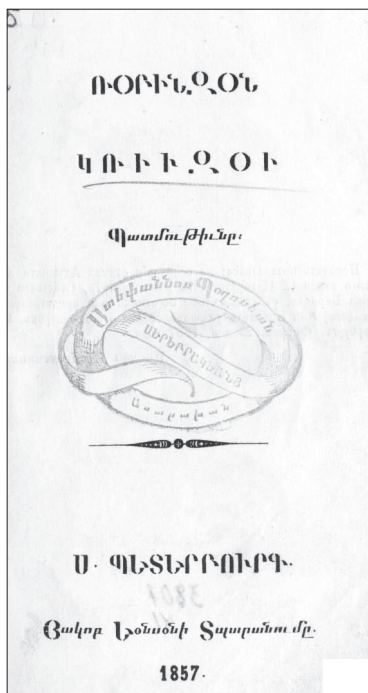
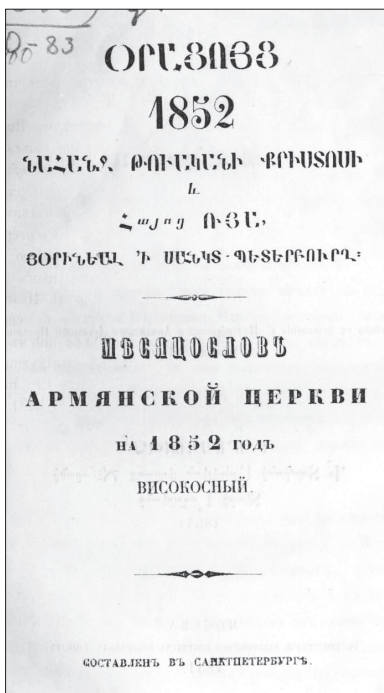
1861

ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

782
- 99

ՏՐՈՎԱՏՈՐ

ՊԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

ՉՈՐՍ ՄԱՍՆ ԲԱԺԱՆՎԱԾ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԵՂԵՍԻՍԻԱՆԻ ԳԵՂԵՍԻՍԻԱՆԻ

ԱՆՍՏԱԼԱՆԻ ԲԱԺԱՆՎԱԾՈՒՄ

2003

Ս. ՊԵՏԵՐՈՎԻՉԻ

1864

Экспериментальная Библиотека
Восточного Института
Восточных Языков

37

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

45
060

ԵՌԱԿՆԵՐ

ԵՂԵՐՑ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԱՆՍՏԱՆԻ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԱՆՍՏԱՆԻ

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՄՈՒՆՆ ԵՂԵՐ ԳԵՂԵՐՍԵՆ:

ՏԵՏԵՐՍ Ե

Ս. ՊԵՏԵՐՈՎԻՉԻ

1864

Экспериментальная Библиотека
Восточного Института
Восточных Языков

398-5

Գ-96 ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

ԵՌԱԿՆԵՐ

ԵՂԵՐՑ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԱՆՍՏԱՆԻ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԱՆՍՏԱՆԻ

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՄՈՒՆՆ ԵՂԵՐ ԳԵՂԵՐՍԵՆ:

ՏԵՏԵՐՍ Ե

Ս. ՊԵՏԵՐՈՎԻՉԻ

1864

Экспериментальная Библиотека
Восточного Института
Восточных Языков

3(7)

7-29

ԵՂԵՐՍԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԵՐՍԵՆ

ԵՂԵՐՍԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԳԵՂԵՐՍԵՆ ԳԵՂԵՐՍԵՆ

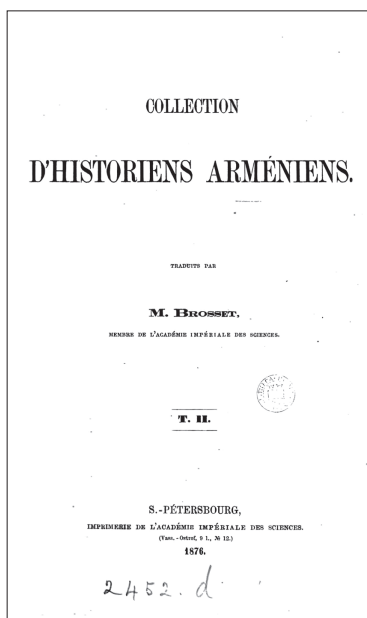
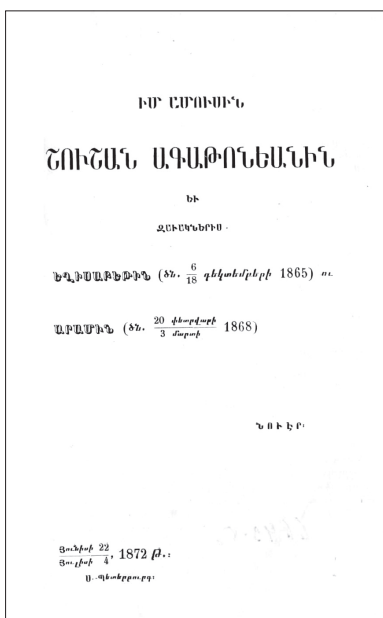
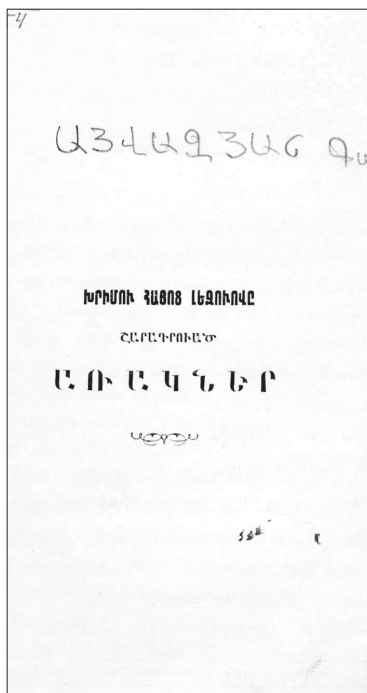
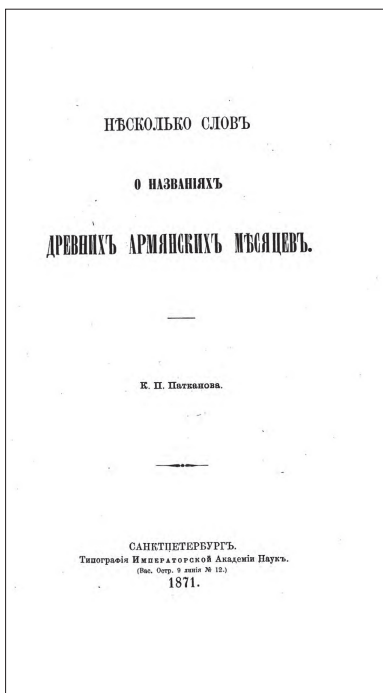
ԵՂԵՐՍԵՆ ԳԵՂԵՐՍԵՆ

Ս. ՊԵՏԵՐՈՎԻՉԻ

1864

Экспериментальная Библиотека
Восточного Института
Восточных Языков

1869.

3494

1884

1884.

История Армении Томас Арцруни, автор X века
Histoire d'Arménie par Thomas Ardzrouni, Xe siècle
UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES.

Н. МАРТЬ

СБОРНИКИ ПРИТЧЬ ВАРДАНА

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ЧАСТЬ III

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБЪЯВЛЕНА К ПЕЧАТАНИИ УЧЕБНОЙ КОММИССИЕЙ,
АКДЕМИЕЙ И ДОПОЛНИТЕЛЬНО АКАДЕМИКОМ УЧЕБНЫМ,
АКДЕМИКОМ УЧЕБНЫМ КЪ ПЕЧАТАНИЮ СЛОВА, «СЛОВА И СЛОВА КЪ СЛОВАМ».

САНКТУИТЕРБУРГЪ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК.
Въ С.-П., 1894.

Н. МАРТЬ

Vardan

СБОРНИКИ ПРИТЧЬ ВАРДАНА

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ЧАСТЬ I.

ИССЛЕДОВАНИЕ.

САНКТУИТЕРБУРГЪ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК.
Въ С.-П., 1894.

Հ. ՄԱՐԹ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ ԱՌԱՎԱՑ ՎԱՐԴԱՆԱՅ

ՆԱԽԵՍ ԵՐ Ի ՎԵՐԱԳՐԱՆԻ ԵՐԱՅ ԴԱՐՈՑ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ (ԵՐԱՐԻՑ)

ԵՐԱՐԻՑ

ԲՆԵՐԻՐ

Ի ՎԵՐԱԳՐԱՆԻ
ԲՆԵՐԻՐ Ի. Ն. ՎԱՐԴԱՆՆԱՅ
ԵՐԱՐԻՑ

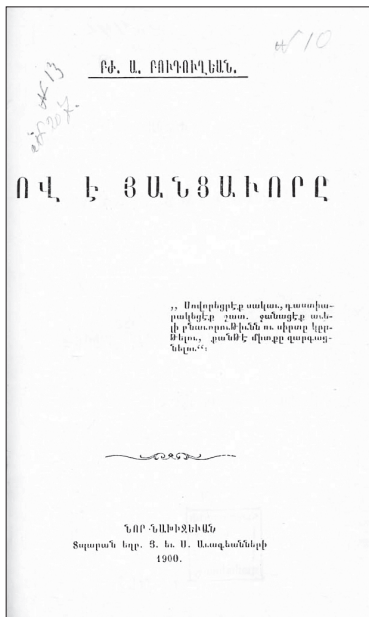
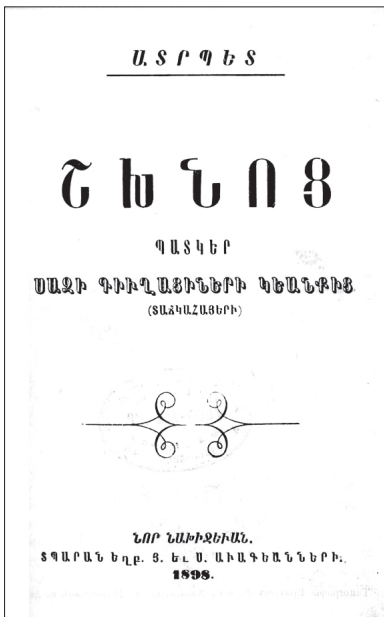
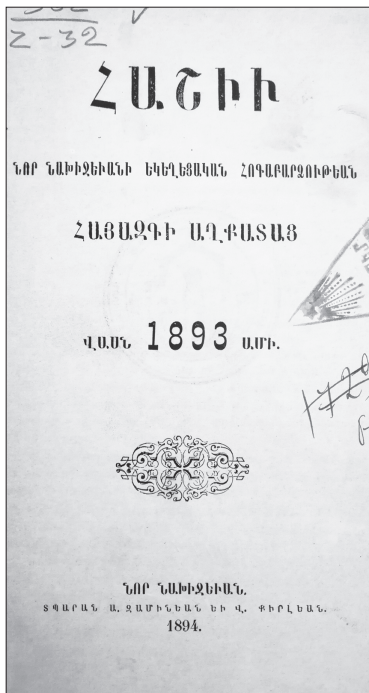
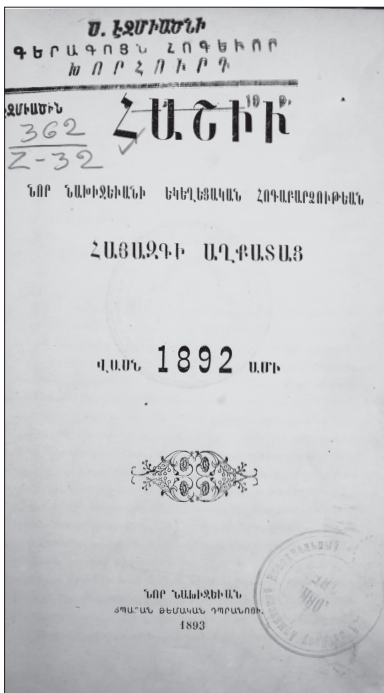
Բ. Ս. ԲՈՒԴՈՒԿԱՆ

ԱՌՈՂՋ ՀՈԳԻՆ ԱՌՈՂՋ ՄԱՐՄԻՆ ՄԷՋ

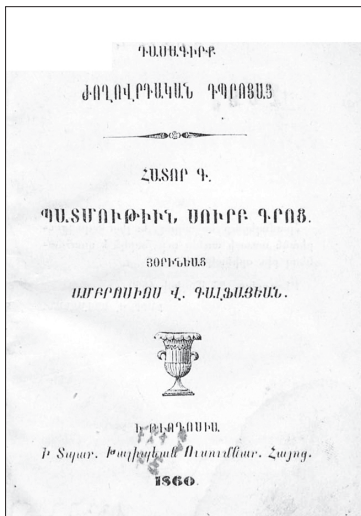
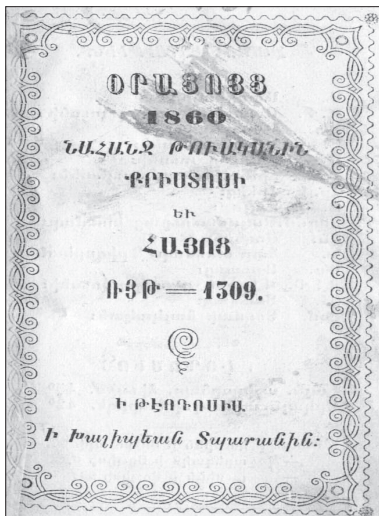
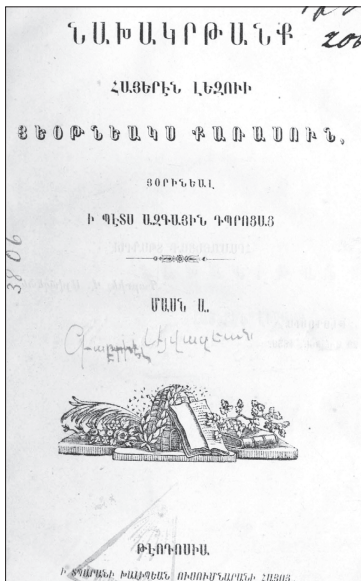
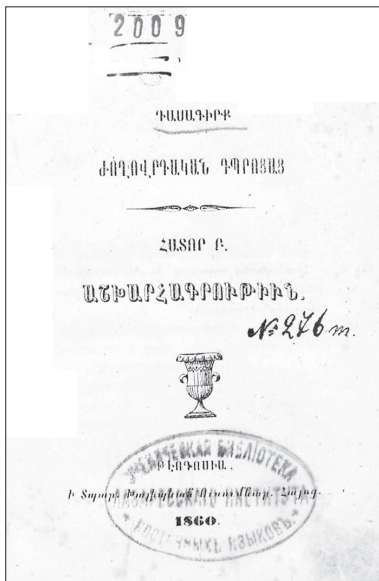
Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՐԳ
ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՏՊԵՐԱԿ
1900

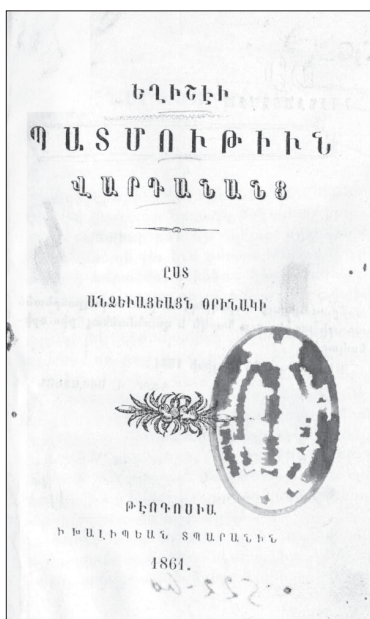
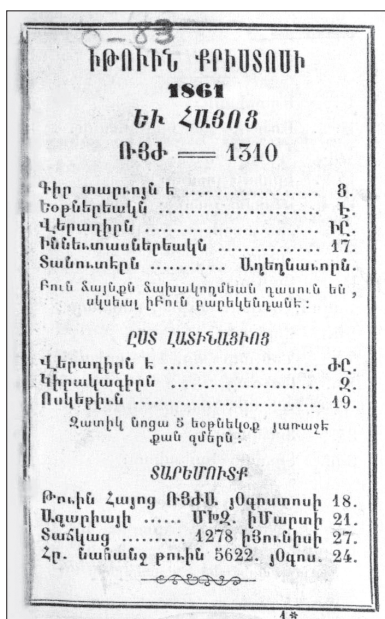
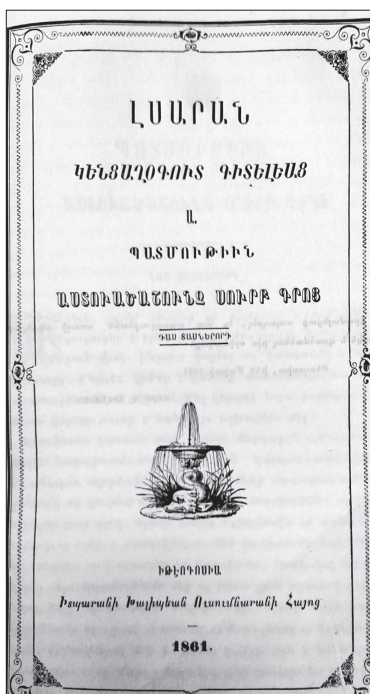
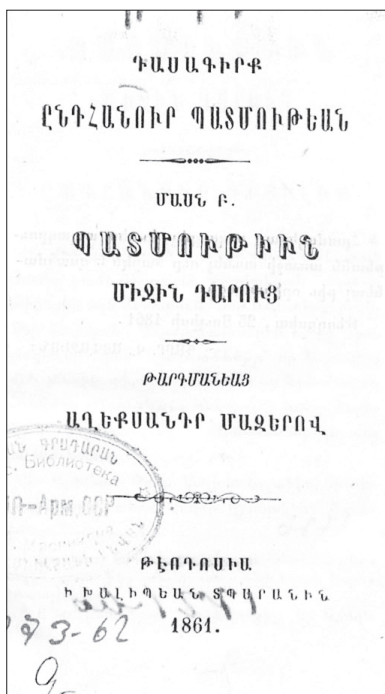
ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ
ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆՈՒՄ

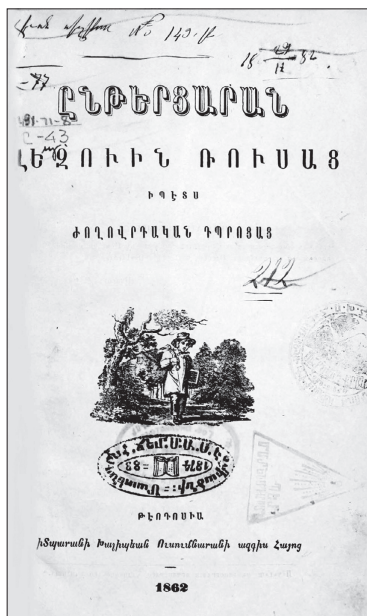
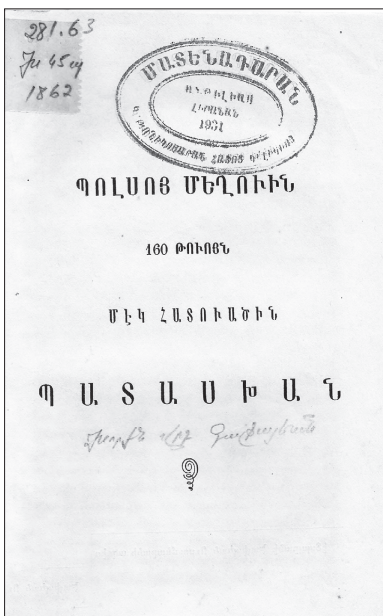
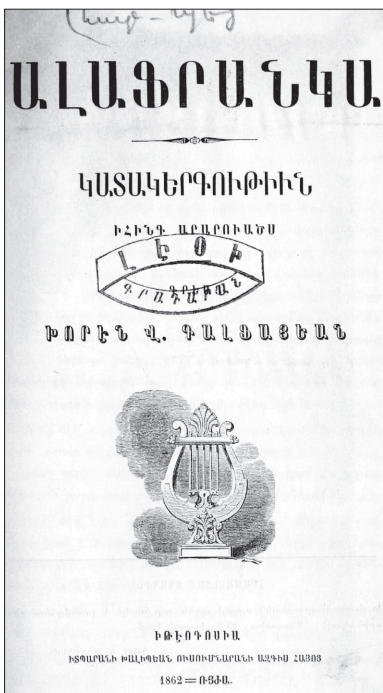

ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԹԵՈԴՈՍԻԱՅՈՒՄ

999

ሆህሮሆኔህቡኮህ

ՏՆՈՐԷՆ ՈՒԹԵԱՆՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

七 八

[illegible]

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՊՈՊՈՎԼԵԱՆՅ

ՔԱՀԱՆԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ

በ ሶ ኑ በ ሶ ኑ ን ህክ ነ ደ ፎ ኩ ህ ኒ

Թ Է Ո Դ Ո Ս Ի Ս.

ԻՏԿԱՐԱՆԻ ԽԱՂԻՊԵԱՆ ՈՒՆՈՎՆԱՐԱՆԻՆ .

1862 = 1834.

ՅԱՆԳԱՐԱՆ

by me at

የ ሀ ሰ ጥ ስ ሶ ጥ ያ ሀ ሄ ጥ ሀ ያ

ՀԱՅԿԱԶԱՆ ԼԵԶՈՒԻ

h u f p w q p b w g

Խ Ո Ր Է Ն Վ, Գ Ա Լ Յ Ա Յ Ե Ա Ն.

ԹԷՆԻՍԻՍ

Իսպարաւնի Խաչիպեան Ուսումնարանին

1862 = 0.3d.u.

Тысяча тысяч
всех вещей и вещей

Внедрение в учебный процесс

1999

212 to 220 p. 4 R

2009.05.15

Иван Кир

17avgst. 2h. 2h.

Двух-адрес
устр. транзакции между
адресами

уру. Републиката не може
и да се

чиркыр

1862

28299-62

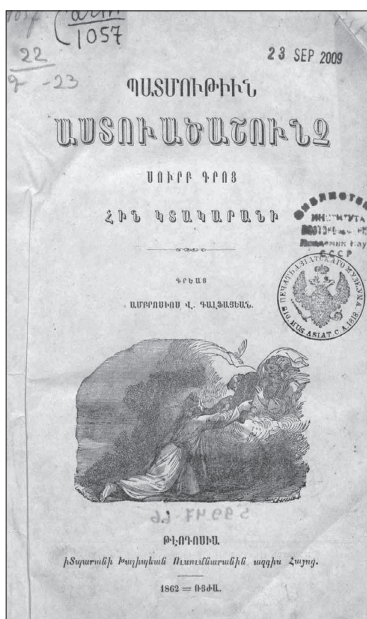
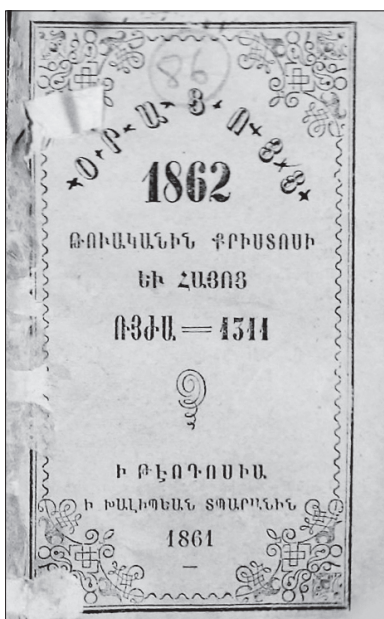
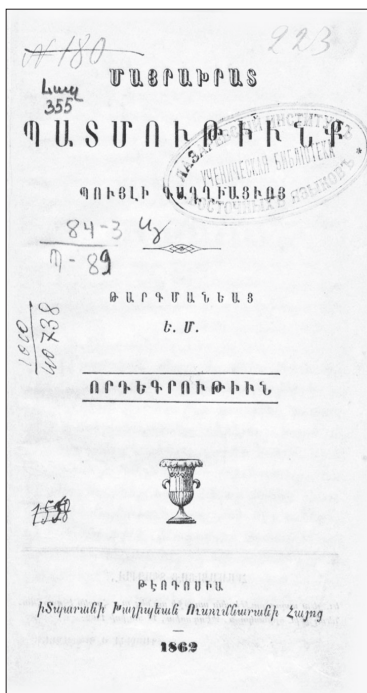
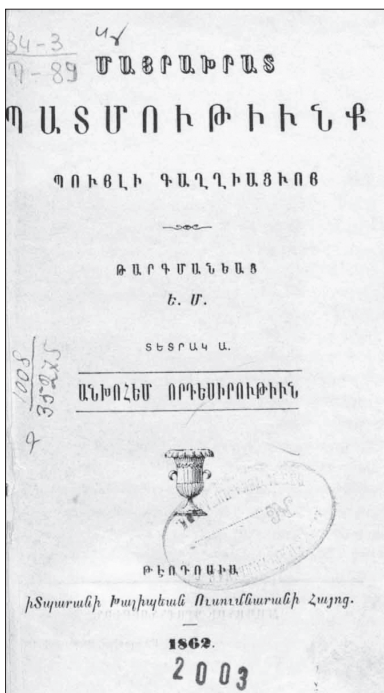
ՄԱՅՐԱՆԻ ԶԱՐ ԹՐԻՆԱԿԻՆ ՎՆԱՄՆԵՐԸ

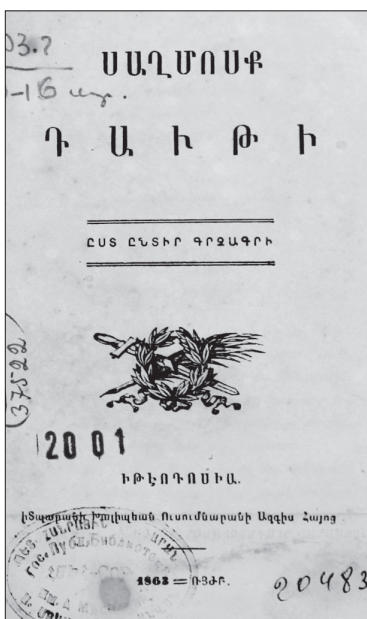
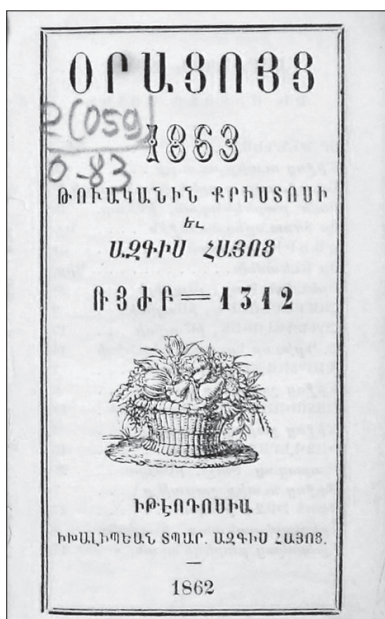
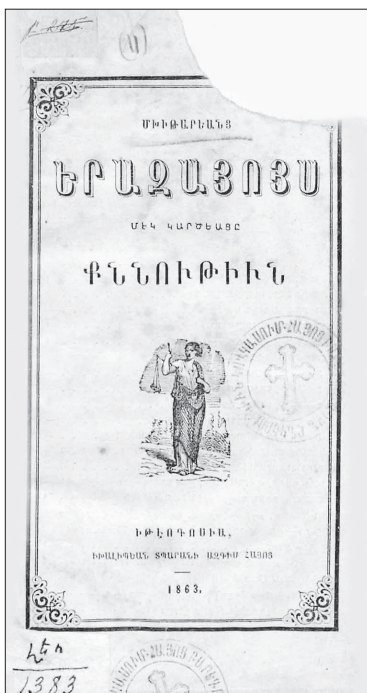
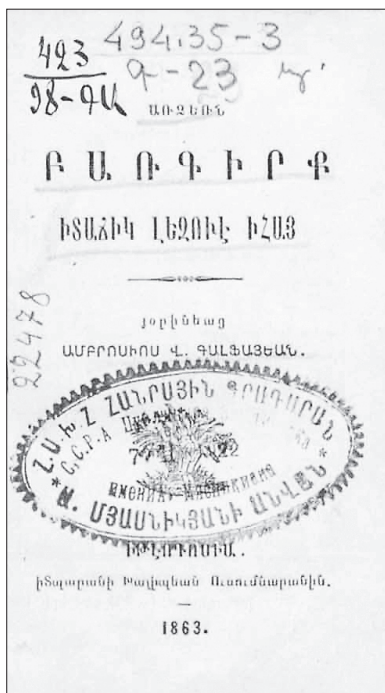
Մէկ մայրք մը որ լաւ լիովորէր իր
տուտան օրհնելի Եւստակիոս
տապալդըր Կաթնիկոսին: Ու անոց ա-
տենիւն աղէկ կամ գէշ լինելու Ընկ. Խո-
տեման պատճառ պիտի լինէր: Եւ այն-
տեսիւն-մէկ օտար մը չէր ըսեր, մէկ-
բան մը չէր ընէր: Եւ այնքա ինքնիրեն մաս-
ճէկով թէ՛ ինչ ալ բանն կըրկուցէր կամ կը-
րէնէր: Բայց պիտի չհամարէր որ բանս կը-
րկուս գաւազանց մարկն յաւիտեն պիտի
սկսէր:

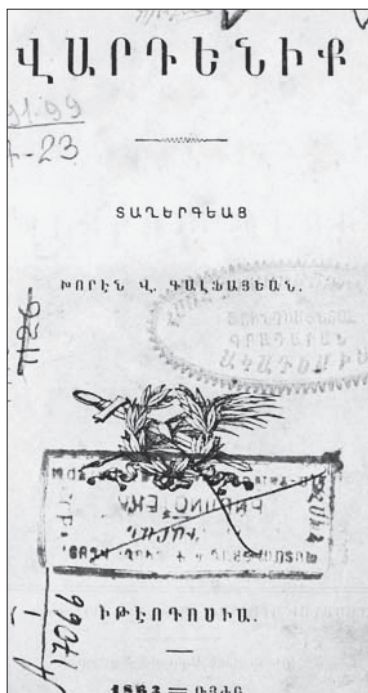
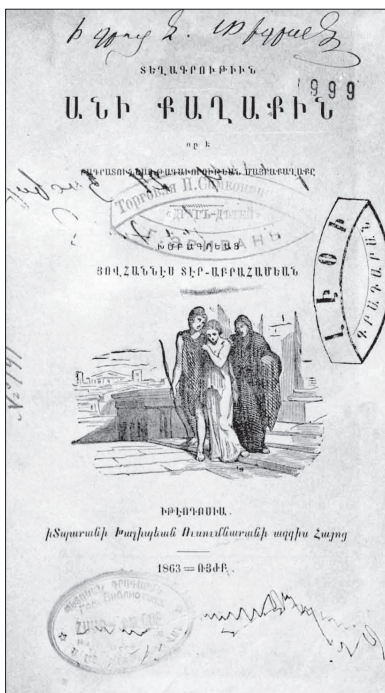
Ահա այս մտածութիւնը թէ մեռնելէս ետքը ինչ պիտի ըսեն ինձի համար, Զաւենի սիրտ ունեցող մարդուն վրայ շատ մեծ ցոյց

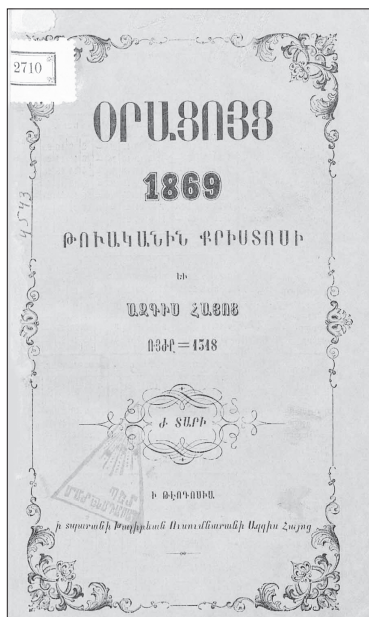
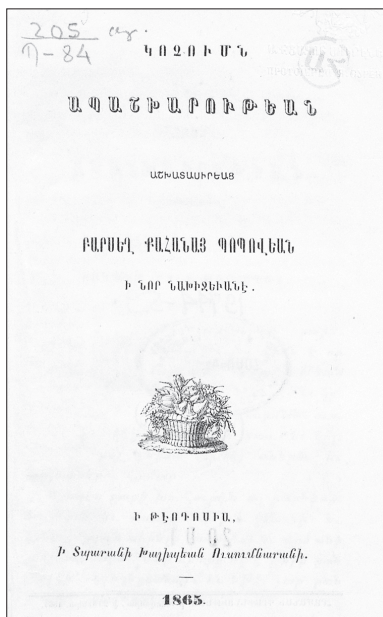
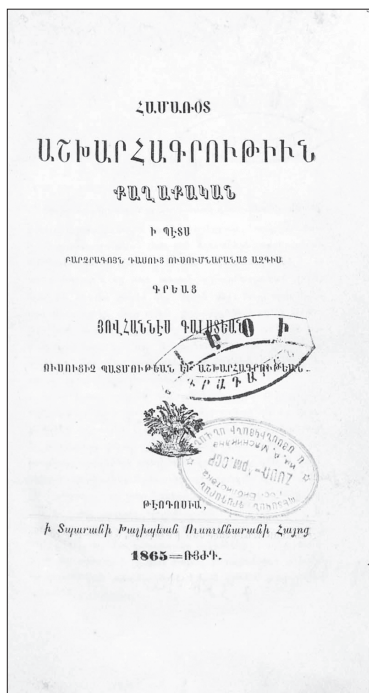
12 Oct - Wed

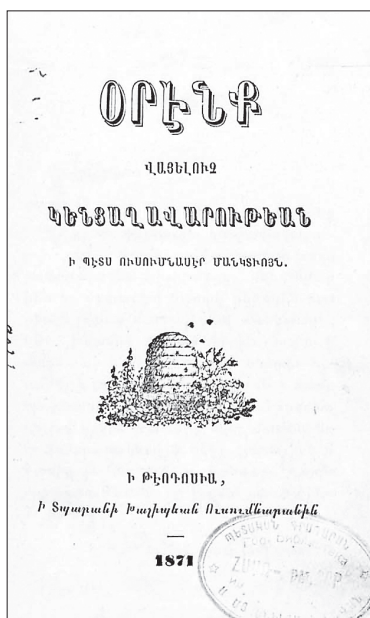
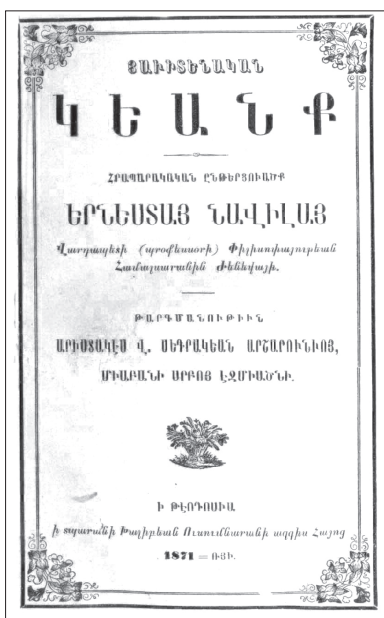
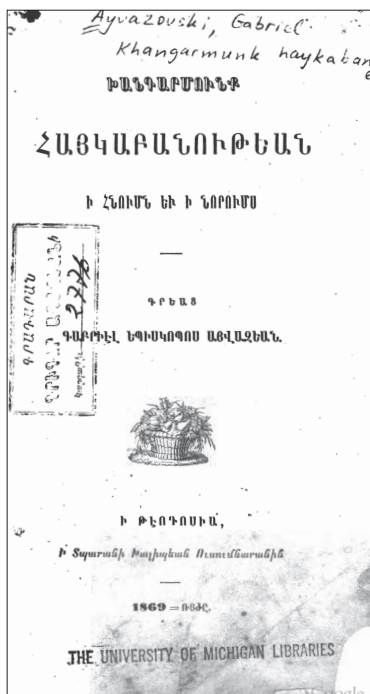
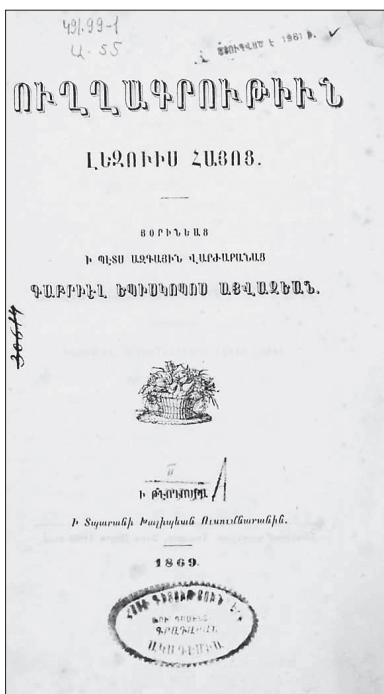
3B. 1264

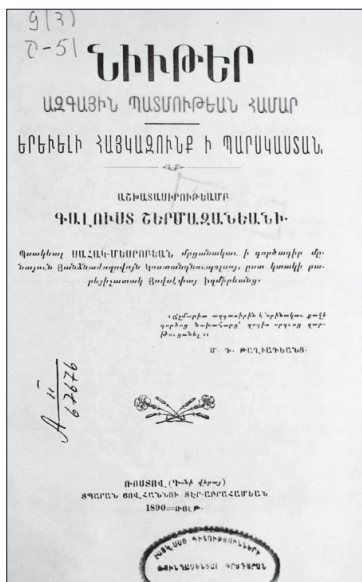
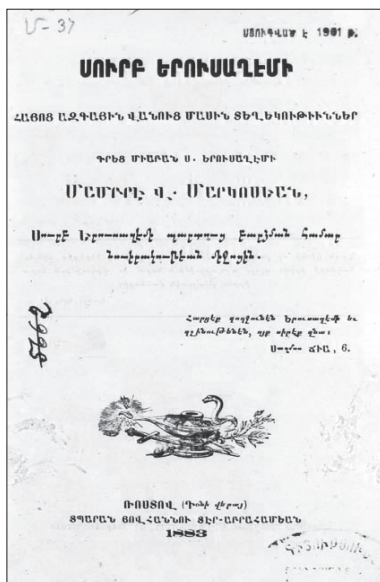
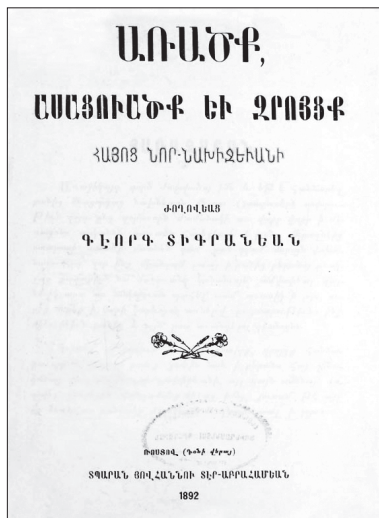

ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՌՈՍՏՈՎՈՒՄ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

I

Արխիվային նյութեր

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ)¹
ա. ֆ. 2, ց. 1, գ. 1820/ց. 2, գ. 1520, գ. 2826/ց. 3, գ. 1026,
գ. 1850
բ. ֆ. 312, ց. 1, գ. 252
գ. ֆ. 337, ց. 1, գ. 201
դ. ֆ. 484, ց. 1, գ. 1700
ե. ֆ. 382, ց. 1, գ. 1360:
2. ՀԴԿՊԱ²
ա. ֆ. 30, գ. 1, թ. 32
բ. ֆ. 139, գ. 7, թ. 1770:
3. Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ
(ԳԱԹ)³
ա. ֆ. 6, (Թ. Ազատյան), թ. 1179–1180, թ. 1188
բ. ֆ. 66, (Գ. Լևոնյան), թ. 2755, թ. 2756, թ. 2757
գ. ֆ. 137, (Ռ. Պատկանյան), թ. 685–686
դ. ֆ. 156, (Յու. Վեսելովսկ), թ. 201
ե. ֆ. 599, (Մ. Բարխուդարյան) թ. 12, թ. 604 ա–գ, թ. 605:
4. Центральный государственный исторический архив
г. Москвы (ЦГИАМ):
а) ф. 213, от. I, до. 251, л. 5/оп. 1, д. 177, л. 12/оп. 1, д. 231, л.
1/оп. 1, д. 158, лл. 63, 89/оп. 1, д. 144, л. 15
б) ДП–3, 1883 г., д. 172, лл.1–4/ф. 777, оп. 2, 1854, д. 111–7,
NN9–12.

II

Պարբերական մամուլ

ա. Հայերեն

1. «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1889, գիրք Ա, գիրք Բ/1894–95, գիրք Ա/1898, գիրք Ա:
2. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1888, N 4:
3. «Գործ», Բաքու, 1917, N 1:
4. «Գրական թերթ», Երևան, 1964, N 30:
5. «Դաստիարակ», Թեոդոսիա, 1873, հունիս, N 1:
6. «Իրան–Նամե», Երևան, 1997, NN 4–6/1998, NN 1–3 (29–31)/ 1999, NN 32–34:
7. «Լենինյան ուղիով», 1959, N 6:
8. «Հայագիտական հանդես» II, Երևան, 1999:
9. «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1890:
10. «Հանդես գրականական և պատմական», Մոսկվա, գիրք 1–ին, 1888/գիրք 2–րդ, 1889:
11. «Հյուսիսափայլ», Մոսկվա, 1861 թ., օգոստոս/սեպտեմբեր:
12. «Մասյաց աղավնի», Թեոդոսիա, 1860, N 1/1862, N 1:
13. «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, N 1/1888, N 29:
14. «Նոր փորձ», Մոսկվա, 1897:
15. «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1988, N 3 (122):
16. «Փարոս Հայաստանի», Մոսկվա, 1879, տետր Ա/1880, տետր Ա:
17. «Փորձ», Թիֆլիս, 1876, N 1/1881, N 4:

բ. Ռուսերեն

1. «Кавказ», Тифлис, 1856, NN 29–31/1862, NN 55–56.

2. Книжный Вестник. Журнал литературной деятельности, книжной торговли, книгопечатания, Москва, 1860, NN 17–18.
3. «Книжный Вестник», СПб, 1894, N 9.
4. «С. Петербургские ведомости», СПб, 1909, N 228.
5. «Советская Библиография», Москва, 1953, N 2 (35)/1958, N 51/1959, N 4.

III

Մատենագիտություն

ա. Հայերեն

1. **Աբգարյան Գ.**, Հայկական մատենագիտության առաջին հատոր, «Տեղեկագիր» ՀՍԽՀ ԳԱ /հաս. գիտ./, 1962, N 3:
2. **Առաքելյան Վ.**, Թանկարժեք հիշատակարաններ, «Գրական թերթ», 1956, N 4:3, 3:
3. **Աղայան Ղ.**, Երկերի ժողովածու, հտ. 3–րդ, Երևան, 1963/հատոր 4–րդ, Երևան, 1969:
4. **Ավդալբեգյան թ., Հովհաննիսյան Հ.**, Գրական-պատմական վերլուծություն, Երևան, 1934:
5. **Ալպոլճյան Ա.**, Տպագրության արվեստ և Հայք (հրատարակված մասերը՝ «Արոր», 1913), Երևան, 2013:
6. **Անասյան Հ.**, Հայկական մատենագիտություն, Երևան, 1959:
7. **Ալիշյան Ղ.**, Հայ-Վենետ կամ յառնչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ–Դ եւ ի ԺԵ–Ձ դարս, Վենետիկ, 1896:
8. **Ալիշյան Ղ.**, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Ա–Բ, Վենետիկ, 1921:
9. Ազգային երգարան Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1856:

10. **Այվազյան Գ.**, Պատմություն Խալիբյան ուսումնարանին ազգիս հայոց (1859–1871), Մասն Ա, Թեոդոսիա, 1860:
11. **Ախվերդեան Գ.**, Սայաթ Նովայ, Մոսկվա, 1852:
12. **Ախվերդեան Գ.**, Ազգային ռամկական երգք Սայաթ Նովա բանաստեղծին, Ս. Պետերբուրգ, 1853:
13. **Արշարունի Ա. Մ.**, Մոսկվայի հայ մամուլը, Երևան, 1971:
14. **Արշարունի Ա. Մ.**, Մոսկվայի համալսարանը և հայ առաջավոր ինտելիգենցիան, Երևան, 1973:
15. **Բաղդասարյան Ե.**, Ազգային մատենագիտության օջախը, Երևան, 1962, N 304:
16. **Բարխուդարյան Վ. Բ.**, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1985:
17. **Բաբլոյան Մ.**, Հայ պարբերական մամուլը (մատենագիտական համահավաք ցուցակ, 1794–1980), Երևան, 1986:
18. **Գալֆայեան Ա.**, Աշխարհագրություն, հտ. Բ, Թեոդոսիա, 1860:
19. **Գալֆայան Խ.**, Ալաֆրանկա, Թեոդոսիա, 1862:
20. **Գալֆայան Խ.**, Արշակ Երկրորդ, Թեոդոսիա, 1861:
21. **Գալստյան Զ., Սաֆարյան Ա.**, Գրիգոր Խալդարյան. առաջին հայ տպագրիչը Ռուսաստանում, «Սովետական գրականություն», 1988, թիվ 10:
22. **Գասպարյան Ն.**, Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիան, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1961, N 3–4:
23. **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Մոսկվա, 1861:
24. **Երկանյան Վ.**, Հայկական մշակույթը (1800–1917 թթ.), Երևան, 1982:

25. Երկրի և երկնքի մասին, Ջրոյցներ, Մոսկվա, 1892:
26. **Զարբհանայան Գ.**, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883:
27. **Զարբհանայան Գ.**, Պատմություն հայկական տպագրության, Վենետիկ, 1895:
28. **Էմին Մկրտիչ**, Երկասիրութիւններ հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան մասին (1840–1855 թթ.), Մոսկվա, 1898:
29. **Թեոդիկ**, Տիպ և տառ, Կ. Պոլիս, 1912:
30. **Թուղլաճյան Բ. Մ.**, Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին, հտ. XII–Թուրքիա, Երևան, 1985:
31. **Իշխանյան Ռ.**, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Բ, Երևան, 1968:
32. **Իշխանյան Ռ.**, Հայ գրքի պատմություն, հտ. 1–ին, Երևան, 1977:
33. **Լեո**, «Հայկական տպագրություն», հտ. 1–2–րդ, Տփլիս, 1901–1902:
34. **Լեո**, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1934:
35. **Լեո**, Անցյալի հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925:
36. **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հտ. V, Երևան, 1986:
37. **Լևոնեան Գ.**, Հայոց պարբերական մամուլը. պատմական տեսութիւն սկզբից մինչև մեր օրերը (1794–1894), Ալեքսանդրոպոլ, 1895:
38. **Լևոնեան Գ.**, Հայոց պարբերական մամուլը. լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794–1934), Երևան, 1934:

39. **Լևոնեան Գ.**, Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, «Հառաջ», Փարիզ, 1958, հուլիսի 22–24:
40. **Լևոնեան Գ.**, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1946:
41. **Խանդավոզյան Հ.**, Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, «Սովետական գրականություն», 1958, N6:
42. Կանոնադրությւն թեմական հոգեւոր դպրանոցի վիճակին հայոց Նոր–Նախիջևանի եւ Բեսարաբիոյ, Նոր–Նախիջևան, 1882:
43. **Կարապետեան Ռ.**, Յուցակ ժամանակագրական հայերէն լրագիրներու, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1924, թիվ 7–12/1925, թիվ 1–2, 3–4, 5–6, 11–12:
44. **Կարինյան Ա.**, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հտ. 2–րդ, Երևան, 1960:
45. **Կիրակոսյան Ա.**, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794–1970), Երևան, 1970:
46. **Կոմբ Ա.**, Խնամատարութիւն երեխայից մարմնական և բարոյական, Ս. Պետերբուրգ, 1867:
47. Կուկունյան Խմբի արշավանքը, Վիեննա, 1894:
48. **Կուկունյան Ս.**, Վերջին օրերս Սախալինում, Բաքու, 1910:
49. **Կուրտիկյան Ս.**, Հայ մատենագիտության անխոնջ մշակը (Հ. Անասյան), «Սովետական գրականություն», 1960, N 6:
50. Հայ գրականության բիբլիոգրաֆիա, Երևան, 1953:
51. Հայ պարբերական մամուլի պատմություն (XVIII–XIX դարեր), հտ. 1–ին, Գահիրէ, 2006:
52. Հայ պարբերական մամուլը. մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794–1980), Երևան 1986:

53. Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, հտ 1–2–րդ, Երևան, 1956–1957:
54. Հայ գրականության բիբլիոգրաֆիա (XIX դարից մինչև Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը), Երևան, 1953:
55. Հայ պարբերական մամուլի մատենագրություն (1794–1967). համահավաք ցանկ, Երևան, 1970:
56. **Հովհաննիսյան Ա. Գ.**, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 1–ին, Երևան, 1955:
57. **Հովհաննիսյան Ա. Գ.**, 19–րդ դարի 50–60–ական թթ. արևելահայ հասարակական–քաղաքական հոսանքները, ՊԲՀ, Երևան, 1965, N 31:
58. **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1969:
59. **Հովհաննիսյան Հ.**, Երկերի ժողովածու, հտ. 3–րդ, Երևան, 1967:
60. **Հովհաննիսյան Հ.**, Երկերի ժողովածու, հտ. 4–րդ, Երևան, 1968:
61. **Հովհաննես Հ. Ժ.**, Կ. Եզյանի պատմագիտական ժառանգության գնահատման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, NN 1–2, Երևան, 1998:
62. **Ղազիկյան Ա.**, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի, Վենետիկ, 1909–1912:
63. **Ղազար Փարպեցի**, Մեղադրութիւն ստախոս արեղաներին, Ս. Պետերբուրգ, 1868:
64. **Մադոյան Գ.**, Գևորգ Ախվերդյան, Երևան, 1996:
65. Մայր ցուցակ մատենից գրադարանի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի հայոց, Թիֆլիս, 1893:

66. Մանկավարժական գրադարան, գիրք 1-ին, Մոսկվա, 1892:
67. **Նիկողայոս Մ.**, Յուցակ համառօտ ձեռագրաց վանուց Սևանաց, Մոսկվա, 1892:
68. **Նիկողայոս Մ.**, Պիտանի ընթերցուածք նախնի հայերէն ընդ որում բառարան հայ-ռուս ի պէտս նորավարժից, Ս. Պետերբուրգ, 1893:
69. **Նիկողայոս Մ.**, Ժողովածոյք առակաց Վարդանաց նիւթի առ ի պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերէնի, Մասն. Բ, բնագիր, Ս. Պետերբուրգ, 1894:
70. **Մելիք-Թանգյան Ն.**, «Մշակ» և «Նոր դար» կուսակցութիւններ և մի քանի խնդիրներ, Մոսկվա, 1894:
71. **Մելքումյան Լ.**, Դիտողութիւններ «Հայ գրականութեան բիրլիոգրաֆիա»-ի մասին, «Սովետական գրականութիւն և արվեստ», 1953, N 11:
72. **Միանսարեանց Մ.**, Կանոնաւոր և վայելիւզ գրութեան պատմութիւնը և տեսութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1872:
73. **Միանսարեանց Մ.**, Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, Ս. Պետերբուրգ, 1876:
74. **Միլ Զ. Ս.**, Ազատութեան մասին, Մոսկվա, 1897:
75. **Մսերյան Մ.**, Նոր այբբենարան հայերէն լեզուի, Մոսկվա, 1856:
76. **Մսերյան Մ.**, Յիշատակարան կենաց և գործոց մեծանուն պայազատաց, Մոսկվա, 1963:
77. **Մսերյան Մ.**, Պատմութիւն Կաթողիկոսայ Էջմիածնի ի Սիմօնէ մինչ ցՅոհաննէս Ը յամի Տեառն 1763-1831, Մոսկվա, 1876:

78. **Մսերյան Մ.**, Հաւատապատում. այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ ի պէտս հայկազնեայ մանկանց, Մոսկվա, 1879:
79. **Մուրադյան Հ.**, Ռափայել Պատկանյան, Երևան, 1956:
80. **Մուրադյան Մ.**, Հայ երաժշտությունը 19–րդ դարում, Երևան, 1970:
81. **Մուրադյան Ն.**, Հովհաննես Հովհաննիսյանի արվեստը, Երևան, 1964:
82. **Միքայելյան Վ.**, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1970:
83. **Նազարեան Ս.**, Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեամբ, Մոսկվա, 1864:
84. **Նալբանդյան Մ.**, Երկեր, Երևան, 1985:
85. **Ներսիսյան Ս.**, Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում, Երևան, 1940:
86. Նիպեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հտ. 2–րդ, էջ 7ա–բ, 147ա, 289բ:
87. **Շահագիզեան Ս.**, Լեւոնի վիշտը, Մոսկվա, 1865:
88. Շարան կենցաղօգուտ գիտելեաց, Թեոդոսիա, 1861:
89. **Շահնազարյան Ս.**, Երեցփոխության հարցը Մոսկվայում, 1895:
90. **Ոսկանյան Ն.**, Մատենագիտական արժեքավոր ուղեցույց, Երևան, 1964, N 254:
91. **Ոսկանյան Ն., Սավալյան Ա., Կորկոտյան Ք.**, Հայ գիրքը 1851–1900 թթ., հտ. Գ, Երևան, 1999:
92. **Ոսկյան Հ.**, Հայկական մատենագիտություն, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1960:
93. **Չամչան Մ.**, Հայոց պատմութիւն, Թիֆլիս, 1896:
94. «Չորս առակներ մանուկների համար», Մոսկվա, 1884:

95. **Պատկանեան Ռ.**, Նոր Նախիջևանի Քնար, Ռոստով, 1879:
96. **Պատկանեան Ռ.**, Պամպուլիս, Ռոստով, 1879:
97. **Պատկանեան Ռ.**, Երկերի ժողովածու, հատոր 1-ին, Երևան, 1963:
98. **Պատկանեան Ռ.**, Երկերի ժողովածու, հատոր 6-րդ, Երևան, 1970:
99. **Պարսամյան Վ.**, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958:
100. **Պոպովյան Բ.**, Վարք սրբոց քաղեալ ի Յասամաուրաց մերոց ի պէտս բարեպաշտից աշխարհաբար լեզուաւ, Թեոդոսիա, 1864:
101. **Ռուբինյան Ռ.**, Ակադեմիայի մատենագիտության նոր հատորը, Երևան, 1963:
102. **Սաղյան Մ.**, Ռափայել Պատկանյան, Երևան, 1980:
103. **Սարգսյան Լ.**, Ժողովրդի կրթության գործը մեզանում, Մոսկվա, 1892:
104. **Սարգսյան Լ.**, Հին ցավ, Մոսկվա, 1900:
105. **Սանթրոսյան Մ. Հ.**, Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964:
106. **Ստեփաննոս Օրբելեան**, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861:
107. **Սուրենեան Յակ. (ավ. քահ)**, Աղեքսանդր Բ կայսր Ռուսիոյ, 1855–1880, Մոսկվա, 1880:
108. **Սուրենեան Յակ. (ավ. քահ)**, Կաթողիկոսի ընտրութիւնը. խորհրդածութիւնք եւ բաղձանք Տ. Յակոբ աւագ քահանայի Սուրենեանց, Մոսկվա, 1883:
109. **Տէր-Միրաքեանց Յ.**, Ժողովրդի ընթերցանութիւնը, Թիֆլիս, 1896:

110. **Տէր-Միրաբեանց Յ.**, Կովկասեան մանկավարժների արդի դերը իրանց տաճկահպատակ ազգայինների կրթական գործում, գիրք 1-ին, Մոսկվա, 1892:
111. Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868:
112. **Օհանյան Ա.**, Ռաֆայել Պատկանյանի հրապարակախոսությունը, Երևան, 1891:

բ. Ռուսերեն

1. **Абрамишвили А. З.**, История грузинского книгопечатания за пределами Грузии, Рим–Москва (1629–1917). Кандидатская диссертация, Ленинград, 1947.
2. **Алавердян М.**, Идеологи освобождения турецких армян, Петроград, 1915.
3. **Алчевская Х.**, Что читать народу, Харьков, 1894.
4. **Арешян С.**, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957.
5. Армянские беллетристы, Сборник, т. 1, Москва, 1893.
6. Армянские беллетристы, т. 2, Москва, 1894.
7. **Баренбаум И. Е.**, История книги, Москва, 1984.
8. **Белов С. В., Толстяков А. П.**, Русские издатели конца XIX – начала XX века, Ленинград, 1976.
9. **Брокгауз С. А., Ефрон И. А.**, Энциклопедический словарь, СПб, 1897.
10. Высочайший указы, устав и штат Лазаревского института Восточных языков в Москве и правила оного Высочайше утвержденные, Москва, 1852.
11. **Здобнов Н. В.**, История библиографии, Москва, 1955.
12. Каталог библиотеки «Тифлисского собрания» к 1-ому янв., 1895 г.

13. Каталог библиотеки «Тифлисского собрания» к 1-ому янв., 1897 г.
14. Каталог библиотеки «Тифлисского собрания» к 1-ому янв., 1899 г.
15. Каталог книг и рукописей библиотеки Лазаревского института восточных языков. Москва, 1888.
16. **Кацпржак Е. И.**, История книги, Москва, 1964.
17. Приложение к каталогу книг и рукописей библиотеки Лазаревского института восточных языков, Москва, 1896.
18. Краткий каталог Тифлисской публичной библиотеки (1846–1861), XXXIII, Тифлис, 1861.
19. Продолжение краткого каталога Тифлисской публичной библиотеки, XXXII, Тифлис, 1886.
20. Книга в России, ч. 2–XIX век, Москва, 1925.
21. **Куфаева М. Н.**, История русской книги XIX в., Ленинград, 1927.
22. Литературные связи, том 1, Ереван, 1973 (Отдел рукописей ГПБ им. Ленина, фонд Короленко, 135, разд. II, карт. 24, ед. хр. 53).
23. **Лихтенштейн Е. С., Сикорский Н. М., Урнов М. В.**, Теория и практика редактирования, ч. 1, Москва, 1964.
24. **Маркус В. А.**, Организация и экономика издательского дела, Москва, 1971.
25. **Межов В. И.**, Библиография Азии, т. 3, СПб, 1894.
26. **Милл Дж. С.**, Основание политической экономии, т. 1, СПб, 1865.
27. **Милл Дж. С.**, Основание политической экономии, т. 2, СПб, 1874.
28. **Муратова М. В.**, Книжное дело в России в XIX и XX вв., Очерки истории книгоиздательства и книготорговли, 1800–1917 гг., Москва–Ленинград, 1931.

29. **Немировский Е. Л.**, Возникновение книгопечатания в Москве, Москва, 1964.
30. Опыт справочного систематического каталога печатным сочинениям о Кавказе, Закавказьи и племенах, эти края населяющих, т. 1/отделы I и II, Санкт-Петербург, 1874–76 гг.
31. Пятьсот лет после Гутенберга, 1468–1968, Москва, 1968.
32. **Пругавин А. С.**, Вопросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания, СПб, 1895.
33. **Рубакин Х. А.**, Этюды о русской читающей публике. Факты, цифры и наблюдения, СПб, 1895.
34. **Сафарян А. В.**, Отголоски национально-освободительных движений на Балканах в армянских изданиях России в 80–90-ых гг. XIX века– Тезисы докладов третьей Республиканской конференции аспирантов Армянской ССР, ч. I, Ереван, 1989.
35. **Соловьев А.**, Каталог книг, отпечатанных в типографии имп. Казанского университета с 1800 по 1896 год, Казань, 1896.
36. Третье продолжение краткого каталога Тифлисской публичной библиотеки, 47, XXXIV, Тифлис, 1895.
37. 400 лет русского книгопечатания, т. 1–2, Москва, 1964.
38. **Шагинян М.**, Человек и время, Москва, 1982.
39. **Эзов Г.**, Внутренний быт древней Армении, СПб, 1859.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրական	7
Ներածություն	11

ՀԱՅ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ (1850–1860 թթ.)

ա. 19–րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանում հայ գրահրատարակչության կազմակերպման նախադրյալները և նյութական բազայի ամրապնդումը	33
բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1850–1860 թթ.	66

ՀԱՅ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԼՃԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1860–1880 թթ.)

ա. Հայ գրահրատարակչությունը 1860–1870 թթ.	107
բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1870–1880 թթ.	127

ՀԱՅ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՒ ԾԱՂԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ (1880–1900 թթ.)

ա. Հայ գրահրատարակչությունը 1880–1890 թթ.	144
բ. Հայ գրահրատարակչությունը 1890–1900 թթ.	202
Վերջաբան.	244
Հավելված	251
Օգտագործված գրականություն	296

ԱՐԱՄ ՍԱՖԱՐՅԱՆ
ՀԱՅ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Խմբագիր՝
Տ. Արարատ քին. Պողոսյան

Էջադրումը՝
Գոռ Գրիգորյանի
Սոֆիյա Կոնդյանի

Շապիկը ծնավորումը՝
Աշոտ Եղիազարյանի

Շարվածքը՝
Մ. Մարտիրոսյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՄ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ